

РАДИ СВОГА РАЗГОВОРА

Зборник радова у част академика
Станише Тутњевића

СЕПАРАТ

Андреја Марић
Саша Шмуља

↓ САДРЖАЈ

СУШТИНА СВИХ РАЗЛОГА УМЈЕТНОСТИ

РАЗГОВОР СА СТАНИШОМ ТУТЊЕВИЋЕМ, ПОВОДОМ ОСАМДЕСЕТОГОДИШЊИЦЕ ЖИВОТА
И ПЕДЕСЕТОГОДИШЊИЦЕ НАУЧНОГ РАДА

➔ ПРВИ ПОЧЕЦИ И ПРВА КЊИГА

Шта Вас је мотивисало да се определијелите за студиј књижевности?

На стазу на којој сте ме данас затекли извео ме је, ваљда као и већину других људи, сплет случајних и необјашњивих околности. Прве, немуште књижевне сензације још у основној школи пробудио је у мени лист *Глас пионира* који смо плаћали у натури, прво једно, а послије два јајета. (Инфлација, дакле, није новијег датума.) Прву пјесмицу, о дјеци која хватају зеца, као ђак шестог разреда осмогодишње школе објавио сам у општинском *Дервентском листу*, потом сам наставио да објављујем и као средњошколац, претежно у београдској *Младости* и студентском листу *Наши дани* у Сарајеву, гдје сам касније остварио каријеру од курира, преко коректора и лектора, до уредника културне рубрике. То је коначно ваљда и одлучило да упишем студиј књижевности. Негдје на другој години оставио сам поезију и почео да пишем књижевну критику, а већ пред крај студија објавио сам прве радове научног карактера и затим се огласио првом књигом 1972. године, тако да сам се у науци о књижевности активно одржао већ пуних педесет година.

Каква је била културна ситуација у вријеме када сте се озбиљније почели бавити књижевношћу?

Књижевним послом почео сам да се бавим у доста повољним околностима. Половином шездесетих година, наиме, већ је била завршена борба између реалиста и модерниста, поетика социјалистичког реализма остала је далеко

иза нас, слобода књижевног изражавања није више била идеал већ стварност коју је свако на сопствени ризик и одговорност проширивао и увећавао. Поново су се на књижевној сцени јављали неки писци и дјела који су на овај или на онај начин били запостављени, заборављени или забрањени. Сарајево је у то вријеме у културно-књижевном погледу коначно било достигло југословенску мјеру. Ту је излазио *Израз*, једини југословенски часопис за критику, моји професори, Салко Назечић, Славко Леовац, Мидхат Бегић, Властимир Ерчић, Бранко Милановић, Зденко Лешић, Радован Вучковић, били су у првом реду југословенских стручњака за своју област и од њих се заиста имало шта научити. А научили су ме оно најбитније: да се књижевна грађа стварно мора студирати и исцрпно познавати, па тек након тога подузимати анализа унутрашњег устројства књижевног дјела, и да ово двоје једно без другог никад не дају потпуне резултате.

Које теме и области истраживања најочљивије учествују у формирању Вашег научног профила?

Од самог почетка осјећао сам потребу да се оно што радим разликује од оног чиме се баве други и да по нечему, макар то било и безначајно, будем препознатљив у мору разноврсних текстова о књижевности. Преда мном се појавила озбиљна дилема куда ћу стићи ако се препустим матици хетерогених, на заједнички називник несводљивих дневних књижевних догађаја и да се бавим оним што ми се намеће по критеријумима тренутне књижевне моде и конјунктуре. Врло рано, дакле, поставило ми се питање брижљивије изабраног предмета којим ћу се бавити. Своје изгледе нисам видио у томе да пишем о књижевним темама, дјелима и писцима о којима сви пишу. Нисам сматрао да ћу стећи већи углед ако будем писао само о великим писцима, чувеним литерарним дјелима и важним књижевним питањима. Напротив, покушавао сам да пронађем често и мање важне књижевне појаве и догађаје, које бих извукао из анонимности или им дао нови и другачији, сопствени печат.

Већ у првој књизи *Ради свога разговора* из 1972. године видљива је Ваша намјера да се дистанцирате од хетерогених тема и књижевних питања и Ваша склоност да се циљно усмјерите на јединствен предмет проучавања. Како је до тога дошло?

Пресудна је, свакако, била поменути жаља да пронађем рудник са „златном жицом”, а повод је, као и обично, био случајан. Негађе на трећој години студија добио сам неку студентску награду за рад о Исаку Самоковлији који ми је,

послије извјесних дорада, мој тадашњи професор Бранко Милановић објавио у бањалучким *Путевима*, које је у то вријеме уређивао. Тим поводом поближе сам се упознао са феноменом тзв. „босанске приповијетке” о коме је успутно писано доста, али недовољно и нецјеловито, што свједочи и чињеница да се нико није одважио да о томе напише књигу.

Сад долази на ред случај. Послије рада о Самоковлији срео сам, сјећам се било је то на углу Улице краља Томислава и Сутјеске, уредника *Живота* Мака Диздара код кога сам већ био понешто објавио. У жељи да за сарадњу привуче млађе људе, што је тада био чест случај (на сарадњу у *Изразу* подстицао ме мој професор Славко Леовац), причали смо о разним стварима и он ми је у неко доба предложио да више пажње посветим босанским приповједачима. Договорили смо да за *Живот* први буде Марко Марковић. Један „макадамски” текст о њему, на коме је за књигу касније још требало доста радити, објавио сам у наставцима у два броја *Живота* 1966. године када сам у јуну завршио студије. Ујесен сам отишао у војску са 50.000 динара хонорара за тај текст, што ми је, с обзиром на то да нисам имао никакве друге изворе прихода, било довољно да се трошкарим све до изласка из војске.

Је ли Вам и даље ишло тако добро?

Нажалост, није, ни приближно! По изласку из војске чекала ме је заправо велика неизвјесност. Иако сам био међу најбољим и књижевно најактивнијим студентима своје генерације, ја сам, нажалост, био ускраћен за могућност да кренем устаљеним академским путем којим су имали среће да иду моје колеге и најближи пријатељи Боро Пејовић, Бранко Летић и Лука Шекара. Било је неких обећања да се запослим у тадашњем Институту за изучавање југословенских књижевности који је радио при Филозофском факултету, али кад сам се вратио из војске у Институту и на Катедри је већ било несразмјерно више српских него хрватских и муслиманских кадрова, а о тој равноправности увијек се морало водити рачуна. Био сам без посла, а желио сам по сваку цијену да останем у Сарајеву, при чему је било неизвјесно да ли бих га и како нашао и у другим мјестима, гдје бих књижевности заувјек морао да кажем збогом. Тада ми је пресудно помогао мој професор Славко Леовац који ме је препоручио своје колеги и пријатељу Миодрагу Божићевићу, тадашњем републичком секретару (министру) за образовање, науку и културу. Постао сам чиновник задужен за послове издавачке дјелатности и библиотекарства на којима сам радио посвећено и с доста успјеха. Божићевић, и сам истакнути књижевни критичар, за кога се у шали говорило да је најбољи политичар међу

писцима и најбољи писац међу политичарима (био је пријавио докторску дисертацију о Самоковлији), остао ми је у најљепшем сјећању: у свему се са мном солидарисао и држао ме као мало воде на длану. Да није ништа друго у животу урадио, тиме што ме је запослио и тако се према мени односио заслужио је да увијек буде поменут са поштовањем.

Иако ми је књижевни рад сада био додатно, поподневно занимање, нисам се предавао и наставио сам да пишем текстове о осталим босанским приповједачима које сам након пар година (1972) објединио у поменутој мојој првој књизи *Ради свога разговора. Огледи о приповједачима Босне*. (Успут речено од хонорара за ту књигу уз мали додатак купио сам свој први аутомобил фолксваген 1200УУ, којим сам прешао 150.000 километара. То ми је био убједљиво највећи хонорар који сам икад добио за свој књижевни рад до данашњих дана.)

Наслов те Ваше књиге је доста необичан.

Могло би се тако рећи. Али није случајно изабран. Појам „ради свога разговора”, као што се зна, потиче од Вука Караџића, који је њиме дефинисао разлику између „женских”, тј. лирских и епских народних пјесама. Лирске пјесме, објашњава он, пјевају се најчешће удвоје или утроје „ради свога разговора”. На ту његову генијалну дефиницију наишао сам као студент друге године, спремајући се за испит из народне, усмене књижевности, и та моја прва младаљачка опсесија њоме није ме оставила и ослабила ни до данашњег дана. Под насловом „Ради свога разговора” у сарајевском студентском листу *Наши дани* тада сам (22. септембра 1964. године) објавио и један мали, скроман есеј поводом стогодишњице Вукове смрти. „Вјероватно несвјесно”, бунцао сам тада, „овом изреком он није изразио само стање духа и температуру емоције у којој су се налазили они који су пјевали ове пјесме, него је под њу свео и једну, понекад ми се чини и једину, истину пјесме и поезије уопште”. То „једно узвишеније и дубље стање духа” којим је обузет „човјек који пјева”, тумачио сам као стање „у коме је он окренут само према себи” и у коме, захваћен „неким тихим пламеном”, изгара дичући се у „више сфере” свога бића. Тако сам тада, неуспјешно и узалудно, покушавао да пронађем ријечи, слике и метафоре којима бих изразио стварни смисао ове Вукове „простонародне” али дубокоумне дефиниције. Нажалост, нисам то у стању ни данас.

У тој дефиницији ја сам заувјек препознао смисао и суштину свих разлога умјетности. За то постоји упориште и у тој мојој књизи. У то вријеме „закачио” сам теорију лудистичког карактера умјетности и покушао да је примијеним на Кочића. Фасцинирала ме улога игре у његовом дјелу. Отишао сам можда мало и

предалеко: с обзиром на то да Кочићево дјело садржи и политичку тенденцију, покушао сам на лицу мјеста да покажем када и како се игра одвија *ради свога разговора*, а када се у њу уплиће политичка порука коју сам неспретно дефинисао термином *надигра*. Тај омјер изражавао је, наравно, однос аутентичне умјетности и политичке тенденције у Кочићевом дјелу. Бавећи се и касније деценијама Кочићем надам се да га нисам „оштетио” и изневјерио.

Овакав наслов књиге представљао је и неку врсту мога „изјашњења” о схватању умјетности и „задацима” књижевности у друштву у контексту смјене поетичких образаца од првих поратних година до зрелог доба тога друштва шездесетих и седамдесетих година.

Ваша прва књига је, дакле, из доба Ваше чиновничке каријере.

Јесте, с тим што се у међувремену мој чиновнички статус промијенио, и то чак набоље. Прешао сам у Републичку заједницу културе у коју су пренесени они исти послови којима сам се и раније бавио, са нешто бољом платом. Шеф ми је сада био Љубо Јандрић, који је улогу мога „протектора” вршио с подједнаким поштовањем и уважавањем као и Богићевић раније. У то „наше” вријеме Андрић је своју Нобелову, а потом и АВНОЈ-еву награду, за коју смо га заправо ми „мангупски”, без очекиваних политичких консултација, и предложили, поклонио Републичком фонду за библиотекарство који је спадао у мој чиновнички ресор. То је било и повод Јандрићевих прво службених, а потом и личних интензивних контаката са Андрићем из којих је настала она чувена његова књига *Разговори са Андрићем*. Био сам непосредни свједок како је та књига настајала. И сад ми је пред очима његов мали нотес у који је наливпером, са тинтом плаве боје, ситним уназад искошеним рукописом Љубо дуговремено исписивао Андрићеве одговоре. Из тога нотеса је наша дактилографкиња Мира Дивчић већ сутрадан, прекореда, учитко прекуцавала све што је он претходног дана био записао.

Највећа благодет мога чиновничког живота је чињеница да сам релативно рано за своју тада већ четворочлану породицу успио да ријешим за то вријеме најважније, стамбено питање. Та чињеница је за мој даљи живот и рад била од непроцјењивог значаја, јер би стан у некој научној установи теже добио. И за то је прије свега заслужан Љубо Јандрић.

А шта је било са књижевношћу послје прве књиге?

Иако ми је чиновнички посао ишао добро и пружао извјесне сатисфакције, ја сам на сваки начин покушавао да ми наука о књижевности постане стални

посао и занимање. Био сам свјестан да ћу без тога губити корак и остати на периферији свих важнијих научно-истраживачких токова и збивања. Тада су, још више него данас, они који су радили на факултету или у институту за књижевност имали сву пажњу, углед, ауторитет и проходност, а ми остали третирани смо као „супутници” на које се мало обраћала пажња. Било ми је јасно да је докторат био кључ за даље напредовање. Требало је одабрати тему и усагласити је са професорима. С једне стране, био сам у предности јер нисам морао бирати тему из области која ми је намијењена на факултету, или је имала неки приоритет у раду Института, а с друге стране, морао сам водити рачуна да могу доћи до грађе потребне за одабрану тему с обзиром на ограничења која ми је наметао мој чиновнички статус. Бавећи се приповједачима Босне већ сам био стекао солидан увид у књижевно стваралаштво у Босни крајем XIX и почетком XX вијека. У договору са професором Радованом Вучковићем, који је требало да ми буде и ментор, одлучио сам се оквирно за тему о социјалном аспекту прозе у БиХ између два рата.

Тај аспект књижевности и умјетности биће други доста широк предмет мојих истраживања у дужем периоду, прво као припрема за дисертацију, у раду на самој дисертацији, а потом повремено и касније.

ИНВЕРЗИЈА АРИСТОТЕЛОВСКЕ ПАРАДИГМЕ

Шта Вас је мотивисало да се определијелите за тај помало неатрактиван, „традиционалистички” предмет који је на неки начин подразумевао и томе примјерен, „компромитован” метод истраживања?

Прије свега то је била она већ поменута потреба да се бавим нечим сасвим конкретним, чиме се недовољно баве други, и што би нудило прилику за неки нов и другачији приступ. То је било у најужој вези са степеном књижевне свијести на коме сам се ја затекао при крају студија половином шездесетих година прошлог вијека. Били смо већ деценију и по удаљени од тачке на којој је дефинитивно напуштена званична поетика социјалистичког реализма, када су у југословенској књижевној теорији и пракси већ била потпуно преовлада-ла модерна књижевна схватања, првенствено заснована на формалистичким теоријама о аутономности књижевног дјела. Релативно брзо до нас су стизали одједи западноевропских књижевних теорија које су, усуђујем се рећи, често хватане само на слух, парцијално или без изворног, аутентичног познавања и тумачења. У жељи да будем одговоран и поштен првенствено према самом

себи, али и према струци коју сам изабрао и којој сам се посветио, определијелио сам се за нешто егзактнију, провјерену „традиционалну” књижевну тему, са намјером да је провјерим и осветлим одрживим теоријским поставкама односа умјетности и друштвене стварности. Томе је свакако допринијела и природа рада – докторска дисертација која је захтијевала што више егзактне и провјерљиве чињенице, поступке и резултате.

Како је то изгледало у актуелном друштвено-књижевном контексту?

У то вријеме постојало је извјесно очекивање од књижевности да се што више бави питањима, проблемима и дилемама новог социјалистичког друштва и човјека искованог по калупу тога система. Међутим, то је био захтјев више формалне и декларативне природе који није пресудно утицао на стварни избор тема којима су се писци бавили. Дебела сјенка давно покопане поетике по којој књижевно дјело представља „субјективни одраз објективне стварности” некако је још увијек сама по себи падала управо на писце који су покушавали да се баве савременим темама. То се на исти начин односило и на књижевне критичаре и историчаре књижевности који су се на неки од могућих начина интересовали за однос књижевности и друштвене стварности, и у савременој литератури и у књижевној прошлости. Без своје воље и намјере и једни и други су знали бити третирани као извршиоци дневних друштвених наруџби према књижевности. Такав облак надвијао се и над мојом намјером да се бавим социјалним видовима прозе у БиХ између два рата. То је једна од противурјечности тога доба, јер је поетика социјалистичког реализма, „предодређена” за такву функцију књижевности, већ одавно, почев од Информбироа, била омражена и међу писцима и међу политичарима. Над том поетиком је, што рекао наш народ, свака шуша истресала своје гаће, доказујући тиме своју књижевно-културну исправност и политичку лојалност.

Значајан подстицај да се определијелим за ову тему дала ми је и широка расправа о сукобу на књижевној левници која је у Југославији вођена седамдесетих година прошлог вијека, подстакнута књигом *Сукоб на књижевној левници 1928–1952* Станка Ласића, објављеном 1970. у Загребу. Тај сукоб аутентичног и догматског тумачења умјетности, поларизованог између Крлеже и његовог интелектуалног круга између два рата, на једној страни, и званичне партијске линије на челу с Титом, на другој, у тој расправи „ријешен” је у Крлежину корист. Тиме је у најзрелијем добу југословенског социјалистичког друштва социјални, класни ангажман књижевности, који је првих пар година послије ослобођења био основа званичне поетике социјалистичког реализма, коначно

на свим плановима разјашњен и стављен на мјесто које му у поетичком погледу историјски стварно припада.

С обзиром на то да сте се већ били определијели за проучавање социјалног аспекта књижевности, чему сте на почетку дали посебну предност?

Пошто сам увид у основну грађу тада већ донекле имао, интензивније сам се окренуо проучавању теоријске литературе о питањима умјетности и стварности. Било ми је важно прије свега да направим дистанцу према устаљеној уопштеној терминологији и дневној фразеологији о друштвеном положају и улози умјетности која се, кад се говори о социјалном аспекту књижевности, употребљавала доста слободно, неуједначено, а неријетко и произвољно. У то вријеме све чиме сам се бавио покушавао сам да преусмјерим на предрадње послједице којих бих могао да се озбиљније ухватим у коштац са темом докторске дисертације. Резултат те књижевне активности била је моја друга књига *Отворене границе* (1977). Сам њен наслов и истоимени уводни текст у њој подразумевају укидање хијерархизације у схватању „односа” умјетности и друштвене стварности у смислу да не постоји стварност која у себи, као неодвојиви дио, већ не садржи дотадашња искуства умјетности. Усвојио сам становиште да је практично немогуће утврдити да ли је умјетничко дјело устројено по законима свакодневног људског живота или је свакодневна људска стварност обликована по свеукупним искуствима и законима умјетности. Схватио сам такође да је књижевни текст, ослобођен „комплекса” надређености или подређености у односу на друштвену стварност, већ унапријед онеспособљен за идеолошке функције које су му и на теоријском и на практичном плану приписиване током дуге историје умјетности и друштва, те да га читалац или књижевни истраживач за такву улогу накнадно не треба нити може „оспособљавати”.

Гдје сте налазили ослонац за ваше такво схватање?

То упориште сам заправо налазио у једном новом и другачијем тумачењу аристотеловске парадигме о мимези, односно подражавању. Умјетник је подражавалац, каже Аристотел, који нужно подражава једно од овога трога: или *ствари какве су биле или какве јесу*, или *какве су према казивању и вјеровању људи*, или *какве треба да буду*. Први дио аристотеловске парадигме је *подражавање*, а други је *стварност* – подражавање стварности. Из тога на први поглед произилази да је подражавање активни, а стварност пасивни учесник у процесу умјетничког стварања и тако се то често и тумачи. У изворном значењу подражавање подразумева *опонашање, имитирање*, а томе одговарају и

појмови приказивање, представљање, изражавање, односно сликање стварности, итд. Али како подражавање увијек подразумијева устаљену, исту радњу, то ограничава могућност динамичког функционисања и другачијег тумачења овог принципа. Ако идемо корак даље, доћи ћемо до чињенице да је мимеза у ствари *начело*, непромјенљиво, стално и увијек исто начело. А свако начело је статично. На другој страни видимо да појам стварност која се подражава према Аристотелу подразумијева вишеструко промјенљив и помјерљив садржај, будући да се ради о подражавању ствари какве су биле или какве јесу, какве су према казивању и вјеровању људи или какве треба да буду. Дакле, ради се о доста широком дијапазону схватања стварности. Тако долазимо до другачијег, инверзивног тумачења аристотеловског начела од оног уобичајеног. По том тумачењу подражавање има статичан, а стварност динамичан карактер, тако да све што даље слиједи у процесу умјетничког стварања зависи од схватања стварности. Схватање динамичне, трајно промјенљиве људске стварности, а не начин њеног подражавања који је увијек исти, чини аристотеловску парадигму живом и функционалном у свим периодима развоја умјетности. Стварност се подражава, тј. приказује, представља или слика онако како је схватамо и доживљавамо, а не као унапријед познат и спознат статичан предмет над којим се, да тако кажемо, извршава умјетнички процес.

Каква су Ваша искуства у свему томе?

Моја искуства у вези са универзалним, аристотеловским начелом умјетности лоцирала су се на један аспект теорије структурализма, у коме се не инсистира само на међусобној структурној дијалектичко-динамичкој условљености и повезаности појединих слојева дјела унутар њега самог, него и у односу на „спољни”, стварносни свијет. Ради се о једном много комплекснијем и слојевитијем схватању структурирања и конституисања стварности самој по себи, а тиме и у односу на умјетничко дјело. Основу том схватању даје једно сасвим ново тумачење марксистичке теорије о односу материјалне базе живота и њене духовне надградње. У овом тумачењу које је посебно разрадио Лисјен Голдман, у оквиру теорије коју је именовао као *генетички структурализам*, инсистира се на томе да и духовна надградња повратно дјелује на материјалну базу и учествује у њеном конституисању и структурирању. Пренесено на нашу тему то значи да је тешко говорити чак и о замишљеној граници између умјетности и стварности, јер се не ради само о утицају стварности на умјетност, како год тај процес схватили и дефинисали, него и о утицају умјетности на стварност, на начин како сам о томе нешто раније говорио.

Данас Вам може изгледати веома чудно ако Вам послѣје свега овог кажем да сам се ја у своме раду руководио изворним марксистичким тумачењем односа умјетности и друштвене стварности које није у супротности са поменутом аристотеловском парадигмом на начин како сам је ја схватио. Да ли је оно уопште марксистичко, а поготово да ли је изворно марксистичко то је посебно питање, али ја сам га у то вријеме тако схватао и оно је задовољавало моје потребе и прекупације све до данас. У ствари ту се ради о неомарксистичком тумачењу умјетности које је у то вријеме посредством француског и талијанског еврокомунизма имало веома широку европску интелектуалну, посебно филозофску залеђину. Голдманов генетички структурализам произашао је из тога шињела.

➤ СОЦИЈАЛНИ ЗНАКОВИ И ТАЧКА ОСЛОНЦА

Како сте то схватање могли примјенити на грађу којом сте се бавили?

У то вријеме код нас је, са заостатком од педесетак година, уз остале, већ била постала доста популарна семиотика као општа наука о системима знакова и мени се чинило да би се њеним могућностима и искуствима социјални аспект књижевног дјела са спољне хијерархијске надређености и подређености књижевног текста у односу на друштвену стварност могао помјерити на унутрашњу хијерархију његовог структурног устројства у коме структурна конфигурација социјалног живота заузима потпуно равноправно мјесто са свим другим структурним слојевима. Тиме се истовремено акценат са идејног схватања, тумачења и вредновања дјела, које обавезно истрчава и намеће се у приликама када се говори о социјалном аспекту умјетности, преноси на поетички план који подразумијева унутрашњу структурну устројеност текста и његово функционисање у складу управо са њеном таквом устројеношћу.

Конкретно?

Конкретно мислим на умјетничко стварање као процес кодирања социјалних знакова који се увијек на другачији начин и у другачијем поретку похрањују у меморију текста гдје „као запета пушка” чекају да их декодирају и у покрет ставе потенцијални читаоци или књижевни тумачи, свако на свој начин и према сопственом „хоризонту очекивања” у односу на смисао и значења дјела. Оног тренутка када се у процесу стварања књижевног текста појаве прве двије ријечи заједно једна поред друге тиме се већ ствара нека почетна социјална ситуација коју свака нова ријеч мијења, шири, попуњава новим садржајем и постепено

обликује у систем различито распоређених знакова у којима је садржана и из којих се откривају смисао и значења књижевног дјела. Ти знакови се у процесу умјетничке имагинације формирају на лицу мјеста, као најоптималнија мјера структурних помјерања и њихових значењских посљедица у књижевном тексту. То подразумијева да се свака ситуација и свако, и најмање, помјерање у човјековој комуникацији са свијетом у истом тренутку самодефинише извјесним социјалним означањем и тиме изниче и развија се у човјековом спознајно-искуственом пољу. На начин како је шифровање свијета у социјалне знакове битан дио процеса умјетничког стварања, тако је и њихово дешифровање стваралачки поступак којим се откривају права значења умјетничког дјела. На тај начин се стварање и функционисање дјела обједињују у заједничком искуству писца, читаоца и књижевног тумача.

Можете ли дати неки примјер таквог тумачења социјалног аспекта дјела?

Пада ми на памет Кочићева прича „Вуков гај”: главни лик приче који је још као дијете постао најамник, у складу са својим социјалним статусом спочетка је примао стандардну, свакако скромну, најамничку накнаду у новцу и у природи, али је протоком времена и то престало, па се „стао беслеисати, одијевати и обувати из куће”. Чињеница да је сиромашни најамник Вук од неко доба своје потребе почео подмиривати *из куће* представља један од кодираних социјалних знакова у смислу о коме сам говорио. Декодираним тога знака откривамо да је у њему похрањена информација не само о формалној промјени његовог социјалног статуса него нечему много дубљем, већем и битнијем: тиме се заправо темељно промијенио и његов људски статус: иако туђе и страно чељаде чланови те породице почели су га третирати „као свог рођеног”. Тај огромни размак од формалног, *социјалног*, до суштинског, *људског*, у коме се налази мноштво догађаја и сензација за које би можда требало неколико страница дескриптивног описа, овдје је сажето и похрањено у један социјални знак (*из куће*) који у структурном устројству приче учествује на начин да се његовим дешифровањем пред нама откривају дубока и раскошна људска стања и значења.

Како сте те своје спознаје примјењивали у раду на докторској дисертацији?

У огромној књижевној грађи која је била предмет мога проучавања требало је прво идентификовати дјела у којима се на било који начин среће социјална тематика, потом је било нужно извршити типологију социјалних тема по идејном поријеклу, односно по разлозима и мотивима којима су се руководили писци

када су се њима бавили, а успут, истовремено, на поетичком плану утврдити мјесто и функцију социјалних ситуација и знакова у структури књижевног дјела на основу чега се конституише естетска информативност анализираног књижевног текста.

Код највећег броја писаца социјална тематика јавља се као саставни дио интереса за цјеловитост људског живота, равноправно са свим осталим темама о којима су писали. Идеолошки, код њих преовладава грађанско схватање друштва и улоге књижевности у њему, што се огледа у критичком односу према постојећим социјалним и политичким збивањима, који се формира на критеријумима самог тога друштва. У умјетничком погледу таква дјела су у највећој мјери била ослобођена од идеолошке социјалне тенденције, а самим тиме су била и умјетнички најувјерљивија.

Код писаца који су се оформили иза 1928. године социјална тематика је посљедица свјесног одређења за књижевни ангажман који се у међуратном периоду одвијао под именом покрета социјалне литературе, новог реализма или књижевне љевице. Идеолошки ова књижевна оријентација подразумијевала је класни карактер књижевности, са изразито критичким односом према устројству капиталистичког друштва и положају радничке класе и других угрожених социјалних група у њему. Натуралистичке слике социјалног живота у дјелима ових писаца имале су сврху да укажу на узроке и кривце за такав положај понижених и биједних у том друштву. Идеолошка тенденција оваквих дјела умањивала је њихову умјетничку вриједност, али су због таквог престижног револуционарно-хуманистичког става њихови аутори, могло би се рећи, заслуживали често употребљавани епитет „напредних писаца”, тим прије што су због своје политичке дјелатности били под жестоком репресијом тадашњег режима и што су као убијеђени антифашисти у оквиру партизанског покрета учествовали у борби за ослобођење земље у којој су неки од њих и погинули.

Посебну групу писаца сачињавали су писци чије је прозно дјело изразито одређено социјалном тематиком, али које није могуће сврстати у покрет социјалне литературе. По социјалном карактеру својих прозних остварења они су блиски том књижевном усмјерењу и појединим остварењима не само да му се приближавају него и укључују у његове токове, али се од писаца књижевне љевице разликују по томе што само сликају социјално стање човјека, а не упућују на класне узроке тога стања, нити у виду свјесног идејног усмјерења дјела сугеришу побуну против њега. Неки од њих такође спадају у поменуту категорију „напредних писаца” који су до рата због својих политичких убјеђења били прогањани и затварани, а по избијању рата учествовали у НОБ.

Оваква врста типологизације социјалних елемената у свим прозним дјелима читавог једног периода на једном књижевном простору ипак је представљала уочљив истраживачки резултат, јер се овим питањем као „неважним” и мање „књижевним” већина истраживача бавила махом уопштено и успутно, најчешће без напора да се разлучи идејно поријекло иманентног или свјесног социјалног ангажмана појединих писаца и њихових дјела, а посебно да се јасно утврде све мијене и фазе кроз које су у вези с тим појединци пролазили и не/досљедности којима су били подложни.

Је ли Вас рад на докторској дисертацији коначно увео у академске кругове науке о књижевности?

Да, управо то ми је омогућило да чиновнички живот заувјек оставим иза себе. Имао сам среће да се још у току рада на дисертацији запослим у Институту за језик и књижевност. Колико ми је до тога било стало свједочи и овај податак: у тренутку када сам 1975. прелазео у Институт на плату од 450.000 динара, у Републичкој заједници културе сам као чиновник имао 750.000 динара. Али сам знао да ће се то касније надокнадити кроз научна звања и напредовања.

Да ли сте се темом социјалног аспекта књижевности и даље бавили?

Након што сам објавио докторску дисертацију *Социјална проза у БиХ између два рата* (1982), један дио резултата тога истраживања која се нису уклапала у књигу, скупа са још неким студијама о бх. књижевној прошлости, објавио сам у својој четвртој књизи *Под истим углом* 1984. године. С обзиром на то да сам добро познавао збивања на књижевној љевици у Југославији између два рата, касније сам, више успут, повремено писао о односу њених најистакнутијих актера према великим писцима до којих им је било стало, што други истраживачи нису примјећивали па се тиме нису ни бавили. У пар својих студија покушао сам да укажем на који начин су припадници књижевне љевице „у своју корист” тумачили Кочића, како су у јеку живе књижевне борбе покушавали а дјелимично и успијевали да на своју страну привуку Ђопића, које су „примједбе” давали Дучићу и Андрићу, итд.

Тиме сам углавном намирио своју потребу за проучавањем социјалног аспекта књижевности, посебно односа књижевности и друштвене стварности.

На сличан начин како третирате функцију социјалних знакова као упоришта за тумачење књижевног текста, Ви помињете и појам *тачка*

ослонца. У једној прилици поменули сте настојање књижевног истраживача или читаоца „да пронађе једну, дотад неуочену упоришну тачку из које је могуће цјеловитије сагледати смисао и значење књижевног дјела или питања којим се бави”. Можете ли то мало шире објаснити?

Да бих то објаснио позваћу у помоћ једну Андрићеву мисао из његовог текста „Белешке за писца”. Она гласи: „У сваком опису или призору, без обзира на њихову дужину (они могу бити од три реченице или три стране), има увек једна једина фраза, на којој тај опис цео почива, а која је у њему изгубљена и невидљива као оплођујућа семенка”. И даље: „За читаоце је цео тај текст једновит и сливен сав из једног комада, али писац при сваком пречитавању осети и позна оне две-три надахнуте речи. Он их види (и само он!) као мали узидани динамо који оживљује и покреће целокупну мртву масу реченица и ставова”.

Ја то видим на овај начин. У сваком новом сусрету са дјелом трагамо за једном замишљеном тачком ослонца која у статичком погледу држи на себи читав терет његове сложене конструкције и свих значењских слојева, који се одатле распоређују и просљеђују дубоко у структуру дјела, гдје их прихватају динамично размјештене, мање примјетне упоришне тачке његове сложене архитектонике. Функционисање тако замишљене књижевне структуре остварује се сталном покретљивошћу и измјеном положаја њених упоришних мјеста сведених на једну тачку ослонца, које трају у латентном стању захтјева за сопственом синхронизацијом, другачије оствареном у сваком новом читалачком сусрету са дјелом. У тој, сталној, динамичкој покретљивости и премјештању тежишних тачака дјела, налик дешавањима у невидљивој структури атома у односу на његово језгро, или галактичким кретањима небеских тијела којима се конституише устројство космоса, препознаје се снага покретачког, стваралачког принципа уграђеног у свеколико значење и искуство човјека и свијета. О томе сам више писао у књизи *Тачка ослонца*, објављеној 2004. године у Бањалуци. Посљедња је прилика да кажем како ми је у објављивању ове књиге својим тек стеченим „херцеговачким” везама у БЛ, помогао мој сарајевски колега професор Лука Шекара, а да је финансијски њено излагање омогућио мој земљак, Дервенћанин, Мирко Ножица, који је тада у БЛ био постао нека чивија за државне робне резерве.

Има ли то какве везе са „тачком гледишта”?

Ослонац, тежиште, тј. упориште о коме се овдје говори као о статичком обиљежју које се тиче *настанка* дјела, не одговара појму тачка гледишта који

је настао у подручју *рецепције* дјела. Овако схваћени појмови *тачка ослонца* и *тачка гледишта* чине два различита пола умјетничког дјела на заједничкој оси, међусобно везана трајном потребом и тежњом да се уравнотеже. Што се тачке гледишта тиче, она се формира у простору књижевне културе читаоца којом су условљена његова очекивања од неког дјела: читалац заправо тражи упоришну тачку у дјелу за оно што од њега очекује. У самом дјелу он, дакле, мора наћи ослонац за оно што у њему тражи. Али ту тачку ослонца очито не би било могуће наћи да она, као она Андрићева „оплођујућа семенка“, не постоји у дјелу на оном мјесту одакле крећу и даље се у структури дјела развијају и разрастају сва његова значења. Њен значај је утолико већи што то мјесто није статично и заувјек фиксирано – она се активно помјера, премјештајући тежиште дјела с једне на другу тачку упоришта. Ради се, дакле, о способности дјела да динамички мијења сопствену статику и преусмјерава је на тачку упоришта на којој очекује најинтензивнији „притисак“ читаоца.

У томе, могуће, имате и неко сопствено искуство?

Могу рећи да у вези с тим заиста имам и сопствено искуство. Прије почетка рада на неком свом тексту ја увијек имам извјесну идеју од које полазим. Када текст завршим, то некад не испадне оно и онако како сам на почетку замислио, јер се у току рада почетна замисао редуцира, развија, преусмјерава или рађа сасвим нову идеју која избија у први план. Али увијек настојим да једна идеја на крају буде јасно артикулисана и у структури рада поуздана тачка ослонца за све друго о чему се у њему говори. Можда је мало нескромно, али ја и са даље временске дистанце тачно знам о чему сам у неком тексту писао и, ако се мало подсетим, сваки свој текст могу да „препричам“. Сваки текст настојим да напишем тако да га и читалац на тај начин може да схвати и „преприча“. То сматрам подједнако својом моралном колико и професионалном обавезом. Имам, међутим, други проблем. Како год да „испричам“ оно до чега ми је у тексту стало, никада нисам задовољан и мучи ме сумња да ли је то на прави начин речено. Данас када читам неке своје давне текстове, практично никад не доводим у сумњу основну идеју било кога текста, али ми се јавља неодољива жеља да га „пре-пишем“, тј. поново напишем са данашњим књижевним искуством, не мијењајући ништа од оног што сам у њему доказивао.

У првим књигама сте, колико видимо, прије свега темељно „преорали” прозно стваралаштво у БиХ од аустроугарског периода до 1941. године. Претпостављамо да се испод Вашег „радара” нису провукли ни остали видови књижевног стваралаштва и књижевно-културног живота у БиХ?

Не, напротив! Након што сам 1982. објавио докторску дисертацију под насловом *Социјална проза у Босни и Херцеговини између два рата*, у наредним годинама ове деценије сам паралелно радио на два пројекта. Први, „приватни”, много сложенији и са опасним импликацијама односио се на злоупотребу науке о књижевности у политичке сврхе коју сам идентификовао код професора Филозофског факултета Мухсина Ризвића. Пошто та појава није била усамљена и безазлена, одлучио сам да је темељно демистификујем сопственом полемичком књигом коју сам именовао као „осврт” на Ризвићеву тротомну књигу *Књижевни живот у Босни и Херцеговини између два рата*. „Књига на књигу” ни тада није била непознат појам, али је за бх. прилике такав подухват био усамљен и ризичан. Ту своју књигу под насловом *Књижевне кривице и освете* (570 страница) објавио сам 1989. године и у њој сам темељно, са свих аспеката, анализирао књижевну грађу везану за међуратни период у БиХ коју је Ризвић манипулацијама преусмјерио на политички план, покушавајући да и на књижевном плану реанимира и докаже стереотип о великосрпској хегемонији на којој се заснива концепт југословенске државне, културне, па и књижевне идеологије. Тиме сам још више и исцрпио употребу своје знање о књижевности Босне и Херцеговине. О томе ћу нешто више рећи касније. Други пројекат био је стандардни радни задатак. Тај задатак подразумијевао је моју обавезу да, у оквиру једног великог научног пројекта Института, напишем књигу о поезији у БиХ између два рата. Та књига се под насловом *Поезија између два рата* појавила на Сајму књига у Београду 1991, а званично је изашла у прољеће 1992, када су Сарајевом већ одјекивали први пуцњи грађанског рата. С обзиром на то да су у међуратном периоду продужили да стварају Шантић и Дучић, Дучић са несмањеном снагом, на првом мјесту бавио сам се њиховом поезијом, а потом и експресионистичком поезијом Антуна Бранка Шимића, Хамзе Хуме који је поетички донекле слиједио Шимића, Николе Шопа и других мање значајних pjesника. Познавање књижевне грађе којом сам се бавио тиме је још више проширено и употпуњено. Том књигом се и завршава моја сарајевска фаза научног рада, али сам се том грађом бавио и по

преласку у Институт за књижевност и уметност у Београду 1992. године, што ће се посебно потврдити књигом од близу 450 страница *Мостарски књижевни круг*, објављеном 2001. године.

Зашто сте се, као што видимо, првенствено бавили књижевном грађом која се односи на Босну и Херцеговину?

За то има више разлога. Један од њих је већ раније назначен: желио сам да истражујем оно што је до тада било мање истражено и што је на неки начин било изазовно, „проблематично”, мање „значајно”, а самим тиме и запостављено. Осим тога у Босни сам се родио, ту сам завршио све школе, живјећи у Сарајеву већи дио живота најбоље сам познавао домаћа књижевна и културна збивања. При томе треба имати на уму да књижевност стварана у БиХ уопште није била „заробљена” само у тим границама, него је била повезана са књижевним приликама и догађањима на читавом југословенском књижевном простору, посебно када су у питању писци из Босне који су живјели у другим великим књижевним центрима попут Београда и Загреба. Та чињеница је границу мога књижевног интересовања чинила стално отвореном. Осим тога треба имати на уму да је Институт за језик и књижевност у коме сам добио посао по природи ствари првенствено био задужен за истраживање књижевног наслеђа Босне и Херцеговине.

То је био један од видова афирмације републичке државности?

Свакако. У вријеме с краја шездесетих и почетком седамдесетих година идеологија југословенства већ је била почела да блиједи и да се прилагођава и подређује критеријумима република и покрајина. То није мимоишло ни науку о књижевности, јер се представљање књижевне и културне прошлости све више усмјеравало према националним критеријумима. Та ситуација у БиХ била је сложенија због националног састава њених житеља. Књижевно-културну активност власти су усмјеравале на учвршћивање републичке државности, што се одражавало и на начин проучавања књижевне прошлости. Тешко би се могло рећи да је било ко порицао постојање посебног књижевног корпуса Босне и Херцеговине са сопственом хронологијом од средњег вијека и повеље Кулина бана до најновијих времена, али су питања његовог садржаја, граница и односа са другим књижевним, националним корпусима и токовима истог језика била веома осјетљива и врућа тема. Званична политика је инсистирала на републичким критеријумима и, мада није негирала национални карактер књижевног стваралаштва насталог у БиХ, с подозрењем је гледала на њено

представљање у оквиру српске или хрватске књижевности. Такви потези, било да се ради о заступљености у едицијама, антологијама и панорамама српске и хрватске литературе или о историјама, прегледима и компендијима ових књижевности, нису праћени са добродошлицом, мада генерално нису могли бити спријечени него су само политички критиковани.

А с друге стране?

С друге стране долазиле су примједбе да третирање савремене књижевности и књижевне прошлости БиХ као посебног књижевног корпуса „скраћује” и угрожава обим и континуитет цјеловите српске и хрватске књижевности. На корпус књижевности БиХ гледало се као на неку посебну, немогућу врсту републичке, односно државне књижевности, неодрживе по књижевно-теоријским и књижевно-историјским мјерилима. Признавао јој се једино покрајински, регионални или завичајни статус, при чему је остајало нејасно у односу на коју националну литературу би корпус књижевности БиХ могао имати регионални и покрајински карактер. Ако би српски књижевни ток у БиХ био третиран као покрајински у односу на цјеловиту српску књижевност, а хрватски исто тако у односу на хрватску, што би се тешко могло прихватити с обзиром на то да се значајан број писаца одавде у сваком погледу налази у епицентру матичне српске односно хрватске књижевности, онда би књижевност Муслимана у БиХ могла имати покрајински карактер једино у односу на саму себе, јер нема књижевну матицу изван Босне!

Све ово говори да је за науку о књижевности ту било доста изазова, који, ипак, нису радо прихватани. О књижевности БиХ писало се веома много, често немушто и компромисно, али и једнострано и аподиктички. Обично бисмо добијали преглед књижевних чињеница са овог простора, али готово обавезно без одговора на проблемско питање о њеном карактеру, садржају и континуитету. Како сам, надам се, добро познавао цјелокупну овдашњу књижевну грађу ја сам настојао да одговорим на знатан број питања и разријешим најважније дилеме у вези са конституисањем овог књижевног корпуса. Осим свега другог, у временском распону од више деценија написао сам седам проблемских студија о свему томе које сам на крају (2014) објединио у посебну књигу под насловом *Босански књижевни лонац. Развој и континуитет књижевности Босне и Херцеговине*.

Шта бисте, најкраће, могли навести као резултат тих Ваших студија?

Суставно гледано, овај књижевни корпус је сложена, динамична књижевна структура, покретљива истовремено сама у себи и у односу на остале књижевне корпуре на језику на коме је настајала, структура која функционише и сама собом, али на различите начине и у оквиру тих других корпуса. Она није ни само државно-територијална, ни само покрајинска, нити само механички збир националних литерарних токова, него у оквиру једног непоновљивог и ненадокнадивог искуства подразумијева све те елементе, при чему посебно треба истаћи неуобичајено, узбудљиво и продуктивно преплитање и прожимање неколико националних традиција без међусобног потирања и губљења сопственог идентитета сваке од њих. Као таква она не ускраћује и не редуцира књижевност било које националне заједнице истог језика на бившем југословенском простору, него је само обогаћује и повезује са другим, истовремено им дајући и преузимајући од њих.

Свијест о књижевности Босне и Херцеговине као посебном књижевном корпусу није постојала од првих почетака писмености и књижевности на овом простору у средњем вијеку, него се зачиње тек у оквиру илирско-југословенске књижевно-културне идеологије половином XIX вијека. Идеја о књижевности Босне и Херцеговине у ствари је идеја о југословенској књижевности у малом и она је прошла кроз све мијене, плиме и осеке кроз које је прошла и југословенска књижевност. Као интегралистички књижевни пројекти, и једна и друга имале су сврху и смисао све док су постојали и имали смисла процеси народног и књижевног јединства на Словенском Југу или у појединим његовим дијеловима, тј. до пред крај XX вијека. Шта је било послје тога заједно смо били у прилици да видимо, свједочимо и судимо на лицу мјеста. Али тиме се не може заборавити и поништити оно што је било прије тога.

С обзиром на њену такву судбину, да ли је имало смисла бавити се том књижевношћу?

Мене је, чини ми се, трајно пратила подозривост да уладо трошим вријеме на нешто што „не постоји”, или што је у најмању руку мање важно, споредно и некорисно, па чак и „штетно”.

Највећи неспоразуми у вези са овим питањем настајали су због редукованог схватања да се поједини писци, књижевне појаве, феномени и догађаји којима се потврђује развој и континуитет овог књижевног корпуса тиме бесповратно изумицају из развоја и континуитета „регуларних” националних књижевних токова. У свјетлу таквог схватања, ако си се бавио књижевношћу БиХ као по-

себном цјелином, наносио си „штету” националним књижевним токовима. Губило се из вида да корпус књижевности БиХ има хибридни карактер и да увијек подразумијева могућност да се писци и све друге књижевне чињенице истовремено могу наћи и у овом, на свој начин специфичном корпусу, и у посебним националним књижевностима. Све је то заправо иста књижевна грађа, само је у питању њено компоновање, структурирање и континуирање према другачијим критеријумима који не утичу на њен већи или мањи значај и важност. Садржај и „способност” те грађе да ју је истовремено могуће идентификовати на више начина са становишта науке о књижевности прије би се могла сматрати њеном предношћу него њеним недостатком. Томе доприноси и чињеница да је поједине писце, књижевне појаве и догађаје по принципу вишевалентности истовремено могуће сврстати у више националних токова.

Не мислим, дакле, да сам се бавио нечим што не постоји, ни нечим што је мање важно, споредно и некорисно. Друга је ствар, међутим, што сам ја ту грађу изучавао до у ситнице. Ни то вријеме не сматрам изгубљеним, а камоли вријеме проведено над дјелом Петра Кочића, Алексе Шантића, Јована Дучића, Светозара и Владимира Ђоровића, Антуна Бранка Шимића, Иве Андрића, Бранка Ћопића, Скендера Куленовића, Меше Селимовића, Мака Диздара – писаца који су из Босне израсли, из Босне износили, и у Босну се увијек враћали и у њу уносили, и чије изучавање није, наравно, било могуће без неопходног увида у књижевност на читавом југословенском простору. А ови писци су само врх леденог бријега испод којег је постојала много дубља основа књижевно-културне активности повезана са књижевним догађајима и збивањима у свим другим крајевима и културним центрима земље.

Истраживали сте равноправно све националне књижевне токове у БиХ. Је ли око тога било каквих примисли и неспоразума?

У одговору на ово питање мора се имати на уму да изоловано сагледавање било кога националног књижевног тока у БиХ није могло бити потпуно ако се не сагледава и у контексту и односу према другим националним токовима. То тим прије што је у готово читавом XX вијеку међу њима било доста књижевних додира, веза и прожимања до мјере да нека подјела без остатка практично не би ни била могућа. Гледано у цјелини испада да сам се ипак највише бавио српском књижевном традицијом, али искрено мислим да то није посљедица неке посебне склоности и пристрасности, него напосто резултат стварног стања. Објективно цјеловито представљање писмености и књижевног стваралаштва у БиХ од средњег вијека наовамо доста јасно указује на доминантну

улогу управо српске књижевне традиције, с обзиром на то да је континуитет хрватске и муслиманске књижевности на народносним основама био угрожен туђинским утицајима и наносима, у случају Хрвата књижевношћу на латинском, а у случају Муслимана на оријенталним језицима.

Је ли се према Вашем увиду књижевност „одужила” Босни?

Могло би се слободно рећи да данашњу идентитетску слику Босне можда и понајвише дугујемо књижевности. Могло би се, исто тако, слободно рећи да је та слика у највећој мјери настала у оквиру српске књижевности. Довољно је поменути само Петра Кочића, Светозара Ђоровића, Иву Андрића, Исака Самоковлију, Боривоја Јевтића, Бранка Ђопића и друге у чијим дјелима су равноправно присутне све националне и вјерске заједнице у БиХ. Нарочито треба истаћи чињеницу да су прву назнаку о књижевности БиХ као посебном току дали илирци, босански фрањевци фра Грго Мартић и Иван Франо Јукић још у турско вријеме, а да су се од модерног аустроугарског периода тиме првенствено научно бавили српски аутори у оквиру идеологије југословенства и партиципације Срба у остваривању те идеологије на државном, културном, па и књижевном плану. Пред Први свјетски рат то је био Владимир Ђоровић, између два рата Јован Кршић и Боривоје Јевтић, а послије ослобођења 1945. Славко Леовац, Миодраг Богићевић, Ристо Трифковић, Војислав Максимовић, Радован Вучковић, а да не будем превише скроман и моја маленкост, више и потпуније од свих. Наравно било је ту и муслиманских и хрватских аутора, али су се они више бавили сопственом књижевном традицијом него књижевношћу БиХ као цјелином. А како се данас свако практично бави само својом књижевном традицијом, вјероватно ће тако и остати.

➔ „РАПОРТ” У ПРЕДСЈЕДНИШТВУ БиХ

Чиме сте у Вашим истраживањима били посебно преокупирани када је у питању књижевна слика Босне?

У одговору на једно од претходних питања поменуо сам да сам веома рано, када тако нешто нико није могао ни сањати, уочио да се међу неким муслиманским интелектуалцима у БиХ, пред раније многохваљену књижевну слику Босне ставља негативни предзнак. Видио сам да се то првенствено односи на Андрића, у смислу да се у његовим дјелима даје неприхватајива слика ислама и Муслимана, а равноправно и на остале босанске приповједаче између два

рата чија је слика Босне била слична његовој. То се првенствено односило на писце српског књижевног тока у БиХ, али и на друге који су стварали у духу српске књижевне традиције. Под тим се подразумијева да је у оквиру српске, али дјелимично и хрватске књижевне традиције Муслиманима у БиХ наметнута кривица за посљедице вишевјековне погубне турске владавине Босном. Отишло се чак и тако далеко да је наметање те историјске кривице представљало чак и као својеврстан вид освете књижевним путем, реализоване у кључу завјета садржаног у порукама косовског мита.

Раније сте рекли да сте све то темељно објаснили у књизи *Књижевне кривице и освете из 1989. године*, али да је све то почело да се одвија знатно прије?

О томе је до сада све речено, и више него што је требало и имало икаквог смисла. Али мислим да може бити интересантно да испричам на који начин сам се с тим срео и како сам, усталом, далеко прије и далеко темељније од било кога о томе „извијестио” југословенску књижевну, културну и политичку јавност.

Већ раније сам напоменуо да је негдје од шездесетих година прошлог вијека, а посебно послје 1974. године, када је измјенама постојећег Устава, утицај република и покрајина у свим областима, па и у књижевно-културној сфери, постао знатно већи него раније, званична политика у БиХ настојала да се и проучавање њене књижевне баштине нађе у што повољнијем односу према јачању државности ове републике. Ко жели бити искрен зна да ту није било неке посебне и конкретне присиле и да се посебно ни од кога није тражило да се у вези с тим одрекне својих научних убјеђења. То не значи да таквих покушаја од неких политичара није било и да неки „добровољци” нису тим захтјевима сами ишли у сусрет. При томе треба имати на уму да је у БиХ тада било веома мало квалификованих књижевних истраживача са потребним научним звањима и да је највећи број њих био на Филозофском факултету, гдје су предавали своје предмете у којима грађа из књижевне прошлости БиХ није имала уочљиво мјесто. Жеље политичара за које су и сами знали да немају реалну подлогу биле су да се ради на историји књижевности БиХ, али за то очито објективно нису постојали потребни ресурси. Уз све то постојала је и извјесна подозривост код оних који би на таквом послу могли бити ангажовани да би то морала бити нека „државна” историја, заснована на бх. интегралистичком карактеру овог књижевног корпуса, а на штету устаљених постојећих националних књижевних токова, чиме би свако ко у таквом пројекту учествује добио етикету режимског научног радника. Таквог пројекта, међутим, није ни било, а и да га је било, такав концепт не би, наравно, прошао.

Какво је било Ваше лично искуство у свему томе?

Ја сам тада већ био прешао у Институт за језик и књижевност и радио сам на докторској дисертацији. Институт је био малобројан, са свега шест-седам запослених са научним и стручним звањима, од којих су двоје-троје били докторирали. Када је негдје око 1978. требало потписати уговор за средства Института за ту годину, до нас је допрла вијест да се с тим нешто отеже, јер се од нас захтијева да коначно урадимо нешто конкретно, што је у овом случају била историја књижевности БиХ.

Увријеђени том „уцјеном”, а имајући на уму да је тај наводни захтјев крајње нереалан, затражили смо пријем код Хасана Грабчановића, који је тада био један од три члана Предсједништва БиХ. Зашто код њега? Предсједник је у том тренутку био истакнути привредник Миланко Реновица, а образовање, култура и наука су спадали у Грабчановићев ресор. Он је и раније на свим функцијама које је имао био „задужен” за ове области. Колико знам, доста је читао, посјеђивао позоришне представе, ликовне изложбе, концерте и могло би се рећи да је био солидно образован, мада је обично заузимао помало тајанствену позу којом је, чини ми се, прикривао оно што не зна. Уосталом, то и ми често радимо. Био је мрк, ћутљив, крут и дјеловао ауторитарно. Као такав био је стекао велики углед и ауторитет у пословима културе и науке. У тим областима дуго времена био је врхунски арбитар на коме год се руководећем мјесту у том тренутку налазио. Доста добро сам га познавао јер сам, док сам био чиновник, обављао техничке послове за Комисију за културно наслеђе БиХ којом је он руководио. Записнике које сам са те Комисије правио само минимално је коригао. Већ тада је била изашла и моја прва књига о приповједачима Босне, што је њему, наравно, било познато. Кроз ту Комисију прошао је велики број веома значајних књига из културне прошлости БиХ, што му је очито помагало да прошири своје видике.

Елем, нас троје-четворо дошли смо код њега, сјели за сто, добили кафу и почели разговор. Он је одмах похвалио наш рад, истакао важност проучавања културне баштине и онако успут скренуо поглед на гомилу увезаних фасцикли на домету његове десне руке, па дланом ударио по тој гомили: „Ради се, и треба да се ради! Ево видите шта је урадио професор Мухсин Ризвић!”

Ми смо за тренутак спустили погледе на ту гомилу и згледали се. Оне који би ово моје свједочење узели као доказ о положају науке и културе и као мјеру стваралачких слобода у то вријеме, морам одмах разочарати. То нико ни од кога није тражио, али је било аутора који су то сами чинили, а самим тиме и

политичара који су на то пристајали. Сви ми смо, наравно, прилично били шокирани оним што смо видјели, али смо у Грабчановићевом гесту и те како знали препознати прекор: дошли сте ту да се нешто као жалите, а нисте богзна шта урадили – ево видите како се то ради! Чудила нас је и још једна ствар. Ризвић је био докторирао на муслиманском књижевном стваралаштву у БиХ за вријеме аустроугарске владавине и објавио двотомну књигу о томе, претходно је, уз остале ствари, био објавио и велику монографију о муслиманском часопису *Бехар* из тога периода, на факултету је држао предавања из романтизма. Шта је он тако огромно и за тако кратко вријеме могао још да напише, јер за остале периоде књижевног стваралаштва у БиХ није имао богзна какве референце?! Иначе, разговор са Хасаном смо наставили и, према очекивању, добили пун благослов за постојећи рад Института.

Јесте ли ускоро сазнали какав је то рукопис био?

Стицајем околности, релативно брзо. Ја сам са својим бившим професором Радованом Вучковићем, који је само шест-седам година био старији од мене, становао у истом небодеру и често смо се комшијски дружили. У једној прилици успутно ми је рекао да је од *Свјетлости* добио на рецензију неку Мухсинову књигу о књижевности између два рата. Ја сам се већ више година у оквиру рада на докторској дисертацији бавио тим периодом и та вијест ме је непријатно изненадила. Почело је да ми се измиче тло под ногама. Мухсин ме значи претекао, покупио кајмак и ко зна како ће се гледати на то што ја тек треба да завршим. Замолио сам Вучка да погледам тај рукопис. Мало се унезгодио, али ми је изашао у сусрет. Донио ми је и на сто ставио једну осредњу путну торбу пуну увезаних рукописа! То ме је већ докрајчило и бацило у очај – све што сам ја до тада урадио и што могу урадити, према томе је било обична ситница. Ако сам ја тако исцрпно познавао сву књижевну грађу између два рата, колико ли се тек знања налази у рукописима из те торбе!? Наредних дана сам све то мало прегледао и с олакшањем установио да ми уопште није јасно о чему се ради у Ризвићевим рукописима. Једино што сам препознавао јесу уобичајене књижевне чињенице, догађаји, збивања, дјела и писци из тога периода, а како су, и зашто баш тако, све те ствари биле доведене у неки контекст, напосто нисам могао да докучим. С олакшањем сам схватио да оно чиме се ја бавим неће бити угрожено и обеснажено и наставио сам својим путем.

Чиме објашњавате појаву једног таквог рукописа?

То је омогућио политички и културно-књижевни контекст тога доба. Иако је националистички МАСПОК у Хрватској 1967. политички био осуђен, питање националних односа у земљи остаје једно од најважнијих и постепено све више ескалира. У БиХ почиње да се ремети национална равнотежа на штету Срба. На видiku се учоава ревизионистички однос према историјским догађајима изражен ревитализацијом поражених идеологија из Другог свјетског рата, што Срби тешко подносе с обзиром на злочине који су над њима вршени у име тих идеологија и на допринос који су дали у борби за ослобођење земље од фашизма. Послије свих идентитетских мијена кроз које су пролазили од краја XIX вијека, пописом становништва из 1971. године Муслимани добијају статус нације. Та чињеница значајно је утицала на самопоуздање муслиманског свијета и није прошла без психолошког и емотивног отпора осталог дијела становништва, посебно Срба, јер је тиме унеколико помјерен и нарушен и њихов идентитет.

Је ли у вези с тим било неких посљедица?

Било их је, и то веома много да би се овдје могле представити. Једна од њих је и појава хомогенизације унутар појединих националних група. Дobar примјер за то је управо поменута „сарадња” Хасана Грабчановића и Мухсина Ризвића. Хасан је био учесник НОБ, тврди, чврст и досљедан комуниста, прототип заосталог стаљинисте који је „конзервативне” Муслимане, резервисане према тадашњем социјалистичком друштву, погрдно називао Туркушама, што је био устаљени појам за најмилитантнији сој муслиманског друштва, коме је турски интерес и идентитет био изнад домаћег муслиманског. Мухсин је био на сасвим другом полу муслиманског друштва, изразити вјерник, традиционалиста, кога је пратила стигма муслиманског националисте, јер је, како се причало, у младости био члан непријатељске терористичке организације Млади Муслимани.

Сви су, заправо, у Босни тада жељели да сопствени национални идентитет што боље утемеље у чињеницама културне прошлости, а посебно се „журило” Муслиманима с обзиром на драматичан и противурјечан начин како је ова, првенствено вјерски маркирана људска заједница прошла кроз стицање сопствене националне свијести. У тој журби се очито нашао и Мухсин Ризвић који је, након што је детаљно проучио муслиманско књижевно стваралаштво у аустроугарском периоду, похитао да књижевности Муслимана обезбиједи

што повољније мјесто и у међуратном периоду. Нажалост, ту се није радило о афирмацији муслиманске књижевности, макар она била и некритична, него о оптуживању српске књижевне традиције, са Андрићем на челу, за спровођење великосрпске хегемонистичке политике и за наметање кривице муслиманском народу за погубне посљедице вишевјековне османске власти у БиХ. У питању је, дакле, била једна политичка идеја, веома опасна по националне односе у БиХ, коју је требало доказати и на књижевном плану.

Мислите да је и Грабчановић стајао иза таквог политичко-књижевног поступка?

Не, поготово не на такав начин. Мислим да он није имао ни времена ни воље да чита тако велику „купусару” коју му је Мухсин донио. Вјероватно му је усмено нешто објашњавао, свакако на линији тадашње политике, што је овај могао сматрати корисним, поготово за Муслимане након што су били „признати” као нација. Има ту још нешто: у низу књижевних фалсификата Ризвић је лукаво, а у ствари наивно, слиједио наводну „партијску” политику и терминологију у коју спада и стереотип о великосрпској хегемонији, а посебно је учљив његов напор да књижевну љевицу иза које је стајала Комунистичка партија узме као најповољнију мјеру појединих књижевних догађаја, писаца, дјела, листова и часописа којима се бавио. То је за Грабчановића и за друге партијске људе којима је Крлежа, као „побједник” сукоба на књижевној љевици, постао узор могло представљати веома добар мамац. Под окриље љевице Ризвић је ставио и неке безначајне муслиманске и хрватске пјеснике само зато што су написали понеку социјалну пјесму, јер другачије не би заслуживали готово никакву пажњу. Посебну, испоставиће се веома погубну „непринципијелну коалицију” Грабчановића и Ризвића, испоставиће се доста погубну, сасвим случајно открио је и угрозио Хасанов брат Мустафа који је за вријеме НДХ објављивао пјесме у муслиманским публикацијама. Међу њима се наша и пјесма „Дрина” посвећена усташком доглавнику Омераги Мешићу, у којој слави то што је Дрина коначно „постала хрватска граница”. (О томе је, на њихову „штету”, било веома много полемике.) Колико је Хасан док је био у партизанима, а и касније, уопште знао за Мустафине пјесме у малим инфериорним публикацијама, а посебно за ту једну пјесму, тешко је рећи. Прије да није него што јесте. Да му је то било познато вјерујем да би Мухсин и на најмањи његов миг овог пјесника у цјелини изоставио из књиге.

Мислите ли да је за своје ставове Ризвић имао подршку тако високог руководиоца као што је члан Председништва БиХ?

У том тренутку и на тај начин, мислим да не. Ми смо неколико дана касније били примљени и код Миланка Реновице, у том тренутку председника Председништва. И он нас је веома лијепо примио и дао нам „благослов” за наш даљи рад, али је било примјетно да и он, иако човјек који се првенствено бавио привредом, с подозрењем гледа на активност неких муслиманских и хрватских партијских кадрова. У том тренутку то се првенствено односило на високог партијског функционера Хрвоја Иштука који је око себе окупао хрватске интелектуалце не прескачући ни неке који су нагињали национализму. Реновица је тада очито циљао и на „несташног” Мухамеда Филиповића који је, након извјесних неспоразума са Партијом послје свога „босанског духа” из 1967. године, поново добио шансу да своја увјерења пласира и путем републичке редакције за *Енциклопедију Југославије* која му је била повјерена. Напросто, те извјесне националне тензије биле су присутне на свим нивоима друштва. Према некима оне су и морале да заврше овако како су се завршиле, а по моме дубоком убјеђењу тај најгори сценарио се уопште није морао десити и с мало памети било га је могуће избјећи.

➤ ИНЦИДЕНТ НА ОДБРАНИ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

У вријеме када сте радили на докторској дисертацији Ви сте знали за Ризвићев рукопис. Јесте ли претпостављали да ће се Ваши различити приступи књижевној грађи у неком тренутку и на некој разини срести и „сукобити”?

Не. Али се нешто слично неочекивано десило, што себи ни данас не могу објаснити. Његов рукопис објављен је у три тома 1980. године. Исте године сам и ја бранио своју докторску дисертацију. Ментор ми је био Радован Вучковић, а чланови комисије Бранко Милановић и Мухсин Ризвић. Тада је постојао добар обичај да чланови комисије кандидата на неки начин упозоре која ће му питања оквирно постављати. Од тога, истина, није било неке користи, јер је на другој страни постојао и један спасоносни лош обичај: шта год чланови комисије питају, кандидат одговара оно што зна. Не знам колико данас функционише први, али добро знам да овај други није ништа изгубио на значају. Иако са Ризвићем тада нисам често контактирао, он се потрудио да ми поручи шта ће ме питати. На самој одбрани тако је и почело, али се све ускоро претворило у прави кошмар: селективним цитирањем почео је да упозорава

на наводне недостатке и противурјечности мога текста и, колико год сам га ја аргументовано враћао на странице којима се оповргавају његове примједбе, он је и даље „јуришао”, све на исти начин и у истом стилу. Публика је почела да се згледа и преврће очима. Послије њега дошли су проф. Милановић и Вучковић, који је као ментор на себе преузео „одговорност” за Ризвићеве примједбе и све се завршило у најбољем реду: у извјештају комисије дисертација је без примједби прихваћена и ја сам добио устаљене честитке. Послије одбране кандидат је обично чланове комисије водио на ручак, али је Ризвић нечујно нестао. Стрчао сам до гардеробе и, час прије него што је предао број за капут, позвао га на ручак. Вратили смо се назад и све остало текло је по устаљеном „протоколу”. Након толико времена ни данас ми није јасно шта су заправо биле његове примједбе, а посебно зашто је тако на одбрани поступио, иако уопште није био познат као конфликтан тип. Мада...

Мада?

Мада постоје неки наговјештаји на основу којих би се могло закључити да је међу муслиманским интелектуалцима већ била почела да сазријева свијест о потреби извјесног кориговања представе о муслиманском књижевном стваралаштву, првенствено настала у оквиру српске књижевне традиције. Ради се о два ситна геста према мени мога уваженог професора Мидхата Бегића који је још 1967. године у *Изразу* написао да је *Дервиш и смрт* Меше Селимовића „први муслимански роман”. Први Бегићев гест се односи на моју књигу о приповједачима Босне. Док је Славко Леовац, на примјер, у *Изразу* објавио озбиљан приказ те књиге који је касније унио и у једну своју књигу, Бегић је у једном тексту о проучавању бх. књижевног наслеђа у *Одјеку* моју књигу поменуо само у фусноти, с напоменом, немојте ме хватати за тачну формулацију, да је она писана у кључу ранијих представа о књижевној Босни, што је значило да јој зато не треба посвећивати посебну пажњу. (Послије ме је у канцеларији дуго пратило задиркивање да сам „човјек из фусноте”.) Други Бегићев гест према мени тиче се избора теме за моју докторску дисертацију. Спочетка сам мислио да би, с обзиром на то да нисам био ни на факултету ни у институту и да нисам имао баш повољне услове за истраживање, најбоље било да узем једног писца. Мој избор пао је на Хамзу Хуму и с том идејом сам, по наговору професора Радована Вучковића, отишао код Бегића. У паузи између два часа, док је испијао посљедње остатке кафе од претходне паузе, он ме саслушао и, по своме устаљеном обичају грчећи прсте на рукама, помало муцајући коначно исправио: „Мислите ли да бисте то могли с обзиром да би у овом случају

требало добро познавати муслимански свијет, његов породични живот и све што уз то иде?" Био сам већ објавио двије књиге, о Муслиманима сам заиста доста знао и из њихових дјела а и из свога приватног живота, јер сам практично одрастао у мјешовитој средини. Одговорио сам да ми то не би чинило тешкоће, очекујући да би он прихватио да буде ментор. Рекао ми је да размислим, али не и да се послѣје тога поново јавим, и тако смо се растали. Било ми је јасно да морам тражити другу тему и другог ментора, мада нисам сигуран да ли је то био само изговор иначе дезорганизованог професора Бегића да не прихвата неку нову обавезу, или је иза тога стајала она његова фуснота.

Пренесено на Ризвићев инцидент на одбрани моје докторске дисертације касније сам, ипак, често помишљао да се ту у ствари радило о једном нешто ширем концепту и ставу у вези са начином изучавања муслиманског књижевног стваралаштва, за који је Мухсин имао баш добро залеђе: на политичком плану Хасана Грабчановића, а на књижевном плану апсолутно највећег и најпоштованијег књижевног историчара и теоретичара Мидхата Бегића. Друга је ствар колико је он оправдао склоност и једног и другог. Прије ће бити да их је злоупотребио добро знајући да они немају ни времена ни воље да се баве неким провјерама. Очито је било да је Мухсин моју дисертацију читао и тумачио методом којим је писао своју тек објављену књигу. На тај начин се текст моје дисертације, колико год сам се ја бавио само социјалним аспектом прозе, у његовој свијести израстао у неугодног паразита који се инфилтрирао у текст његове књиге и почео да омета функционисање његовог текста, те да се од тог наметника требало некако ослободити. (Ход времена: када сам касније дисертацију предао издавачу, рукопис је без проблема био прихваћен. Један од рецензената био је Мухсин Ризвић.)

Како су текли ваши даљи односи?

Сасвим коректно. По природи посла ријетко смо се виђали. Он је био осебујна особа. Био је висок, крупан, споро и ме(х)ко ходао, гледајући преда се. Патријархалан породични човјек из боље муслиманске породице, трезвењак, уљудан. Био је ћутљив и повучен, несклон конфликтима – чинило се као да је стално у неком страху. Ми смо претпостављали да је то посљедица његовог младалачког политичког гријеха, мада ја лично никад нисам о томе нешто провјерено сазнао. С друге стране, то ни за мене ни за друге није ни имало неку посебну тежину, јер се не сјећам да је он због тога на било који начин нешто трпио. Напротив, све му је ишло као по лоју, што се види и из примјера „коалиције” са Х. Грабчановићем. Једно вријеме радио је у Институту који је

служио као резервна база кадрова за Катедру, а генерацијама се препричавало како је тада угледни и свемоћни наш професор Салко Назечић, шеф Катедре и оснивач Института, изјавио да, док је он жив, Ризвића, због његових националистичких склоности, неће пустити међу студенте. Инцидент који сам имао с њим на одбрани докторске дисертације је потпуно ишчезао, а оно што сам ја послјије о њему писао ни једним јединим словом није било мотивисано тим инцидентом.

➔ **КЊИЖЕВНЕ КРИВИЦЕ И ОСВЕТЕ – ГЕНЕЗА НЕГАТИВНЕ МУСЛИМАНСКЕ РЕЦЕПЦИЈЕ АНДРИЋА**

Шта Вас је онда мотивисало да напишете књигу *Књижевне кривице и освете*?

Највише мотива дао ми је беспримјерно конфузни и лукаво политички усмјераван начин кориштења књижевне грађе, а посебно ме је изиритирао начин како је та књига примљена у јавности. Како сам више одмицао у савладавању те тротомне „купусаре”, постајало ми је све јасније да то пажљиво и у цјелини није прочитао апсолутно нико осим мене! Ни сам Мухсин, јер да ју је само још једном прочитао, морао би примијетити мноштво недостатака, па чак и тешких материјалних грешака! Одмах на почетку и рецензентима је било јасно да би неко детаљно ишчитавање изгубило сваку сврху, посебно с обзиром на чињеницу да би било узалудно препоручивати да се поправи нешто што се поправити не може, а с друге стране било би неколегијално и чак ризично одбити такву књигу. Нису је, наравно, читали ни чланови жирија који су јој додијелили годишњу награду издавача *Свјетлост*. Није је, нека ми опрости, пажљиво читао ни Перо Шимуновић, који је касније покренуо полемику о њој и од мене стално тражио нове податке, нити било ко од оних који су у тој полемици учествовали. Један од тих ју је чак назвао и антологијом поезије!

Овдје је посебно важно истаћи да је Шимуновићева полемика планула и да се водила само на темељу његове двије оштре примједбе: прва је да је Ризвић преувеличавао значај муслиманске књижевности у односу на српску и хрватску, а друга да је реафирмисао неке муслиманске писце који су били на непријатељској страни за вријеме Другог свјетског рата (примјер поменутог Мустафе Грабчановића).

Нико ни у једном тренутку тада није помињао оно главно: да је темељна идеја књиге напад на Иву Андрића и укупну српску, а дјелимично и хрват-

ску књижевну традицију, због негативне слике о исламу и Муслиманима и наметања кривице Муслиманима за трагични биланс вишевијековне турске владавине у Босни која је од ње направила тамни вилајет у коме царују мржња, злоба и најниже страсти.

И Ви сте се подузели да то докажете?

Да. Спочетка сам хтио да напишем мало опширнији текст од педесетак страна, али је враг однио шалу и након седам година рада то је испала читава књига. Моја књига *Књижевне кривице и освете* на Ризвићеву тротомну књигу *Књижевни живот у Босни и Херцеговини између два рата*. Моја књига јесте полемичка, али је писана са свим научним скрупулама и без удара на достојанство аутора друге књиге. То потврђује и прва страница моје књиге: „Тротомно дјело Мухсина Ризвића, с којим се овдје суочавамо, необично је за наше прилике већ и по обиму (око 1.400 страница), а посебно по употреби књижевне грађе и њеном усмјеравању ка једном унапријед замишљеном циљу. Њен аутор настоји да на основу доступних и општепознатих књижевних чињеница да виђење књижевности Босне и Херцеговине између два рата које почива на друкчијем вредновању и тумачењу настанка, развоја, односа и укупног значаја појединих књижевних појава, литерарних тенденција, писаца и сл. На жалост, резултати таквог поступка су неујерљиви и више импресионирају беспримјерном неодговорношћу у баратању литерарним чињеницама него новином погледа на књижевност Босне и Херцеговине у овом периоду. Та је књига импозантна збирка нефилтрираног и десортираног књижевног материјала, без објашњења појединих књижевних питања, са успутним необавезним коментарима и асоцијацијама без упоришта у грађи, који се полако, мозаички конституишу у чудну, субјективну слику књижевне прошлости Босне и Херцеговине за коју би се тешко могло рећи да је мотивисана само литерарним разлозима”.

Све ово требало је доказати и ја се надам да је доказано на 570 страница моје књиге која је завршена у априлу 1988, а објављена у рано прољеће 1989. године, када у БиХ још нису биле основане националне странке, дакле готово пуне три године прије почетка рата. Исте године у *Свескама Задужбине Иве Андрића* објављен је један повећи дио те књиге под насловом „Представа о Босни као тамном вилајету као основа ’поетике’ Групе сарајевских књижевника и ’кривица’ муслиманског народа за посљедице турске власти у Босни” (1989, 6, стр. 176–232). Ако није било реално очекивати да неко прочита читаву моју књигу и уочи о чему се у њој говори, већ у самом наслову текста у *Свескама* то је било јасно, тим прије што је унутра највише говорено о поменутој Ан-

дрићевој „кривици” и кривици осталих босанских приповједача. То значи да сам ја још знатно прије почетка рата био јасно идентификовао и темељно из свих аспеката објаснио (на што бих друго утрошио 570 страница!) феномен односа Муслимана према Андрићу и укупној српској књижевној традицији, настао у кључу политичког стереотипа о великосрпској хегемонији. Шта је тај политички стереотип значио и како је функционисао за вријеме ратова деведесетих година прошлог вијека и како још функционише, није потребно објашњавати. Разраду тога стереотипа на књижевном плану и то на примјеру нобеловца Иве Андрића у овој књизи сматрам једним од својих најучљивијих дотад непознатих научних открића које сам касније настојао да још више утемељим и објасним.

Шта сте о томе касније још сазнали чега у овој књизи нема?

Оне мучне и грубе ствари у вези са Андрићем послије моје књиге пред сам рат и у току рата, што су их чинили људи који нису никад чули ни за мене ни за моју књигу, углавном су се дешавале мимо науке о књижевности и спадају у жанр ратне пропаганде. Негдје усред рата 1993. године открио сам да је прије Ризвићеве књиге овакав однос према Андрићу постојао и у једном „апокрифном” тексту, објављеном у наставцима још 1961. у неугледном шапирографисаном емигрантском листу *Босански погледи* који је издавао Адил Зулфикарпашић у Фрибургу. Текст је носио наслов „*На Дрини ћуприја и Травничка хроника* од Иве Андрића у свјетлу братства и јединства”, а његов аутор је био Шукрија Куртовић, истакнути муслимански национални радник српске националне оријентације пред Први свјетски рат и између два рата, тада пензионер из Сарајева. „Свезнајући” Предраг Палавестра упутио ме на његовог сина инжењера Хуснију Куртовића, пензионера из Београда, од кога сам добио неку врсту шапирографисане брошуре са овим насловом, коју сам критички приредио за штампу и објавио у *Свескама Задужбине Иве Андрића* за 1993–1994. годину. Тај скромни аматерски текст, писан у кључу поетике социјалистичког реализма, који је мојом заслугом угледао свјетлост дана у тадашњој југословенској јавности, *представља први, почетни извор наивне негативне рецепције Андрића међу Муслиманима*. Као такав, у свим каснијим радовима о „ружењу Андрића” био је непотребно обилно цитиран као крунски доказ неправде која се наноси Андрићу. За мене је ово откриће било велика сатисфакција, јер се сада црно на бијело видјело да се мени овај проблем у Ризвићевој књизи није привиђао, него да је стварно постојао. На другој страни, мислим да је већина каснијих истраживача неоправдано у анализи овог текста

употребљавала прејаку теоријску артиљерију, јер се, као што је речено, радило о скроз аматерском раду који у то вријеме не би објавио ни „купусни лист”, и то не из политичких, него из књижевно-теоријских разлога, а посебно због аверзије према тумачењу књижевности методом социјалистичког реализма.

Је ли то био једини текст те врсте?

Прије Ризвићеве књиге постојао је још један апокрифни текст, десетак година „млађи брат” Куртовићевог рада, чији је аутор био Мустафа Мулалић, кога је животна судбина одвела у штаб Драже Михајловића, због чега је послје рата био и у затвору. Он је у свему сличан Куртовићевом раду. Тај рукопис под насловом „Нобеловац Иво Андрић и његово награђено дјело *На Дрини ћуприја*” ја сам стицајем околности имао у рукама када сам писао своју књигу *Књижевне кривице и освете*, гдје сам га и цитирао. Знајући да он постоји, послје рата поново сам дошао до њега и коначно 2016. године, на исти начин као и Куртовићев текст, објавио у *Свескама Задужбине Иве Андрића*. С обзиром на то да је на овај начин веома касно постао доступан широј јавности, на њега се практично нико није освртао, али се њиме поткрепљује претпоставка да је у залеђу Ризвићевог односа према Андрићу доста рано међу традиционално усмјереним муслиманским интелектуалцима из „џамијске авлије” (они нису симпатисали кафански живот) већ постојала резерва према Андрићевој слици Босне и Муслимана. Несрећа је што је то из џамијске авлије прешло у тако угледну академску институцију као што је Филозофски факултет у Сарајеву, и што је самим тиме једно сасвим аматерско схватање књижевности дигнуто на највиши академски ниво. О односу тадашњег „режима” према таквим стварима свједочи чињеница да је поменути Мулалићев рукопис с још неком фото-грађом Републичка заједница културе откупила за потребе Градског архива Сарајева. Био сам лично присутан на састанку на коме је донесена та одлука на приједлог Боже Мажара, директора Архива БиХ, и уз пристанак Љубе Јандрића, секретара Заједнице.

Куртовић и Мулалић су били Андрићеви исписници, напредни национални радници у муслиманској заједници, који су на сличан начин као и Андрић своју ширу племенску припадност артикулисали првенствено у оквиру колективног српско-југословенског идентитета, с тим што су се, с обзиром на то да још увијек на виду није било претпоставки за конституисање и признавање нове, „њихове нације”, на крају идентитетски ипак скрасили и очитовали под окриљем вјерске припадности. Њихови текстови су, дакле, само једна, почетна, више спонтана и индиректна тачка у потрази за сопственим националним

идентитетом, и у њима они Муслимане не бране као националну заједницу, него као посебан народни колектив одређен исламском вјерском припадношћу. Ниједан од њих није дочекао „признавање” муслиманске нације и умрли су у некој врсти српско-југословенско-муслиманског идентитета.

Тиме што сам пронашао ова два текста и објавио их за ширу јавност, мислим да сам идентификацију муслиманске рецепције Андрића као сопствену заслугу још више документовао и учврстио.

Да ли је Ризвић, или неко други, тада или касније, реаговао на Вашу књигу, тим прије што је оно на што сте упозорили на веома ружан начин експлодирало за вријеме рата?

Када је моја књига изашла 1989, о њој је заслугом Николе Кољевића у *Свјетлости*, која ју издала, био организован разговор са шест-седам учесника чији су резултати објављени у *Трећем програму Радио Сарајева* и *Књижевним новинама*. Осим Енвера Казаза, мога младог колеге из Института који је учествовао у том разговору а и касније писао против овакве рецепције Андрића, колико знам моје име у вези са овим од тада до данас нико од Муслимана није узео у уста. Нисам боље пролазио ни на „нашој” страни, са часним изузетком Дарка Танасковића који је 1992. године изрекао крупну похвалу мојој књизи. Околности су биле такве да сам за то сазнао тек двије године касније. Ја сам, наиме, у љето 1992, пар мјесеци након избијања рата у Сарајеву, сав избезумљен и дезоријентисан избио у Београд, јер ми је мој трећи добротвор послије Миодрага Богићевића и Љубе Јандрића у Сарајеву, Миодраг Матицки, био обећао да би можда могао некако да ме прими у Институт за књижевност и уметност, гдје је био директор. Негдје отприлике за мјесец дана требало је да почне редовни научни скуп у Међународном славистичком центру који је те године био посвећен стогодишњици рођења Иве Андрића. Иако је програм скупа већ био одштампан, Матицки је успио да и мене убаци, покушавајући да ме укључи и представи београдској средини. Тада сам био у великој неизвјесности, кретао сам се по Београду као мјесечар, не успијевајући да дотакнем чврсто тло. Било је више секција и ја сам на једној излагао управо невјероватну причу о „ружењу Андрића”. Чинило ми се као да мој глас одјекује у некој празнини, као у сну, и да га они који ме слушају уопште не могу чути. Нисам био сигуран да ли су људи разумјели о чему говорим. Зборник у коме је био тај мој рад требало је да изађе наредне године, али због ратне кризе изашао је као двоброј 1993–1994. године. Тек тада сам у њему поред мога рада примијетио и рад Дарка Танасковића. Запрепастио сам се када сам видио да је он моју

књигу темељно читао и у свом раду цитирао. Тек тада сам схватио да је у тренутку када сам ја блијед и исцрпљен као исплављен утопљеник, жутиим гласом у једној сали читао свој текст, негде у сусједној учионици Дарко Танасковић у своме реферату помињао и моје име. Да сам у томе тренутку то знао, био би то за мене прави појас за спасавање, иако у безнађу у коме сам се налазио практично не би могао да ми помогне.

Је ли то касније имало каквог одјека?

У то вријеме на цијени су много више били и боље пролазили жанрови пропагандне природе. Преко Андрића је на обје стране вршена дистрибуција мржње у свим агрегатним стањима, али озбиљна расправа о овом питању мало кога је интересовала. Ни име Мухсина Ризвића нико нигдје није помињао. Одраније тих и повучен, без склоности да се јавно експонира, такав је, колико знам, био и у току рата. Они који су добро познавали и њега и стање муслиманског друштва пред сам рат и у току рата, лако су могли претпоставити да он и његова ријеч нису могли остати у изолацији од највишег муслиманског руководства. С обзиром на солидан породични статус и углед који је имао у муслиманским круговима, у току рата очито се није смрзавао и био жедан и гладан, а како је психолошки подносио и шта је стварно мислио о свему што се догађало, то је ваљда само он најбоље знао. Крај рата није ни дочекао – умро је у 64. години 1994. године. Сахрањен је у харему чувене Цареве џамије на Башчаршији, што је могло бити одобрено само за изузетно поштоване и вишегенерацијски заслужне рахметлије. „Ви не знате каквог човјека данас овдје сахрањујемо”, рекао је Алија Изетбеговић на његовој сахрани. Данас гимназије у Брези и Какњу носе његово име.

Од изласка моје књиге и његове преране смрти било је прошло пет година. Никад нисам чуо да је он прије рата, док је све ипак било нормално, на било који начин пред било киме нешто рекао о тој књизи, а да нешто напише, то очито није долазило у обзир, јер би значило да тамо гдје има дима мора бити и ватре. Андрићево „ћутање је сигурност” за њега је објективно било „сигурна кућа”. Ћутање је одговарало и његовом мирном карактеру и потуњеном понашању. Лако је могао прибијећи изговору да је све оно што сам ја у књизи написао заправо погрешно схваћено и злонамјерно представљено до те мјере да на то нема ни потребе реаговати. Тим прије, понављам, што у свим оним стварима око Андрића за вријеме рата нико није помињао његово име. До истине, а поготово до научне истине тада, а и вазда је тако, никоме није ни било. Због тога је и моја књига уз све то остала по страни.

➔ У ЋУТАЊУ ЈЕ СИГУРНОСТ

Ви сте, дакле, сматрали да је он ћутање изабрао као сигуран заклон?

Тако сам мислио, иако сам потајно сањао да ће се он или неко „његов” ипак огласити, и то не толико да би се видјело ко је у праву а ко није, него напросто да би се на мене и на оно што радим коначно скренула мало већа пажња.

Десило се, међутим, велико изненађење. Годину дана након његове смрти (1995) неочекивано се појавила његова књига *Босански Муслимани у Андрићевом свијету* у 5.000 примјерака, на 687 страница! Одмах треба рећи да је он у тој својој књизи без икаквог суздржавања потврдио управо ону представу о Андрићу коју сам ја одавно идентификовао у његовој тротомној књизи *Књижевни живот у Босни и Херцеговини између два рата* из 1980, представу око које су се водиле ружне пропагандне приче током рата. Ни на једном мјесту није поменуо моје име. Немам одговор на питање како је могуће да се последице свега није прићутао, него се по принципу „кад ме питаш право да ти кажем” одважио да пише нову књигу у којој више ни за кога неће бити никакве дилеме шта мисли о Андрићу. Могуће је да се прије рата стварно плашио да каже оно што мисли, па је то говорио у рукавицама – скривено и увијено, не очекујући да ће то неко тако скрупулозно разоткрити као што сам ја учинио у својој књизи, те да је у новом „демократском” антикомунистичком амбијенту добио крила и до краја дао својој души одушка. Мора да је то била и остала једна фанатична унутрашња вјера и убијеђеност без мјере. Каква вјера, убијеђеност и фанатизам су стајали иза тога? Ризвић је, да поновим, био господствен, углађен, веома уљудан, патријархалан човјек и неконфликтан, а књига коју је у двије предратне и три ратне године писао све је осим тога.

Како је примљена његова књига?

Ваља рећи да је ова његова књига код свих иоле озбиљнијих научних радника, публициста и новинара наишла на једнодушно неодобравање и то је заправо све што се о њој може рећи. Истовремено она је допринијела да се са пропагандног колосијека ова прича коначно колико-толико пренесе на план науке о књижевности, јер су се коначно за њу заинтересовали и почели да у њој учествују и научни радници. Тиме је за неупућене Ризвић заправо одједном, неочекивано, дошао у епицентар расправа око овог питања. Мислим да га је ова књига, да тако кажем, сахранила. Тротомна књига о књижевном животу у БиХ између два рата из 1980. није се односила само на Андрића, била је крајње

нечитљива, заснована на двосмислицама и прикривеним алузијама и као таква била је потпуно нерелевантна, дестимулирајућа и заборављена. Моја књига је била за ужи круг стручних људи, имала је ограничен домет и, прећутана, није била толико опасна опомена на његов „гријех” према Андрићу, тим прије што је увијек постојала могућност да се помисли или каже како се мени ту нешто учинило, и да га злонамјерно оптужујем за нешто што уопште није рекао. С овом књигом он је изашао на чистину и, с обзиром на очигледну теоријску неутемељеност таквог читања књижевног текста, с резервом је дочекана и међу иоле књижевно образованијим Муслиманима, а међу протагонистима негативистичког дискурса о Андрићу помињана је на неупадљив начин, а не као крунски, темељни текст о Андрићу. Интересантно је да он, који је говорио као муслимански Скерлић, упркос тој „титули” и мјесту гдје је сахрањен, у муслиманској књижевности данас дјелује више као фосилна појава, него као права књижевна инспирација за било шта и за било кога.

Јесу ли тиме коначно на свјетло дана изренили Ваша књига и текстови објављивани послје ње?

Послије књиге ја сам објавио још неколико текстова на ову тему. Мислим да посебну пажњу заслужује обимна студија „Национални аспект рецепције Иве Андрића” објављена у књизи *Динамика српског књижевног простора* 2000. године, у којој сам, пратећи збивања око Андрића, стигао и до оне фамозне одлуке да се у уџбеницима Републике Српске морају затамњивати мјеста на којима се спомиње Андрић, али у којој сам, истовремено, говорио и о неприхватљивим видовима српске рецепције Андрића у кључу Босне као тамног вилајета у коме царује атаквистичка мржња као покретач свих односа међу људима и људским заједницама.

Међутим, људи се нису баш превише интересовали за историјат и узроке овог феномена. У читав проблем улазили су преко прага Ризвићеве књиге, ослањајући се на онај аматерски текст Шукрије Куртовића који сам ја објавио у *Свескама*, успут погрешно цитирајући изјаву о „босанском духу” Мухамеда Филиповића и погрешно тумачећи наводне поруке мржње из Андрићеве приче „Писмо из 1920”, и уз то стално подсјећајући на гест острашћеног Мурата Шабановића који је на почетку рата мацолом полупао Андрићеву бисту у Вишеграду и пријетио да ће минирати брану. Вјерујем да већина, оправдано или неоправдано, није знала ни за моју књигу, ни за текстове које сам послје ње објављивао. Неког озбиљнијег научног текста ни на једној страни није ни било, а на српској страни ту причу, кад год би се појавио неки повод, ја сам

сам „вукао” и испраћао о свом руху и о свом круху. У вези с тим интересантно је поменути два таква међусобно доста удаљена повода. Први је зборник *Андрић и Бошњаци* који је 2000. године објављен у Тузли, у коме свих дванаест научних радника, заступљених у њему, покушавају да, испомажући се и тзв. новим модерним теоријама, докажу Андрићев „источни гријех”, који је укључивао и геноцид према Муслиманима, скупа са оптужбом пред Хашким трибуналом. Други је књига *Андрићевство* Русмира МахмутѠехајића објављена 2015. у Београду, заснована на истим премисама. И о поменутом зборнику и о МахмутѠехајићевој књизи ја сам писао у *Свескама Задужбине Иве Андрића*. Посебно је интересантно да се ни у том зборнику ни у поменутој књизи нигдје не помиње моје име, иако сам тада иза себе имао веће референце у односу на било кога ко се тиме бавио. Тешко ми је схватајиво зашто сам тако уочљиво био дислоциран у азил непробојне тишине, тим прије што је у поменутом зборнику било бар пола аутора с којима сам се у Сарајеву веома добро познавао и дружио (двојица су била из „мога” Института), који су веома добро знали за моју књигу. Након Ризвићеве књиге послије 1995. било је у муслиманским и хрватским књижевним круговима и неких озбиљнијих текстова о Андрићу и Муслиманима, чији аутори су, залажући се за аутономност књижевног текста, бранили Андрића, али ни у једном од њих није било имена оног ко је тај феномен први већ давно идентификовао и темељно објаснио.

Шта је могао бити разлог за то прећуткивање?

Можда себи уображавам, али мислим да је разлог првенствено у томе што се и у књизи и у мојим другим текстовима радило о јасном, прегледном, критичком и уравнотеженом односу према ученој појави коју је као такву било веома тешко и ризично побитијати. Сви су знали, исто тако, да је моје познавање ове грађе веома широко и темељно, да не кажем супериорно у односу на њих који су се углавном бавили другим стварима. Могли су да виде, исто тако, да сам ја равноправно, под истим критичким углом, анализирао и разне, често несувисле полемичке иступе о Андрићу и Муслиманима који су долазили и са српске стране. Ја сам, осим тога, у Сарајеву као директор Института за књижевност и руководиоца једног великог научног пројекта на коме је учествовало 25 научних радника из нашег Института, са Филозофског факултета, Оријенталног института и Земаљског музеја, имао добре односе са свима и уживао извјестан углед и ауторитет, посебно због понашања пред рат и у рату, када сам имао среће да пређем у Београд и бавим се искључиво научним радом. Знало се и за мој „мијешани” брак и за однос према тзв. националним странкама у

БиХ од самог почетка. Просто речено, није им се било замјерати са таквим човјеком, лакше је било због сопствене острашћености на „другој страни” тражити себи сличне партнере којима такође није баш превише било стало до научне истине. А осим свега овог има и једна сасвим прозаична ствар која се тиче обичног комфора: никоме се без велике нужде није дало читати неку велику „купусару” од 570 страница и трагати да ли се још ко и како с научног аспекта бавио тиме, тим прије што у овом случају није било потребно знање него опредјељење. А тога није недостајало, ни на једној ни на другој страни.

И код нас?

Чини ми се да је код нас од почетка владала извјесна равнодушност, јер се мислило да се ради о некој споредној и некњижевној ствари на коју не треба губити вријеме. Што се тиче моје књиге, она је објављена прије рата, у току рата доминирала је пропагандна употреба Андрића из џамијског дворишта и српске кафане, а тек појавом Ризвићеве књиге *Босански Муслимани у Андрићевом свијету* 1995. за овај феномен накратко се заинтересовала и ужа научна јавност. Међутим, ја сам и послје тога практично сам наставио да пратим збивања око муслиманске рецепције Андрића. У међувремену, на муслиманској и хрватској страни, све више и агресивније, осим Андрића у контекст „кривице” за ратове из деведесетих година доводе се и други српски писци. Та појава нарочито је била добила замаха на иностраним научним конференцијама и у тамошњим листовима и часописима. То већ није могло проћи незапажено, а посебно је дошло до изражаја након што се „усред Београда” 2015. појавила поменута књига *Андрићевство* Русира Махмутџеџајића из које су неки дијелови били објављени и у иностранству. Иако, колико знам, код нас на ту књигу осим мога текста у *Свескама Задужбине Иве Андрића* није написан ниједан приказ, она је постала „знак за узбуну”, са импресивним резултатима: ускоро, 2017. излази књига Бориса Булатовића *Оклеветана књижевност*, а потом 2018. и књига *Битка за прошлост. Иво Андрић и бошњачки национализам* Зорана Милутиновића, у којима се темељно са теоријског и књижевноисторијског аспекта разјашњавају оптужбе првенствено према Андрићу, али и према другим српским писцима. Булатовић је исцрпно објединио и разобличио нападе на све српске писце стављајући у први план Андрића, а Милутиновић је посебно убједљиво доказао теоријску неутемељеност таквог вида тумачења књижевности, што је било драгоцјено, посебно када је у питању херметична Махмутџеџајева књига.

У својим истраживањима они су, наравно, наишли и на моје радове, а начин како ме је „открио” Борис Булатовић готово је анегдотичан. Он је, наиме, у Новом Саду био пријавио докторску дисертацију о „кривици” српских писаца за југословенске ратове деведесетих година, а некако у то вријеме му је супруга за рођендан била купила моју огромну књигу *Размеђа књижевних токова на Словенском Југу*. Одатле је лако нашао пут до свих осталих ствари које су га интересовале, а резултат тога био је, како ми је он рекао, да се моје име у овој његовој књизи последице Андрићевог најчешће помиње.

➤ НА РАЗМЕЂУ ПОЕТИКЕ И ИДЕОЛОГИЈЕ

Да ли сте се Ви и даље бавили овом темом?

Булатовић и Милутиновић као нова зрела генерација истраживача веома много су ми значили, првенствено као сатисфакција за оно чиме сам се тако дуго и упорно бавио, јер се њиховим књигама, у којима су у многим стварима отишли много даље од мене, коначно показало да то књижевно питање заиста постоји, да је научно и и те како релевантно и да уопште није безазлено. Осим тога, то је за мене представљало и неко олакшање, јер сам коначно био „ослобођен” дугогодишњег „дежурства” над том темом, сигуран да у српској науци о књижевности више ништа у вези с тим неће бити пропуштено.

Након тога ја сам се поздравио са овом темом. У знак опроштаја написао сам студију под насловом „Затворени круг негативистичке муслиманске/бошњачке рецепције Андрића” у којој сам, између осталог, исцрпно представио и ове двије књиге. Ту сам, истовремено, покушао да заокружим своје спознаје о узроцима, коријенима и посљедицама овог феномена, с надом да је о свему томе до сада заиста практично све речено и да би то драматично малигно књижевно искуство требало препустити амнезији и настојати да се тај круг више не отвара. Бар што се мене тиче. Та студија објављена је у мојој књизи *Андрићева слика Босне на размеђу поетике и идеологије* 2019. године у којој сам, заједно са 30 година старијом књигом *Књижевне кривице и освете* из 1989, о Андрићу коначно рекао практично све што сам имао.

У Вашој „опроштајној” књизи, у којој сте акценат ставили на однос идеологије и поетике у Андрићевом дјелу, вјероватно има неких ствари на које бисте посебно указали?

Једна од њих односи се на досадашња, сада већ импресивна истраживања овог феномена. Мислим да је преовладавало веома убједљиво и темељно теоријско оспоравање овог дискурса о Андрићу, а да је био запостављен културолошки аспект који би се више бавио његовим узроцима. Са теоријске тачке гледишта тај дискурс је био веома рањив и практично у свим иоле озбиљнијим радовима о њему с те стране је доживио потпуну дисквалификацију. Неки покушаји да се уврсти у најновије, модерне теорије о књижевном тексту имали су прије свега мимикријски карактер и само привидно су успијевали да га заштите, јер су га са тих истих теоријских полазишта веома успјешно оспоравали сви други учесници у овом спору. Што се тиче културолошког аспекта, његов површни политички слој квантитативно је био најзаступљенији и на „нашој” и на „њиховој” страни, и дословно је био раздијељен границом политичких интереса и циљева сукобљених страна. Подразумијева се да се на том плану није успијевало ништа разјаснити, него се читава ствар још више компликовала и заштравала. За суштинско објашњење овог феномена културолошки аспект, након што се са њега одстрани агресивни и малигни политички слој, ипак је давао највеће изгледе. И у првој књизи из 1989. и овој другој из 2019. године, ја сам се том темом првенствено бавио са културолошког аспекта, јер у основи и није „чисто” књижевна.

Али нисте „заборавили”, како кажете, ни чисто књижевни аспект?

Не, нисам. На то се, на примјер, односи моја студија „Андрићева слика Босне – свијест о другом на размјеху поетике и идеологије, или поетика турског свијета”, објављена у књизи о Андрићу 2019. године. У њој сам, на најситнијим детаљима неких његових прича, покушао да покажем на који начин он идеологију потчињава поетици, тј. да оно што би нама могло да изгледа као идеологија у ствари има поетичку функцију.

Направимо један покус и покушајмо да причу „Мара Милосница” објаснимо „идеолошки”. Пред нама се прво указује лик једног турског моћника, војног команданта, декадента и сладострасника који своје настрано право на уживања заснива на вјерској и класној супериорности освајачког турског свијета над нижим, покореним хришћанским свијетом који практично и постоји само да би у свим, па и најнижим поривима и сластима, задовољавао захтјеве и потребе Турака. Докле они иду у тој својој осиноности у овој причи видимо на трагичној судбини малољетне патријархалне дјевојке католичке вјере коју је он користећи своју моћ и положај истрао из породице, живио с њом у љубавној вези док му је то одговарало и, када је морао да иде из Босне, оставио је саму

и немоћну да се гуши у своме стиду, срамоти, гријеху, кривици и презиру од свога хришћанског свијета. Иза тога би могао да слиједи и закључак: ова прича је умјетнички увјерљиво свједочанство о „тешком животу нашег народа” у вријеме петовјековног турског ропства!

Могло би, али не би требало! Све што се односи на Вели-пашу у овој причи има поетичку функцију и сврху да се убједљивије мотивише и умјетнички оправда и објасни поријекло срамоте, стида и гријеха које осјећа Мара милосница. Јер то је заправо окосница основног значења ове приче, а лик паше има задатак само да изазове и до највише мјере уздигне есхатологију њеног гријеха. Зато је ово прича о гријеху и кривици, а не прича о надмености једног турског силника који своје ниске страсти задовољава на невиној кршћанској дјевојци. Он је, као што смо видјели, и пред другима именује као „моје чељаде”, а у односу између њих има и ријеч о „прикривеној и никад неизреченој узајамности, која се све више развијала између њих”. Да је Вели-паша турски силник коме је задовољење страсти на тек за дјевојченој чедној, лијепој кршћанки у причи замишљен као показатељ суровог и бездушног турског владања над поробљеном хришћанском рајом, које бисмо лако оснажили и призивом историјске истине, лик Маре милоснице био би заснован на феномену пожељне, унапријед препознатљиве патетичне жртве за хришћанску вјеру, а не на феномену универзалног метафизичког људског гријеха којим се у коријену унижава и сатире немоћно људско биће. Управо у томе је разлика између могућег једнозначног идеолошког тумачења ове приче и њеног слојевитог, поетичког разумијевања. У првом тумачењу Мара милосница је објекат, тј. жртва којој је, да би се као кршћанка спасила од Турчина, довољно само да трпи за унапријед обећану награду вјечног живота, гдје би јој сви гријехови били опроштени. У таквом тумачењу њен страдалачки лик би био мјера осиноности једног сладострасника, представника турске власти над хришћанском рајом. У другом, поетичком тумачењу она је трагично људско биће које гори у вјечној ватри срамоте, стида и гријеха у коме као субјект на неки начин и сама учествује и из кога спаса нема нити може бити ни на небу ни на земљи. Лик Вели-паше писац је обликовао тако да изазове, оправда и учини умјетнички могућом ватру њеног пакла у коме сагоријева као људско биће.

Хоћете да кажете да „турски зулум” као идеолошка категорија овдје првенствено има поетичку функцију?

Управо то! Универзално питање гријеха и кривице којим се писац бави у овој приповијести, сагледавано у кључу турских зулума над немоћном рајом,

дезидеологизовано је и на тај начин што је питање кривице за гријех инверзивно пренесено са онога ко га је изазвао на онога ко гријех и кривицу осјећа и трпи: људске, личне особине, карактер и поступци Вели-паше нису условљени идеологијом његовог, турског свијета, а пламен гријеха и кривице у коме сагоријева људско биће Маре милоснице у ствари се запалио искром њене репресивне кршћанске католичке свијести у оквиру које је незамислив овакав гријех, а поготово гријех са човјеком друге вјере: „Турчин. У тами би мисао која ју је мучила узимала облик вјечне казне и паклених мука, а не земног срама и пропасти, као дању”. Ово није само прича о гријеху и кривици него и прича о страдању људског бића под репресијом идеологије, при чему Мара милосница, ваљда је сада јасно, не страда због репресивности туђинске, турске, него од сопствене кршћанске идеологије. Уосталом, и фра Грга, као високи католички угледник, и у причи и фактички у тадашњем Сарајеву, бацајући проклетство на ту сиромашну дјевојку са социјалне, породичне и људске периферије, велики гријех у коме се затекла сматра првенствено њеним гријехом и њој пријети: „Знаш ли ти шта си ти сада у очима божијим и у очима кршћанског свијета? Ђубре, ђубре, пуно смрада и црва!”

Сладострашће с којим у име те идеологије насрће на то јадно и немоћно чељаде, коначно га до дна уништавајући и на силу угуравајући кроз врата пакла, изузетно је потресно свједочанство идеолошке егзекуције над људским бићем, свједочанство каквим, као што је познато, не оскудијева велико Андрићево дјело, ма која врста идеологије или власти била у питању.

➤ МУСЛИМАНСКА „КРИВИЦА” ЗА ПОСЉЕДИЦЕ ТУРСKE ВЛАСТИ

Реkli сте да је неутемељеност поменутог дискурса о Андрићу најозбиљније и најтемељније била оспоравана на теоријском плану, што се доказивало првенствено теоријама о аутономности књижевног текста и да сте се Ви, ипак, више бавили културолошким аспектом. Послије свега до каквих резултата сте дошли: имамо ли одговор како и зашто је дошло до свега овога, тј. како је Андрић постао „непријатељ” Муслимана?!

Чини се да је у односу према овом дискурсу стално више пажње било посвећено посљедицама него узроцима. На основу свега што смо били у прилици да пратимо изгледа као да су се Муслимани једно јутро пробудили, протрљали очи, обазријели се око себе и почели да мрзе Андрића!

Да би се све то објаснило требало би можда прво да пођемо од себе. Мислим да се не може порећи да је у српској националној свијести трајно присутна кривица турских освајача за тешке историјске посљедице које је њихова власт на нашим просторима оставила. Међутим, та објективна историјска чињеница одласком турске власти непримјетно се у једној својој популистичкој верзији преноси и на домаће потомке турске власти. Она се никад није уобличила и озваничила у посебан идеолошки или политички дискурс, али се од Муслимана ипак некако очекивало да се „посипају пепелом” и кају за гријехове и зулуме некадашње турске власти које су у Босни вршили њихови преци. У пропламсјајима српске епске свијести и реторике помало је тињала примисао како се завјет тзв. освете за Косово тиче и њих. Али таква свијест је ипак увијек остајала у домену популизма, а у Босни је почела да гасне већ одмах по успостављању аустроугарске управе, јер се анимозитет према турској пренио на аустроугарску власт против које су Срби и Муслимани у неким стварима водили и заједничку борбу и акције. Не говоре неки Кочићеви ликови без разлога да је аустријска управа гора чак него што је била и турска. Није без разлога ни Шантић у својој пјесми „Остајте овдје” позивао Муслимане да због депресије што су постали поданици „каурског” цара не селе у Турску!

При томе стално треба имати на уму да тзв. кривица потомака за недјела предака, која није само српско-турска него универзална тема, уистину није озбиљно и дјелотворно заживјела у националној свијести Срба, али је диза-ла главу у неким кризним временима као што је оно из деведесетих година прошлог вијека. Поменути популистички стереотип, али и многоструко потврђена и често тријумфално истицана историјска истина о суровој османској владавини, на другој страни, морала је на овај или на онај начин да засмета новијим генерацијама Муслимана које основу свога националног идентитета баштине управо на идентитету и достигнућима својих предака.

И како су се они носили са тим својим насљеђем?

Они су интимно на укупну мисију османског царства гледали нешто другачије, покушавајући да афирмишу и легализују неке његове државне, културне и духовне атрибуте од општег значаја и вриједности не желећи да их се одрекну, природно очекујући да им то „право” призна и друга, хришћанска страна. У томе су имали велике, и унутрашње, субјективне, и спољне, објективне тешкоће. На унутрашњем плану они су јасно видјели да су им као исламизираној словенској народној групи многе вриједности стечене исламизацијом због различитог језика и сасвим другачијег оријенталног културног обрасца који су

дјелимично били прихватили, суштински често недоступне и нејасне, те да се као такве веома тешко могу укалемити на примарну словенску основу њиховог идентитета. Осим тога, јасно им је било да је турска власт била освајачка и туђинска и да највећи дио онога што је у Босну донијела у билансу европске културе и цивилизације има негативан третман, који се на неки начин преноси и на њихов нови идентитет.

Нашли су се у људском амбијенту у коме је национално-ослободилачка идеологија и борба против окупатора и туђина била легитимација највећих домета цивилизованог свијета и природно је било да се њихово идентитетско предачко (освајачко и туђинско) насљеђе на неки начин нађе на путу те идеологије. Неповољнијом њихову ситуацију чинила је и чињеница да су Срби као актери те идеологије кроз читаву своју историју, у заједнички живот с њима унијели и своје супериорно мјесто на побједничкој страни Европе и читавог човјечанства, прво у борби за ослобођење од „њихових” Турака, а потом и побједом на страни савезника у Првом и Другом свјетском рату. И сами прихватајући национално-ослободилачку идеологију као универзалну људску и цивилизацијску вриједност, поготово од доба када су се послје аустроугарске окупације и они нашли под туђинском чизмом, а нарочито послје Другог свјетског рата за вријеме кога су у оквиру партизанског покрета и сами дали извјестан допринос борби против фашизма и ослобођења земље, своје предачко туђинско освајачко насљеђе и они на неки начин покушавају да потисну. У саображавању свога идентитета са атеистичким карактером друштва и просвјетитељском политиком какву су водиле нове комунистичке власти послје ослобођења 1945. године, обичан муслимански човјек (а посебно жена!) брзо прихвата нови свјетовни стил живота покушавајући да маргинализира или закамouflира неке слојеве свога оријенталног идентитета стеченог исламизацијом. Шири народни слојеви, при том, као и остали њихови сународници православне, католичке и јеврејске вјероисповијести, и даље се држе своје вјерске и породичне традиције, прилагођавајући је модерном животу средине. У условима доминације престижне национално-ослободилачке идеологије усмјерене на борбу против туђина, заступљене у свим сегментима тадашњег друштва, муслиманско предачко насљеђе добијало је негативан предзнак, па су и сами Муслимани мање-више правили отклон према том аспекту свога идентитета, индиректно осјећајући и неку врсту „кривице” па и „стида” због тога. Није случајно исписана она чувена реченица из романа *Дервиш и смрт* Меше Селимовића: „С нејасним осјећањем стида због поријекла, и кривице

због отпадништва, нећемо да гледамо уназад, а немамо куд да гледамо напријед, зато задржавамо вријеме у страху од ма каквог рјешења”. Она јесте изашла из уста главног јунака романа, али постоје поуздани докази да је с њиме дијели и сам писац романа.

И докле је тако потрајало?

Историја негативне рецепције Андрића историја је развоја националне свијести Муслимана. Противрјечна, „ненаучна”, вишеслојна, узбудљива и драматична, и теорија и пракса настанка муслиманске/бошњачке нације стварала је извјесне тензије не само унутар ове људске заједнице него и међу Србима, Хрватима и Црногорцима, чији је идентитет на тај начин унеколико био редуциран и осиромашен.

Нова фаза потраге Муслимана за сопственим идентитетом долази са све већом демократизацијом југословенског социјалистичког друштва седамдесетих и осамдесетих година прошлог вијека, када се и у свакодневном политичком животу и у књижевности тежиште са класних, социјалних питања људи помјера према питањима националног идентитета. Муслиманска нација је у том периоду коначно „призната” и та чињеница се ускоро појављује као снажан и ефикасан инструмент ситуирања и дјеловања грађана муслиманске вјероисповијести у свакодневном политичком и државном животу земље, али и у укупној историјској, културној, па и у књижевној перспективи Босне уназад, од средњег вијека преко дуговјековне османске власти до аустроугарског и међуратног периода.

Није тешко претпоставити да се у том процесу јављају и захтјеви за редефинисањем постојећег система вриједности, посебно оног његовог дијела који се односи на тумачења историјских догађаја и политичких процеса не само из далеке прошлости него и оних који се тичу национално-ослободилачких покрета и ратова скоријег времена и улоге појединих националних заједница у њима. Када се ради о књижевној слици Босне, посебно је важна њихова потреба за другачијим сагледавањем догађаја из османског периода, које се сада врши са позиција ауторитета новог, званично признатог националног идентитета Муслимана! Нешто другачији приступ османском насљеђу, прилагођен сопственим, колективним и личним, најчешће емотивним, понекад и романтичарским доживљајем тог времена, одједном се нашао насупрот веома сугестивној и увјерљивој слици тога доба у књижевности, посебно у Андрићевом дјелу, која је била другачија до те мјере да је „вријеђала” сопствену, „провјерену” историјску истину. Моћ да се са становишта свог новог националног

идентитета и самопоуздања, исказаног новим омјером политичких снага у Босни, мијења досадашња слика културе и цивилизације из које потиче тај нови идентитет, природно је изазивала пориве и потребу да се „мијења”, то јест подвргава критици и та књижевна слика. Тако је међу првима на ред дошао Андрић као најсугестивнији творац те слике.

➤ КОНТРОВЕРЗЕ БОСАНСКОГ ДУХА МУХАМЕДА ФИЛИПОВИЋА

Уочљиво је да се у Вашем проучавању овог дискурса о Андрићу ни на једном мјесту не помиње Мухамед Филипковић, који се обично третира као инспиратор и зачетник негативног односа према Андрићу на основу његовог текста о „босанском духу”. Значи ли то да се он тада провукао „испод Вашег радара”?

Није се он провукао испод мога радара, него напосто он уопште не улази у ову линију рецепције Иве Андрића! Њега сам помињао само утолико да бих управо на то скренуо пажњу. А то је било нужно због тога што се он потпуно неоправдано сматра родоначелником овог негативног дискурса. Поменути текст већ више од пола вијека анимира и раздражује више генерација национално преосјетљивих књижевних историчара, критичара, публициста и јавних радника на читавом југословенском простору, а посебно у српским националним круговима. Негативна рецепција Андрића, као што је речено, почиње око 1960. године у шапирографисаном емигрантском, тада непријатељском листу *Босански погледи* Адила Зулфикарпашића у Фрибургу, а не у професорском кабинету М. Филипковића и редакцији сарајевског часописа *Живот* 1967. године. Зулфикарпашић и Филипковић припадали су сасвим различитим, супротним половима муслиманског друштва. Први је припадао конзервативном традиционалистичком и религиозном, а други „напредном”, комунистичком, атеистичком слоју муслиманског друштва. Ова прича о Андрићу зачиње се у цамијском дворишту, а не у кулоарима Централног комитета, гдје је Туњо имао канцеларију шефа босанске редакције *Енциклопедије Југославије*. Свака од ових група трагала је за националним идентитетом на свој начин, прва у ослонцу на вјерску припадност Муслимана, а друга на њихово мјесто у континуитету босанске државности. (Касније су се оне спојиле чак и на такав начин да су њих двојица основали посебну муслиманску странку, али у вријеме када је Филипковић писао свој текст, ствари су изгледале сасвим другачије.)

Овај Филиповићев текст био је инспирисан тада веома познатом и у читавој Југославији изузетно цијењеном збирком поезије *Камени спавац* Мака Диздара. Овим есејом он покушава да докаже како је М. Диздар овом збирком успио да докучи драгоцјену унутрашњу духовну супстанцу босанског идентитета именовану појмом „босански дух” који је према његовој замисли требало да буде основа савременог књижевног стваралаштва у БиХ, али и мјерило за тумачење њене књижевне прошлости. На жалост Филиповића, послвије јединственог средњег вијека, књижевно-културна традиција у БиХ развија се по одвојеним националним токовима и тиме се тај „босански дух”, што га је М. Диздар својом поезијом наводно идентификовао и оживио, на путу до нашег времена нашао пред непремостивим препрекама. У књижевности су те „препреке” били већ формиран национални токови и њихови представници. Дакле, постојећа, национална српска и хрватска књижевност у БиХ (о муслиманској/бошњачкој тада још није могло бити говора) наша се на путу свеобухватном интегрирајућем „босанском духу” Мухамеда Филиповића. Ту њихову „деструктивну” улогу он је формулисао на овај начин: „Таква је литература настајала у Босни за посљедњих сто година и она је Босну више дијелила, него ли многе војске које су преко ње марширале и у њој крв пролијевале”. У сљедећој реченици аутор додатно објашњава на шта је мислио: „Она је дијелила и њен дух, оно основно почело једног заједничког осјећања и животног односа, што га је Босна мучно, кроз 1000 година своје тешке повијести стварала. Та литература почиње седамдесетих година XIX стољећа да би почетком 20. стољећа добила нарочити замах у пробудјеним националним покретима код њихових духовних инспиратора, Кочића, Ђоровића и Андрића, итд., а кулминирала код Андрића, који је њен најбољи и највећи представник”. Гдје је ту оптужба Иве Андрића за било какав однос према Муслиманима, а поготово онај који је ишао линијом Адила Зулфикарпашића Шукрије Куртовића, Мустафе Мулалића, Мухсина Ризвића и других?

Зашто је ово важно? Зато што се већ преко пола вијека на српској страни упорно М. Филиповић ставља на чело рецепцијске линије негативног односа Муслимана према Андрићу, при чему се он упорно оптужује за изјаву како је Андрић Босни „више зла нанио” него све војске које су преко ње марширале и у њој крв пролијевале. И не само то. Та се „изјава” по свачијој вољи и даље преправља, кити, проширује и допуњује колико год сам ја у својим текстовима упозоравао на шта се она стварно односи.

➤ МАНИПУЛАЦИЈЕ АНДРИЋЕВСКОМ СЛИКОМ БОСНЕ

О обиму и природи продукције поменутог дискурса о Андрићу доста је речено, посебно у Вашим књигама и књигама Бориса Булатовића и Зорана Милутиновића. Да ли је тај однос увијек био објективан и критичан?

На муслиманској страни у вези са Андрићем било је тако невјероватних мрзитељских изјава да напосто не постоји мјера којом би се на њих могло одговорити и при томе остати објективан и критичан. Такве су, на примјер, тврдње да је он идејни творац наводног српског геноцида над Муслиманима и да је његова срећа што није жив, јер би му се судило у Хашком трибуналу. Критичност с којом је са српске стране одговорано на муслимански дискурс о Андрићу није баш увијек била објективна. У одговору на муслиманске, посебно академске текстове, ми овдје се ибретимо и крстимо као на примјерима нечувене неупућености, неодговорности и обичне глупости, помало губећи из вида да смо сви ми који се тиме бавимо повезани принципом спојених посуда.

То потврђује и књига *Исламска визија света код Иве Андрића* (2000, 2013) исламолога Мирољуба Јевтића који се још пред почетак рата истицао радикалним ставовима о исламској религији, њеном негативном учинку у Босни током прошлих вијекова и посебно у збивањима која су довела до ратне трагедије деведесетих година двадесетог вијека. Јевтић је, и то не само у овој књизи, „рођени брат” нашим муслиманским исламолозима који су ружно писали о Андрићу! Он с њима несебично дијели манипулисање сопственим познавањем ислама тиме што га сасвим неадекватно примјењује на књижевност, сматрајући да на тај начин Андрића правилно тумачи и од њих брани. Ова књига прави је примјер личне и колективне дезоријентације, неупућености, конфузије и националне манипулације Андрићем и његовим дјелом која, макар у овом конкретном случају, није много одмакла од манипулација које се врше у дијелу муслиманске десничарске и популистичке културно-књижевне и политичке јавности.

Они сматрају да је слика Муслимана у Андрићевом дјелу нетачна, у смислу да је писац њоме на лажан, ружан и злонамјеран начин приказао ислам и његове сљедбенике у Босни. Јевтић мисли да управо *таква* слика какву они налазе у Андрићевом дјелу, у том дјелу заиста и *постоји* и да је као таква она сасвим *тачна*. Дакле, Јевтић сматра да они исправно идентификују Андрићеву слику свијета и мјесто Муслимана у њој, али их таква слика, као с њиховог аспекта нетачна, боли и вријеђа, па га зато нападају. За разлику од свих осталих актера

ове расправе на српској страни, он не каже да протагонисти муслиманске рецепције погрешно тумаче Андрићево дјело, погрешно зато што га је на такав начин могуће тумачити само ванкњижевним средствима, него зато што не желе да прихвате *истину*. Јевтић је увјерен да је његово схватање Андрића исправно и истинито, иако до такве спознаје долази истим средствима као и они. И он и муслимански негативистички андрићолози слажу се у опису Андрићеве слике свијета, али јој дају другачији аксиолошки предзнак: оно што они код Андрића сматрају нетачним и због тога лошим, он држи тачним, а самим тиме и добрим. Не треба много труда да би се закључило како тај њихов различити предзнак ни у једном ни у другом случају није поетички него идеолошки.

Има вјероватно и других примјера?

Ту спада и онај чувени популистички дискурс о мржњи, настао на основу Андрићеве приче „Писмо из 1920”. Та идеја заснована је на стереотипу о Андрићевој слици Босне као тамног вилајета у коме царује мржња као покретач и регулатор свих односа између људи и људских заједница. Самим тиме мржња је и *узрочник* и *неконтролисани покретач* грађанског рата деведесетих година. Тиме се неопрезно „*објашњава*” много шта од онога што се у Босни десило у минулом грађанском рату, али се истовремено на неки начин и *оправдава* наводна судбинска нужност сопствене партиципације у свему томе. Испало би да су они који промовишу „андрићевску” мржњу у мотивима тога рата, а то су првенствено Срби, ушли у тај рат руковођени том мржњом према другима. То би значило да су ти други, који мржњу као узрок и покретача рата не признају ни по коју цијену него узрок свему виде у српској „агресији” на Босну, имали оправданије и прихватљивије мотиве за своју улогу у тим догађајима. Ствари, ипак, ни издалека не изгледају тако. Таква површинска, успутна, више декоративна „примјена” и актуелизација Андрићевог дјела, без било каквих ширих и озбиљнијих анализа и потврда у самом том дјелу, којој у неким својим изјавама нису могли одољети ни неки озбиљни интелектуалци, колико се зна, није уочљива као посебна андрићевска тема на српској страни.

Књижевна слика Босне била је Ваша трајна преокупација. Такву слику срећемо и код других писаца. Јављају ли се ту неке битне разлике?

Када се говори о књижевној слици Босне, обично се мисли на Андрића. Али треба разликовати Андрићеву и андрићевску слику Босне. Андрићева слика је аутентична, а андрићевска слика често подразумијева извјестан маниризам, подражавање, декаденцију, па и злоупотребу. Посебно је опасна

странпутица на којој срећемо писце који, подражавајући Андрића, и своју слику Босне усклађују и подређују Исидориној метафори о Босни као „тамном вилајету”, тако много експлоатисану и злоупотријебљену на муслиманској страни. Такав је, по моме мишљењу, случај са Војиславом Лубардом, посебно у његовом најбољем роману *Вазнесење*, а исти је случај и са романом *Нож* Вука Драшковића. Лубарда је појам тамног вилајета још више изоштрио и продубио појмом „мрачни караказан”. Уз све ризике, ја сам се подузео да о томе напишем доста обимну студију, која је објављена у овој другој књизи из 2019. године. У овим романима нема аутентичне Андрићеве визије Босне. Код њих се ради о деформисаној слици насталој сумњивом рецепцијом Андрићевог дјела која је израсла до једног паразитског стереотипа чији учинак у књижевности није нимало безазлен, тим прије што са собом носи и значајне моралне и политичке реперкусије. Овдје је тај стереотип приписан стварности, тј. претворен у стварност, односно добио статус стварности, код Лубарде стварности из времена Првог, а код Драшковића из Другог свјетског рата и времена послје 1945. године. Обојица ових писаца у овим својим романсијерским остварењима нису се заправо бавили правом историјском стварношћу, ма каква она стварно била и ма како је ко схватао, *него су тај стереотип прогласили и промовисали као ту стварност*. На тај начин све оно што се налази у тим романима изгледало је као могуће па чак историјски „тачно”! Не ради се, дакле, о аутентичној књижевној „анализи” историјских збивања и процеса, него о преузимању једног постојећег имаголошког културолошког модела, већ раније створеног у књижевности, у коме та збивања и процеси већ унапријед имају своје мјесто и јасан статус. То је поменута фамозна представа о Босни као тамном вилајету или мрачном караказану која је у разним варијацијама проширивана и дограђивана до посебног стереотипа о урођеној мржњи која регулише међусобне односе народа и људи који су вијековима заједно живјели у Босни.

Ове Ваше резолутне тврдње готово у потпуности су у супротности са начином како су ова два романа и код критике и код публике у своје вријеме била примљена. Можете ли Ваша становишта мало „појачати”?

Надам се да сам то у опширној анализи ових романа, посебно много бољег романа Војислава Лубарде, то и доказао. Њихов добар пријем у то вријеме објашњавам чињеницом да су они на прави начин испуњавали „хоризонт очекивања” тадашње српске књижевно-културне и политичке јавности. Али постоје и два можда више емотивна разлога којим оправдавам овај свој гест. Они свједоче о конфузији и потивурјечностима у које смо сви ми упадали и

још увијек упадамо у жељи да испунимо неке друштвене наруцбе и очувамо достојанство сопственог критичког суда.

Први се односи на роман *Јасеновац* Љубе Јандрића објављен 1980. године, двије године прије Драшковићевог *Ножа*, на коме је Љубо радио више година. Најнепосредније, лично сам био свједок његових моралних и стваралачких мука док је радио на овом роману. У том роману међу кољачима срећемо и усташе Муслимане, али тај роман ни приближно није наишао на одзив као Драшковићев, а касније и Лубардин. Јасеновац је, наравно, књижевно несавладива тема и природно је да Јандрићево дјело величину те теме није могло увијек и у свему да прати на потребном умјетничком нивоу. Међутим, у поређењу са Драшковићевим бизарним романом који са умјетничке тачке гледишта не заслужује готово никакву пажњу, Јандрићево дјело је далеко озбиљније, сугестивније и умјетнички увјерљивије, али је и код критике и код публике имало далеко мање успјеха. На другој страни, уз све евидентне вриједности и недостатке Јандрићевог и Лубардиног романа, тешко би се могло рећи да је умјетничка вриједност Лубардиног романа знатно уочљивија од Јандрићевог, поготово не у тој мјери да добије толика признања критике, укључујући и НИН-ову награду од које је Јандрићев роман у своје вријеме био веома далеко. У чему је била „фалинка”, у Љубином роману или у поменутој „наруцби”, односно „хоризонту очекивања” српске књижевно-културне, а посебно политичке јавности? Напросто, романе В. Драшковића и В. Лубарде српска културно-књижевна јавност у том тренутку је „тражила” и „очекивала”, а данас та иста јавност у хору понавља да је неко некога у та ранија времена спречавао да сазна истину о Јасеновцу.

А други?

Други је лично искуство. Оно свједочи о настанку и судбини двије књиге, жанровски сасвим различите и потпуно одвојене и независне једна од друге. Ради се о мојој напријед често помињаној књизи *Књижевне кривице и освете* и роману *Вазнесење* Војислава Лубарде које су настајале као плод вишегодишњег рада практично у исто вријеме, а објављене дословно истовремено 1989. године. Рад на мојој књизи трајао је практично од 1980. до 1989, а Лубарда је над својим романом капао од 1978. до 1989. године. Лубардин роман је, као што је, надам се, у мојој студији довољно јасно доказано, стереотип о Босни као тамном вилајету, тј. мрачном караказану, белетристички с великим ентузијазмом и убједљиво развијао и *оснаживао*, а ја сам га у својој књизи упорно, досљедно и на сваки начин *порицао*. Сликаом свијета у своме роману Лубарда је тај стере-

отип приказао управо на начин како га је и Ризвић у поменутој књизи желио да прикаже, па тај роман представља накнадну веома драгоцјену илустративну грађу за Ризвићеву књигу! Да је у својим рукама имао овај Лубардин роман када је писао све оно што је тада, а и касније писао, Ризвићу више ништа није ни требало. Разлика је, наравно, у предзнаку: Лубардина андрићевска слика Босне са мјестом које у њој имају Срби и Муслимани са његове, српске тачке гледишта сасвим је афирмативна, а Ризвићева, са муслиманске тачке гледишта, негативна. Моја књига у цјелини је посвећена доказивању да је представа о Босни као тамном вилајету у Андрићевом дјелу, на основу које он „доказује” Андрићев негативан однос према исламу и Муслиманима, само један обични стереотип настао у подручју рецепције његовог дјела, који функционише као паразит на том дјелу и у њему нема стварног упоришта. Својом књигом, а и у свим осталим радовима у којима сам се бавио овим питањем, ја сам покушао доказати да је андрићевска представа о Босни као тамном вилајету (укључујући и наратив о мржњи као регулатору односа људи и народа у Босни), једна имаголошка мистификација која се не може потврдити ни у дјелу Иве Андрића ни у дјелима осталих босанских приповједача. Нажалост, по моме мишљењу та је мистификација нашла удомљење и сигурну кућу управо у Лубардином роману. Чији глас се чуо даље и гласније не поставља се као питање. Знам да то није баш коректно и не замјерам онима који ову моју студију доживљавају као „издају”, али ваљда и ја имам право на неку сатисфакцију! Дозвољавам могућност да Лубардина слика Босне у извјесној мјери задовољава критеријуме умјетничке истине, али у овом случају не одустајем од научне истине: да је његов роман утемељен на афирмацији једног приземног и опасног стереотипа коме се повјерава достојанство провјерене историјске стварности у коју би као постојећу читаоци требало да имају повјерење. Како у иоле критичком читању овог романа то повјерење није могуће стећи, самим тиме и моћ његове умјетничке увјерљивости долази пред озбиљна искушења.

➤ АНДРИЋЕВА СЛИКА БОСНЕ И МУСЛИМАНСКА НАЦИОНАЛНА КЊИЖЕВНОСТ

Има ли још нешто интересантно о Андрићевој слици Босне и Муслимана што бисте жељели истаћи?

Мислим да има, и то нешто веома интересантно. Нико никад није дао тако увјерљиву и сугестивну слику Босне и муслиманског свијета као Андрић. Због тога што је била тако умјетнички убједљива, она је свакако значајно до-

принијела да Андрић добије Нобелову награду, а то је, опет, омогућило њену широку распрострањеност и сваковрсно мултиплицирање. Мало је људских заједница које су на тако „квалитетан” начин, у облику једне кохерентне и изражајне слике о себи, слике у којој је садржана свеукупна истина о животу и свијету, доспјеле до тако великог броја људи на земаљској кугли, као што је то случај са сликом Муслимана у Андрићевом дјелу. Снажна сугестивност и умјетничка убједљивост те слике била је до те мјере изражена да се она у свијести обичних читалаца чинила потпуно истинитом и сасвим тачном, па је због тога тај њен естетски квалитет непримјетно почео да преузима и друге функције: естетска истина тако постаје прво свакодневна животна истина, а потом и историјска истина о људима и догађајима на које се односи. Изједначавање естетске истине са историјском истином, односно естетске свијести са историјском свијешћу могуће је само код највећих писаца и најбољих дјела у којима оно о чему писац пише изгледа као да је стварно тако и било. У нашем случају слика о Муслиманима се овим привидом још више утврђује и утемељује. Андрићев једноставан и приступачан стил писања такођер је значајно могао допринијети ширењу слике свијета о којој је овдје ријеч.

Да, па шта с тим?

Ево шта. Колико год, видјели смо, један дио Муслимана ту слику о себи не прихвата и сматра је чак злонамјерном, она може да се доведе и у везу са конституисањем посебне муслиманске/бошњачке националне књижевности! Може изгледати чудно, али на овај начин индиректно је извршена почетна претпоставка коју у некој форми мора задовољити свака књижевност у настајању, претпоставка која подразумијева препознатљиву слику свијета на којој почива та књижевност. У овом случају је заправо створена једна таква слика свијета на којој су сами муслимански писци даље могли дограђивати и развијати сопствени књижевни идентитет. Многи од њих, на сличан начин као и други наши писци, ушли су практично у тај већ створени андрићевски свијет покушавајући да га прошире и продубе и да у њему пронађу неки сопствени аспект сагледавања људске судбине. То нарочито потврђује примјер великог српског и највећег муслиманског писца Меше Селимовића који показује како се једна већ постојећа слика свијета може проширити и продубити до неслућених размјера, а у неким аспектима чак и надвисити.

Околности под којима је створена почетна слика свијета на коју су се касније могли ослонити муслимански ствараоци довољно јасно говоре да је муслиманска/бошњачка књижевност настала у окриљу и под утицајима српске и

хрватске књижевности. То се, уосталом, потврђује и многим другим подацима књижевноисторијске природе који свједоче о драматичном и узбудљивом стицању националне и књижевне свијести Муслимана. Та књижевност настајала је дуго и драматично, паралелно са процесом идентификације ове људске заједнице на атрибутима националног карактера. Уосталом, слободно се може рећи да се муслиманска/бошњачка књижевност чак и данас, када су њени књижевно-историјски оквири доста јасно уобличени, на продуктиван начин, и на поетичком плану и на плану рецепције, још увијек испомаже андрићевском сликом свијета, неовисно о томе што ту слику, као што смо рекли, Муслимани дјелимично и одбацују. Кад би било могуће муслиманску/бошњачку књижевност потпуно изоловати од Андрићеве слике Босне, она би сигурно била сиромашнија и изгледало би као да стоји на три ноге.

➤ МУСЛИМАНСКА НАЦИОНАЛНА СВИЈЕСТ И КЊИЖЕВНОСТ

Стигли смо и до муслиманске/бошњачке књижевности. И то је једна од тема која заузима значајно мјесто у Вашем научном опусу?

И то је један од примјера моје оријентације да се посветим књижевним истраживањима којима су се други мање бавили, или су их из неких разлога свјесно заобилазили. Мене је дуго био глас да се „ничим изазван” бавим непостојећом књижевношћу непостојеће нације с обзиром на то да је „свакоме познато” да су Муслимани (данас Бошњаци) вјештачка нација коју су створили комунисти, те да муслимански писци првенствено припадају српској књижевности, о чему најбоље свједочи случај Меша Селимовића, а, ето, понеки и хрватској. Мени је, међутим, веома рано, још прије више од пола вијека, било сасвим јасно да су Муслимани сами створили своју нацију и да би је у складу са процесима који су интензивно трајали од друге половине XIX вијека наовамо на крају морали „признати” било који властодршци који би се затекли у завршној фази њиховог националног зрења. Неки мало прије, неки мало касније. У другој половини шесте деценије прошлог вијека, када сам радио на својој првој књизи *Ради свога разговора* о приповједачима Босне, ја сам већ био стекао солидан увид у најважније радове о муслиманском књижевном стваралаштву од аустроугарског периода, између два рата и послеје ослобођења 1945. године. Није било неке веће и озбиљније студије о томе, али је било бар десетак текстова са радним насловом „муслимани у нашој књижевности” у којима су аутори из сва три ова периода на различите начине муслиманско књижевно

стваралаштво у БиХ представљали као посебну, специфичну књижевну цјелину. Истовремено, мени је већ сасвим добро било познато да су се поједини муслимански писци све то вријеме опредјељивали за српску или за хрватску књижевност, неки и за једну и за другу, успутно мијењајући „дресове”. Још пред Први свјетски рат Владимир Ђоровић је констатовао да је велики број муслиманских „људи, који су избили у јавност књижевним или политичким радом, мијењао [је] своја национална осјећања као кабанице”.

Већ послије дискусије о књижевности БиХ која је у *Животу* вођена послије оног „фамозног” текста Мухамеда Филиповића о „босанском духу” из 1967. године, ја сам сâм за себе био пронашао рјешење за идентитетску заврзламу о припадности појединих писаца и књижевних чињеница појединачним националним књижевним токовима на српско-хрватском језику. Схватио сам да је идентитет динамична категорија и да је подложна промјенама на које се чак може утицати и спољним, најчешће политичким инструментима. Учинио ми се да је „књижевна националност”, како је ову појаву именовао Јован Деретић, у нашим приликама постала вишевалентна, тј. да без икакве штете по било кога а на корист свих, неки писци могу да се уврсте у континуитет више националних књижевних токова и корпуса. Тамил Сијарић, кога сам тих година често сретао у Сарајеву и уживао у интонацији његовог наративног дара и у свакодневним животним ситуацијама, сасвим комотно се осјећао у антологијама, прегледима књижевности и едицијама босанскохерцеговачке, српске, црногорске и, касније, муслиманске/бошњачке књижевности.

Како је текао процес конституисања посебне муслиманске/бошњачке књижевности?

Текао је паралелно за развојем националне свијести Муслимана, при чему треба имати на уму да је њихово књижевно стваралаштво томе процесу дало веома значајан допринос. Преломни тренутак у развоју муслиманске националне свијести, а тиме и књижевности десио се крајем деветнаестог вијека, када муслиманско литерарно стваралаштво добија *препородни карактер*, на исти начин како се то дешавало и у другим јужнословенским књижевностима. Све то одвија се са значајним закашњењем у односу на српску и хрватску књижевност које су задуго биле у сличној позицији у односу на европска литерарна збивања. У другој половини XIX вијека Муслимани коначно пресудно истичу своју словенску самосвијест и поријекло, остављајући у другом плану форме културно-књижевне активности усвојене у дугом периоду везаности за културе с којима су дошли у додир у склопу вјерске припадности исламу. Са свијешћу

да поријеклом, језиком и исламском вјером чине посебну словенску народну заједницу они су у складу са идејама „националистичког деветнаестог вијека” постепено почели да трагају и за сопственом националном идентификацијом. У вези с тим у то вријеме пред Први свјетски рат постојао је један широко заснован духовни и културни покрет односно пројекат познат под именом *национализација муслимана* који је подразумијевао да они национално треба да се определијеле као Срби или као Хрвати, с тим да и даље остану у својој вјери. (Онај Шукрија Куртовић који се нашао на челу негативне рецепције Андрића, у својој брошури *Национализација муслимана* из 1914, сматрао је да укључивање у српску националну свијест има далеко више разлога и изгледа да успије.) Треба одмах рећи да су те замисли тада биле потпуно усклађене са модерним западноевропским концептом нације који није познавао нити признавао националну идентификацију на вјерској основи. Што се тиче оног „напреднијег” и европским узорима ближег слоја муслиманске интелигенције, једни су се опредјељивали за српску, а други за хрватску националну идеју, што се онда преносило и на књижевност. Међутим, шири слојеви муслиманског становништва остали су у том погледу суздржани и пасивни и такво стање трајало је све до шездесетих година прошлог вијека, када Муслимани постају најбројнија народна заједница у БиХ чија грађанска свијест и укупан напредак на свим плановима па и на плану књижевности коначно долазе у исту раван са српском и хрватском. На том нивоу грађанске свијести коначно се уобличава и посебна муслиманска национална свијест.

Како се то десило у књижевности?

Појам посебне муслиманске националне књижевности први је, колико је познато, инаугурисао Мидхат Бегић. Прво га је доста јасно наговестио и артикулисао управо поводом романа *Дервиш и смрт* Меше Селимовића, годину дана након његовог излагања. „То је први и прави модерни роман нашег писца – Муслимана и наше муслиманске књижевности. Јасно, треба имати у виду постојање те књижевности још од далеких времена, поготову оне коју су наши писци – муслимани писали на турском, и другим оријенталним језицима. Од XIX стољећа, као што ће се ускоро модерним студијским дјелима показати, та књижевност се разграњава спајајући се са српском и хрватском и у стилу и у рјечнику”, писао је Бегић 1967. у *Изразу*. Све то Бегић је „озваничио” на *Симпозијуму о савременој књижевности Босне и Херцеговине* 1970. у Сарајеву: „Да је, на примјер, у прошлости постојала само муслиманска народна књижевност без икаквог свог утицаја и продужетка у умјетничком стварању

Муслимана, а ту чињеницу нико не може порећи, тој етничко-националној групи би се морао признати њен књижевни израз и њена књижевност. Да не говоримо ту и о алхамијадо литератури и стварању на оријенталним језицима, што само појачава наш претходни став”. И даље: „оправдано је говорити и о муслиманским (па и јеврејским) писцима у Босни и Херцеговини и о њиховој књижевности”. Симпозијум је организовало Издавачко предузеће *Свјетлост* чији је главни и одговорни уредник у то вријеме био управо Меша Селимовић. Он је на томе скупу председавао, а на крају дао и завршну ријеч. Добро се сјећам тога скупа. Сједио сам заједно са колегиницом Хатицом Крњевић из београдског Института, а десно од нас је био чувени сликар Исмет Мујезиновић с којим се она преко своје браће Диздаревића добро познавала. Замолио сам је да Исмет за мене импровизује било какав цртеж. Он је искинуо лист из блока формата А4 и само у једном потезу нацртао кроки-портрет Меше Селимовића који је био председавајући скупа. Ено га и данас изнад мога радног стола поред веома сличног портрета Иве Андрића који је радио у то вријеме у Сарајеву омиљени портретиста Марио Микулић. Он је радио и портрете у уљу мојих кћерки Тамаре и Јелене које је моја супруга Вера, када је „излазила” из ратног Сарајева тунелом испод аеродрома, изрезала из рамова, сролала и с минималним оштећењем успјела да спаси.

Као што видимо, Бегић овдје говори о посебној етничко-националној групи, иако у том тренутку муслиманска нација није била призната. Али како је зборник радова са овог скупа изашао 1972. године, испада да се „признавање” муслиманске нације и муслиманске књижевности практично врши истовремено.

А да то Бегићево становиште умногоме већ има и политички благослов, који је у то вријеме био веома битан и заправо пресудан, свједочи и иступање Младена Ољаче који је у то вријеме био један од релативно значајних политичких функционера: „Ако хоће и ако има таквих који хоће да се назову муслиманским писцима, ја их у томе не бих спречавао” и „не бих се бојао у том смислу рећи да ће настати и муслиманска књижевност”.

Да ли се Бегић у значајној мјери бавио муслиманским књижевним стваралаштвом у БиХ?

Не, та књижевна тема била је на зачељу његових интересовања. Посебно је питање зашто је управо Бегићу било „повјерено” да промовише нови појам муслиманске књижевности. Он је, прије свега, био припадник угледне партизанске муслиманске породице, што је требало да буде нека врста гаранције да није подложен схватањима националистичког карактера. Осим тога, имао је

углед изузетног, изразито талентованог књижевног зналаца, који је књижевно израстао на европским, француским узорима и изворима, па је као такав био нека врста гаранције да оно што заступа у односу на муслиманску књижевност има упориште и по најширим, европским мјерилима.

Иначе, проучавању муслиманске књижевне традиције и до тада, а и касније, највише је допринио већ напријед често помињани Мухсин Ризвић који је био претходница оваквим схватањима. Њему припада посебна заслуга не само за проучавање муслиманског књижевног стваралаштва него и за повећани интерес Муслимана за сопствену културну и духовну традицију, што је значајно доприносило њиховој свијести о себи. Његова књига *Књижевно стварање муслиманских писаца у Босни и Херцеговини у доба аустроугарске владавине* у два тома изашла је 1973. године, последице Бегићевих изјава, али је настала и као докторска дисертација одбрањена знатно прије тога (Бегић је прво био у Комисији пред којом је одбрањена, а потом и као уредник едиције АНУБиХ у којој је објављена. Мислим да се он ту први пут темељно упознао са овом за њега периферном књижевном грађом.). У вријеме када му је та тема одобрена за докторску дисертацију то је био једини пажње вриједан истраживачки напор посвећен муслиманској књижевности. Прећутно, то се сматрало неком врстом преседана, јер је имплицитно најављивало претпоставку о постојању посебне националне муслиманске књижевности, што тада ни у политичком ни у књижевнотеоријском и књижевноисторијском смислу није имало поузданог ослонаца и оправдања, па није могло наићи на одобравање. Самим насловом, у коме се употребљава доста неутралан појам „књижевно стварање муслиманских писаца”, избјегнуто је да се каже како се ради о посебној књижевности, али је из студије која је настала као резултат истраживања под тим насловом природно произлазила спознаја и снажна сугестија да је у питању управо литерарни квалитет који би могао (и морао!) управо тако да се дефинише. Пошто је Ризвићева књига изашла бар годину дана након што је муслиманска нација „призната”, чини се да је он и у наслову и закључку дисертације имао довољно времена да појам муслиманског књижевног стваралаштва замијени појмом муслиманске књижевности, али то ипак није учинио. Један од разлога за то вјероватно је и чињеница да је пут Муслимана до сопственог националног идентитета и сопствене књижевности био заиста дуг, сложен и драматичан, па стога све није одједном могло бити јасно и прихvatљиво. На том путу свакако треба уочити и један велики зборник књижевних текстова муслиманских писаца који је под насловом *Бисерје* 1972. објавио Алија Исаковић у Загребу, у чијем поднаслову је стајало *избор из муслиманске књижевности*. Обим и континуитет

тог новог националног књижевног корпуса у БиХ назначен је на крају и посебним прилогом под насловом *Грађа за библиографију муслиманске књижевности (1883–1971)*. Назвати муслиманско књижевно стваралаштво именом посебне националне муслиманске књижевности у то вријеме било је веома смјело иако је муслиманска нација управо тада била и званично „призната”. Ипак, у свему томе далеко највећи допринос дао је Мухсин Ризвић због чега је он тада међу нама, као што сам раније већ назначио, говорио као „муслимански Скерлић”.

У каквом су се односу послије свега тога нашле српска и хрватска књижевност према „новоустановљеној” муслиманској књижевности?

Сам Ризвић је у својој докторској дисертацији исцрпно показао на који начин су се муслимански писци у аустроугарском периоду, који се, како је напријед речено, може сматрати муслиманским књижевним препородом (мада га он тако не зове) опредељивали за хрватску или српску књижевну традицију, али је на крају, у закључку, то квалификовао првенствено као српске или хрватске књижевне *утицаје*, а не као хрватску односно српску књижевну *припадност* тих писаца, чак ни у смислу двојне, истовремене припадности и муслиманској и српској односно хрватској књижевности. То питање разлучивања муслиманске књижевности од српске и хрватске очито је од самог почетка било битна претпоставка настанка и опстанка муслиманске књижевности као самосталног књижевног корпуса. Зато су и тада, на почетку, а и касније, муслимански историчари књижевности упорно инсистирали на томе да је муслиманска књижевност везана за српску и хрватску само на нивоу утицаја. Дâ се то препознати и у Бегичевој усputној напомени гдје каже да се она „разграђава” спајајући се са српском и хрватском и у стилу и у рјечнику, при чему се објашњење како ће се то ускоро видјети у модерним студијским дјелима, очито односи на Ризвићеву дисертацију у чијој одбрани и објављивању у АНУБиХ је непосредно учествовао. Моја истраживања, међутим, то ипак не потврђују. Данас изгледа као да су Муслимани одједном освојили са јасном сопственом националном свијешћу, националним именом и сопственом књижевношћу са потпуним континуитетом. Мислим да критичко сагледавање књижевних чињеница ипак води према закључку да је муслиманска књижевност, наравно у периоду од када се уопште може говорити о књижевности у модерном смислу те ријечи, тј. од друге половине XIX вијека од када се развија на народном језику, постепено настајала у окриљу и под „покровитељством” српске и хрватске књижевности и да без те потпоре не би уопште могла да се развије као посебан књижевни ток на српско-хрватском језику. Муслиманска књижевност на народном језику, која се надовезује на њихову доста богату епску и изузетно сугестивну лирску

поезију, озбиљније се зачиње тек књижевно-културним радом Мехмед-бега Капетановића Љубушака за кога Владимир Ђоровић каже да је први Муслиман у БиХ и први Муслиман уопште који стално пише на „нашем народном језику”, и у вези с тиме први Муслиман који наставља Вукову традицију и „по његовом узору, почиње свој рад те врсте”, што се у ствари односи на његово сакупљање муслиманског народног блага по наговору и упутствима Вуковог сљедбеника у БиХ Вука Врчевића. О развоју муслиманске књижевности под окриљем и у оквиру српске и хрватске књижевности свједочи и чињеница да је читав један вијек, од краја XIX до краја XX вијека она у свему практично „зависила” од развоја српске и хрватске књижевности. О томе посебно свједочи и својевољно изјашњавање појединих муслиманских писаца за српску или хрватску књижевност од којих су неки трајно остали у тим књижевностима, не искључујући, наравно, своју припадност ни муслиманској књижевности. Примјер Меше Селимовића сам по себи о томе сасвим довољно говори. То, међутим не значи да муслиманска књижевност тиме нешто губи и да због тога има другоразредни статус.

➤ *ДЕРВИШ И СМРТ МЕШЕ СЕЛИМОВИЋА И КАМЕНИ СПАВАЧ МАКА ДИЗДАРА*
И РАЗВОЈ НАЦИОНАЛНЕ СВИЈЕСТИ МУСЛИМАНА

Раније сте негдје рекли да је књижевно стваралаштво Муслимана између осталог значајно допринијело уобличавању и коначном зрењу њихове националне свијести?

Да, то је сасвим извјесно. Прије свега њихова усмена књижевност, а потом и сви други облици књижевног стваралаштва на народном језику (књижевност на оријенталним језицима у њиховом идентитету учествује постранце и условно) у којима се слика њихов вјерски и породични живот, њихово мјесто у историјским збивањима, и све оно што је одражавало њихову колективну свијест о себи. То се, наравно не односи само на муслиманске, него и на све остале писце који су учествовали у стварању слике муслиманског свијета која је и те како доприносила стварању њиховог идентитета. Напријед сам већ говорио на који је начин Андрићев свијет Босне објективно партиципирао у стварању слике свијета на којој се даље могла развијати муслиманска књижевност. Није Исидора Секулић без разлога рекла „да су даровити босански и херцеговачки приповедачи, од Светозара Ђоровића до Ива Андрића, и највећи савремени ’турски’ писци”.

Идући тим трагом ја сам успоставио претпоставку, коју сам надам се и доказао, да су роман *Дервиш и смрт* Меше Селимовића и збирка поезије *Камени спавач* Мака Диздара значајно учествовали у интензивирању и коначном довршавању дуготрајног процеса стицања муслиманске националне свијести. Обје књиге изашле су 1966. године, таман коју годину прије званичног „признавања” муслиманске нације, и очито су у томе процесу допринијеле дубоким духовним садржајем, оним што је у том тренутку било најпотребније.

Ономе ко је тада живио у Босни то није било тешко уочити. То је била једна врста интимне идентификације која је умногоме надилазила већ устаљену релацију књижевне комуникације писац – дјело – читалац и као таква очито изазвала знатно веће и другачије посљедице од оних које можемо сматрати уобичајеним. Тешко је претпоставити да Меша Селимовић и Мак Диздар нису осјетили било тог дијела своје читалачке публике и да нису били свјесни обостране идентификације коју с њом остварују.

Како се то изражавало у случају Меше Селимовића?

Његова позиција у свему томе била је веома интересантна, јер он ни у једном тренутку није помишљао на могућност постојања посебног корпуса муслиманске националне књижевности. Он се јасно изјаснио да припада српској литератури а да књижевно стваралаштво у БиХ, коме такође припада, сматра завичајним књижевним центром, а не посебном књижевношћу српско-хрватског језика. С тим у вези он је јасно назначио да потиче из муслиманске породице, а да је по националној припадности Србин, те да једнако поштује своје поријекло и своје опредјељење. Чини се, међутим, да је његово муслиманско поријекло, као непромјенљиви дио његовог идентитета у односу на његово опредјељење као могуће промјенљиви дио (што међу муслиманским писцима није било непознато), пресудно утицало на посебну рецепцију овог његовог романа у муслиманској читалачкој публици. Почело је то одмах на почетку када је, као што смо видјели, ауторитативни Мидхат Бегвић написао да је то *први муслимански роман*. У којој мјери је Меша поштовао своје муслиманско поријекло, како се оно рефлектовало у роману и шта је значило Муслиманима, свједочи и један његов разговор са Абдулахом Шкаљићем, секретаром Исламске вјерске заједнице у БиХ. „Нико у нашој литератури, говорим о правој литератури, није с толико поштовања и с толико и суштинског познавања говорио о муслиманском свијету”, каже том приликом пишчев саговорник. „И ја сам Муслиман”, одговара писац. „Знам, то се по свему види”, каже на крају високи функционер Исламске вјерске заједнице у Сарајеву.

Неовисно о томе шта је сам Селимовић мислио о *Дервишу* као о „муслиманском” роману, рецепција овог дјела код многих критичара и обичних, посебно муслиманских читалаца, најчешће је ишла у том смјеру. Јер, постоји општа сагласност да је Селимовић у овом роману досегао и до дна захватио суштину и најдубље слојеве муслиманског бића. Садржај који су муслимански читаоци идентификовали и читавим својим бићем црпили из романа *Дервиш и смрт*, дајући му постепено и посебан етнопсихолошки квалитет, полако је прерастао у сопствено национално осјећање, које ће, видјећемо, ускоро бити признато и легализовано и посебним именом, али и посебним националним књижевним током. Ти су читаоци били веома поносни на овог писца и на овај роман, који је ускоро доживио и међународну потврду, јер су коначно у књижевности, на највећем умјетничком нивоу, добили нешто „своје” и некога „свога” ко је у сваком погледу представљао њихове могућности и њихово право мјесто у животу и свијету. Овим романом Меша их је заправо ослобађао оног нејасног осјећања стида „због поријекла, и кривице због отпадништва” о коме говори јунак његовог романа а које је писац описивао и као сопствено.

Данас, и поред свега оног што је у своје вријеме мислио и писао Меша Селимовић, када је у питању његова „књижевна националност” он се, по раније назначеном принципу вишевалентне књижевне припадности, може сматрати једним од највећих писаца српске и свакако највећи писац муслиманске односно бошњачке књижевности.

А код Мака Диздара?

Његова збирка је, као што се зна, настала као својеврстан интертекстуални дијалог са натписима на стећцима као једним од најзначајнијих видова средњовјековне босанске културе. У то вријеме стећци се третирају као богумилски надгробни споменици, а међу Муслиманима је широко прихваћена идеја да они као народ потичу од богумила. Независно од тога да ли су ове теорије о карактеру стећака и етногенези Муслимана биле научно тачне, треба знати да су оне код Муслимана тада биле радо примане због тога што њихова идентификација на вјерској основи није била довољна, а као са стране донесена чак ни пожељна, па је тражена нека дубља, темељнија идентификација укоријењена у сопствено, домаће, босанско поријекло. Из тога даље проишлази да је Мак Диздар као муслимански пјесник збирком *Камени ставач* заправо снажно умјетнички оживио коријене сопствене националне традиције и баштине! Такво додатно значење ове збирке могао је прихватити само муслимански читалац који је прећутно имао повјерење у теорију о поријеклу

стећака и етногенезу Муслимана од богумила. Које димензије је оно имало свједочи и податак да је одмах по изласку збирке, Мухамед Филиповић, инспириран том поезијом, објавио текст „Босански дух у књижевности – шта је то?“ у коме је покушавао да тим појмом оствари премост између савременог доба и босанског средњовјековног културног наслеђа, чиме би муслимански читалац свој идентитет стечен исламизацијом успио да доведе у везу са својим наводним средњовјековним богумилским поријеклом.

Интересантно је да Меша Селимовић то „тражење богумилског коријена у књижевним дјелима, као аутохтоног извора босанског духа” сматра „затрпавањем бола који настаје од повијесног вакуума”. Али неовисно о томе, слично као и његов роман, и ова збирка одмах је доживјела велики успјех и код критике и код читалаца. Мак Диздар је ускоро постао један од најзначајнијих југословенских pjesника тога доба. Као ни у случају *Дервиша*, ни у случају *Каменог ставача* није било неке разлике између муслиманских и осталих критичара, нити су универзалне pjesничке вриједности збирке муслимански читаоци доживљавали другачије од осталих. Ипак, на исти начин као и у случају Мешиног романа, и у вези с овом збирком муслимански читалац остваривао је још један, додатни, само њему својствен и за њега важан вид рецепције. Том читаоцу је, свакако, годило то што се појавио један тако велики и општепризнати pjesник из његове народне заједнице који указује на његово дубље утемељење у поријеклу и традицији и изван процеса исламизације. То му је свакако давало посебно самопоуздање и учвршћивало његову самосвијест.

Идентификација муслиманског читаоца са М. Селимовићем и М. Диздаром није, дакле, истог поријекла?

Тачно. У случају М. Диздара није се могло радити о некој иманентној, унутрашњој идентификацији као у случају М. Селимовића. Овдје је та идентификација текла пројекцијом свог затеченог, на туђој вјери стеченог идентитета, на средњовјековну државну, духовну, културну и књижевну прошлост Босне сасвим другачијег, чак супротног, хришћанског садржаја и поријекла коме су Муслимани и сами некад припадали. Та ситуација понекад је добијала и апсурдне или анегдотске облике. Као примјер може се навести Повеља Кулина бана коју данашњи Муслимани, поготово откако су постали Бошњаци, сматрају почетним, кључним писаним спомеником свога идентитета. На почетку тога, као и највећег броја других сличних средњовјековних босанских писаних докумената стоји крст као знак који се не чита него чини. Треба, дакле, замислити неког ученог Муслимана/Бошњака како чита Повељу Кулина бана

не прескачући ни симбол тога чина! Колико год се чини да се његовим новим националним именом Бошњак та апсурдна ситуација донекле неутралише, у суштини она и даље остаје апсурдна, јер садржај националног идентитета муслиманског човјека остаје какав је и био: он се од осталих житеља Босне разликује искључиво по особеностима стеченим чином исламизације.

➤ НОВО НАЦИОНАЛНО ИМЕ БОШЊАК ЗА МУСЛИМАНЕ

Из овог што сте рекли произилази да је ново национално име Бошњак за Муслимане значајно утицало на статус те националне заједнице, а самим тиме и на њихову књижевност у односу на остале литерарне токове на српско-хрватском језику?

Свакако! У збрајању добитака и губитака у трагичном грађанском рату деведесетих година прошлог вијека, муслиманско ново национално име Бошњак је највећи добитак. Тиме је за њих на најповољнији начин коначно завршен дуги, узбудљиви и драматични пут стицања сопствене националне свијести. Тиме је заправо остварено нешто епохално, што је, извана гледано, било сасвим немогуће: новим именом *извршена је „конверзија” босанских Муслимана из вјерске у етничку заједницу*. Вјерски, муслимански атрибут изазивао је сталне сметње, јер су све асоцијације биле усмјерене на вјерски живот и културу Муслимана насталу на вјерској подлози, а не на национални идентитетски садржај и квалитет. Новим именом те сметње су у значајној мјери уклоњене.

Иако је и тада и касније, све до данашњег дана, било приговора да су Муслимани/Бошњаци вјештачка нација која је установљена политичком одлуком комунистичких власти нешто раније, не може се порећи да се до такве одлуке, реализоване кроз упитник за попис становништва, ипак дошло путем консензуса, послје дугих и не баш лаких и угодних расправа о политичким, културним, књижевним, и сл. реперкусијама таквог рјешења. Како су се приликом пописа Муслимани готово плебисцитарно определијелили за ову могућност (било је и оних који су то категорички одбијали!), очито је да се радило о процесу који се није могао зауставити, па приговори да су претходне расправе о тој одлуци вођене иза затворених врата или у ужим партијским круговима, битније не угрожавају коначан исход оног што је било неминовно. На другој страни, до новог имена за припаднике ове националне заједнице и за њен језик („босански”) није се дошло консензусом, него једностраном одлуком муслиманске политичке, научне и културне елите усред грађанског рата 1993.

године. Стога ново самопрокламовано национално име Бошњак за Муслимане, на исти начин као и посљедице самопрокламованог „босанског” језика којим они говоре, није тако безазлено као што се чини на први поглед.

Националним именом Бошњак, наиме, асоцијативно извученим из цјелокупне географске, државне, културне и политичке традиције Босне, спретно се исказује претензија на примарни статус Муслимана у Босни. Новим самопрокламованим бошњачким националним именом Муслимани заједничку босанску атрибуцију хиљадугодишње историјске, државне, културне и цивилизацијске традиције са овог простора лукаво преузимају у своје руке и уграђују у сопствени идентитет. Одатле, повратним дјеловањем, то ново име почиње да функционише као нимало безазлена конструкција о сопственом народу, у сопственој држави, са сопственим језиком, сопственом културом и књижевним наслеђем. Тако су Муслимани у својој уобразиљи створили представу да су „темељни народ” у Босни, а ту слику о себи вјешто и упорно промовишу и у иностранству.

Како су на то реаговала друга два народа у Босни?

То, наравно, не би било могуће да им се у томе нису придружили и помогли им Срби настојањем да из свога идентитета избришу све што на било који начин носи босанску атрибуцију, а у тој подршци су их, из својих разлога, подржавали и Хрвати. Прихватајући бошњачко име за Муслимане Срби у БиХ су као на тацни Муслиманима/Бошњацима дали на трајну зло/употребу своју српску хиљадугодишњу државну, политичку, културну, духовну и књижевно-језичку босанску традицију. Неких аспеката те традиције су се дословно и одрекли. Због тога се и дешава да Муслимани, кад нема ко други, дижу споменике босанским хришћанским владарима чије потомке су током вишевијековне турске владавине Босном преци управо тих Муслимана на све начине угњетавали. Срби у Републици Српској очито пасивно чекају да Муслимани прије њих установе највишу, престижну државну награду за све области стваралаштва која би се звала *Повеља Кулина бана*, иако по свим параметрима управо са тога исходишта потиче укупна књижевно-културна српска традиција у БиХ, континуирано све до Вука и „нашијех дана”. У српској науци о књижевности се сматра да Повеља Кулина бана „припада” српској културној традицији и да ту више нема шта да се прича, умјесто да се то и практично докаже и одбрани много снажнијим активирањем и оживљавањем средњовјековног босанског државног, духовног и културног наслеђа не препуштајући Муслиманима да то они раде „затрпавањем бола који настаје од повијесног вакуума”, како каже Меша Селимовић.

Ја мислим да је једна од највећих грешака српске политичке и културне елите што је у своје вријеме прихватила ново национално име Бошњак за Муслимане, не водећи рачуна о посљедицама које из тога произилазе. Да су Грци на тај начин били лакомислени, Македонија не би морала мијењати име, а да су Бугари били на тај начин благонаклони према Македонцима, они би данас могли знати ко су, шта су и којим језиком говоре не питајући за дозвољу Бугаре.

Срби су свој босански српски идентитет, за рачун једне дневнополитичке идеје, неопрезно пригушили у корист немањићког српског идентитета који је међу њима снажније заживио у XIX вијеку посредством епске поезије, губећи из вида да је то један те исти српски идентитет који се на разне начине прожима и обогаћује доприносом свих српских крајева и земаља.

Стиче се утисак да Ви на неки начин „бојкотујете” ново бошњачко име Муслимана?

Било би мало претјерано баш тако рећи, али ја ту немам шта да кријем. Ја од првог дана када су Муслимани постали национална заједница ту чињеницу поштујем и тако сам и писао. С друге стране свјестан сам да њихово ново бошњачко име више није могуће вратити назад. Као старински човјек који улицу којој су промијенили име још задуго и даље назива старим именом, и у овом случају ја се тако понашам: говорим и пишем Муслиман, као што сам одувјек говорио и писао, а уважавајући чињеницу новог имена, да не би било неспоразума, с времена на вријеме томе додам и то ново име: Муслиман/Бошњак. Има ту још нешто. Један појам употријебљен у једном времену и у значењу које тада има, у другом времену звучи другачије, а може имати и нешто другачије значење. Не могу се ја сада враћати уназад па у својим текстовима до 1971. писати муслиман, у текстовима од 1971. до 1993. Муслиман, а у текстовима послје тога Бошњак. Ја као инокосан научни радник, који никоме не полаже рачуне осим себи и сопственом критичком уму, имену Бошњак се, ако већ могу, ипак опирем, јер мислим да Муслимани немају ништа друго што произилази из чињенице да су у Босни рођени него што имам ја, и што имају сви други њени житељи, и да према томе нема основе да се само њихово национално име изводи из назива земље која није само њихова. „Ја као *добри Бошњанин*”, знао је да каже и „великосрбин” Петар Кочић. Оно по чему се ми разликујемо је нешто сасвим друго. Овдје се ипак ради о дугорочној и дуговјечној претензији на Босну, а моје понашање је само мој скромни лични отпор томе.

То Муслиманима/Бошњацима очито није право. А како се на то гледа на српској страни?

Не стојим ја ништа посебно боље ни на „својој”, српској страни. Јер кад год у својим радовима говорим о средњовјекском босанском књижевно-културном наслеђу, већ унапријед на себи осјећам намргођене погледе својих колега због тога што евидентно српско културно наслеђе називам босанским и тиме у име некадашњег комунистичког „братства и јединства” идем напред Муслиманима и њиховој „унитарној Босни”. Таквим својим ставом они из свега што се именује босанским атрибутима унапријед елиминишу српски национални идентитет, избацујући тиме из лавора и дијете, тј. жртвујући и остављајући другом све српско садржано у епитетима и атрибутима босанског. Као да се српско и босанско не садрже једно у другом него се налазе у трајно антагонистичком односу. Насупрот томе, ја упорно покушавам да на конкретним примјерима покажем како сви босански епитети у континуитету од „Кулина бана до нашијех дана” по свим критеријумима у себи садрже управо највише српског националног садржаја и традиције. При томе, наравно, ничим не спорим да у одређеној мјери и на одређен начин у босанским атрибуцијама партиципирају и хрватска и муслиманска културно-књижевна традиција. У којој мјери и на који начин, то на конкретан и провјерљив начин треба сами они да покажу. А при свему томе они којима смета моје „издајничко” инсистирање на босанским епитетима, већ одавно и увелико Муслимане именују њиховим новим бошњачким именом не видећи какве све посљедице то има!

Шта Вас је мотивисало да се у толикој мјери посветите изучавању културно-књижевног идентитета Муслимана/Бошњака?

Прије свега оно што ме је мотивисало и у многим другим стварима којима сам се бавио: жеља да одговорим на нека питања која су остала у мртвом углу науке о књижевности. У вези с тим треба имати на уму да су босански Муслимани одласком турске власти и успостављањем аустроугарске владавине 1878. били изложени једном сасвим новом и другачијем, европском начину живота за који због традиционалне и конзервативне вјерско-породичне основе њиховог друштва уопште нису били припремљени. Та нагла промјена која је у њиховом личном и породичном животу изазивала драматичне и трагичне ломове и посљедице била је, заправо, и најважнија тема њихових књижевних стваралаца који су у почетној, препородној фази развоја њихове умјетничке књижевности на народном језику у другој половини XIX вијека, и путем литературе покушавали да помогну културном и просвјетном уздицању простог муслиманског

свијета. Истовремено, тај свијет, са вишевијековним и вишеслојним културолошким залеђем огромног турског царства и са локалном, понекад у односу на Порту пркосном домовинском босанском самосвијешћу, антагонизиран са немирним, завјеренички непомирљивим крштеним свијетом оба закона, постао је идеални, богати, непресушни извор тема и грађе за књижевну обраду и за српске и хрватске писце, са већим књижевним искуством и угледом.

На начин како је тај свијет у Босни читав један вијек, од краја XIX до краја XX вијека, са свим трансформацијама кроз које је прошао и посљедицама које су оне имале на његов лични, породични и колективни живот, интригирао толике писце, мене је интересовао и интригирао статус тога свијета у њиховим дјелима и начин како је тај статус био примљен код читалачке публике и критике с обзиром на различит „хоризонт очекивања” с којим су тим дјелима и писцима ишли у сусрет. Чињеница да је то књижевно питање изазвало толико буре и страсти са непријатним посљедицама изван књижевности, упућује на закључак да се у тој конфузији није баш увијек било лако снаћи. У разматрању тих питања ја сам настојао да сачувам присебност критичке свијести и прије свега покушавам да пронађем дубље коријене и стварне узроке тих појава, док су се други углавном бавили посљедицама, о чему сам поводом Андрића и Муслимана напријед нешто детаљније говорио.

Мислите ли да сте у томе колико-толико успјели?

Колико-толико, да. Моје настојање да будем објективан, неутралан и критичан у разматрању националног сазријевања муслиманске нације и развоја њихове књижевности, укључујући и начин како је тај процес текао на „рачун” српског (али и хрватског) националног и културно-књижевног идентитета, није баш приман са превеликим разумијевањем међу онима који су редуccionистички и из прве руке острашћено у Муслиманима видјели конвертита и идентитетског паразита без претпоставки за сопствени национални, културни и књижевни идентитет. Без лажне скромности, своју „мисију” видио сам, између осталог, и у томе да објективизирам недоличне и погубне стереотипе који су као малигне израслине знали да притискају свијест домаће српске културне јавности, али да истовремено критички и аргументовано ставим чврсте препреке пред безочним идентитетским инжењерингом који се у вези са овим питањима на муслиманској (а и хрватској) страни спроводи посљедње двије-три деценије. Иако је о књижевном стваралаштву Муслимана до сада писано веома много, књигу *Национална и књижевна свијест Муслимана* с поднасловом *О појму муслиманске/бошњачке књижевности*, коју сам

2004. објавио захваљујући Гојку Тешићу с којим сам тада радио у Институту за књижевност и уметност, не сврставам међу своје најбоље књиге, али држим да, као до данас једина књига *те врсте*, даје колико-толико поуздан оријентир за објективно сагледавање ове теме.

На какав пријем је наишла ова Ваша књига?

Оних пар приказа о њој говорило је о трезвеном и критичном односу према једном питању које су други углавном избјежавали. Палавестра то посебно и наглашава, истичући да сам ја „први од данашњих српских критичара и историчара књижевности отворио комплексна питања везаних за допринос муслиманских писаца југословенским књижевностима српско-хрватског језика”. На другој страни, мислим да сама прича о посебној муслиманској националној књижевности за многе уши није баш била довољно схватљива. Истовремено, наишао сам на велико разумијевање Коларчевог народног универзитета у Београду који ми је омогућио да на њиховој трибини у периоду од 11. марта до 8. априла 2002. године у континуитету одржим пет предавања на ову тему. Посебно интересовање изазвале су теме о Шантићу и Муслиманима, негативној рецепцији Андрића у једном дијелу муслиманске публике, двојној књижевној припадности Меше Селимовића, српској и муслиманској, конверзији муслиманског националног вјерског имена у име Бошњак са етничким значењем, новом „босанском” језику, итд.

➔ ПРЕТВАРАЊЕ ПЕТРА КОЧИЋА

Кочић је Ваш омиљени писац. Књига *Претварање Петра Кочића*, објављена 2017, резултат је Ваше педесетогодишње опсесије овим писцем. Како је то почело?

Мој први озбиљнији сусрет са књижевним опусом Петра Кочића десио се пред крај студија књижевности на Филозофском факултету у Сарајеву далеке 1966. године, када сам бранио дипломски рад под необичним насловом „Игра и надигра у дјелу Петра Кочића”. Била је то мала сензација за студенте моје генерације, али и за друге који су по тадашњим добрим обичајима присуствовали таквим догађајима и у њима, чак, учествовали, више „нападајући” него „бранећи” кандидата. Сензација зато што последице уредно спроведене процедуре никоме није било јасно да ли сам ја рад одбранио или нисам. Упркос чињеници да су остали, и професори и студенти, у највећој мјери имали повољно мишљење о њему, укључујући

и неприкосновеног, ауторитативног професора Салка Назечића, шефа Катедре, мој уважени професор Мидхат Бегић, један од три-четири од којих сам највише научио о књижевности, надлежан за овај дио завршеног испита, није био задовољан. Често одсутан, а по повратку и помало бунован од бурних интелектуалистичких сензација којима је био изложен у Француској, генијално муцав и неартикулисан када говори о књижевном дјелу, попут Боре Станковића када прича о својим „божијим” људима, ни тада, а ни касније у разговору у кабинету није јасно успио да ми објасни у чему је ствар. Из једне недовршене реченице, како ту има трагова неких страних теорија, схватио сам да је у питању неки мој доста храбар и ризичан, али ипак неадекватан подухват у вези с тим, на што је упућивао и наслов рада. Иако се касније у шали причало како је Бегић рекао да се рад мора поправити, али тако да ту ни „камен на камену не може остати”, а мени се чини да није баш било тако, све се завршило брзо и безазлено: за те „поправке” био је задужен његов тадашњи асистент Радован Вучковић чијом руком сам и био вођен док сам писао дипломски. И по његовом савјету, али ваљда и због властите упорности и сујете, по завршетку факултета и одслужењу војног рока, стварно сам почео са преслагивањем тога рада, од првог камена. Резултат је био нови обимни текст у два дијела од којих сам први објавио у најстаријем српском књижевном часопису *Летопис Матице српске*, а други у тада једином југословенском часопису за критику *Израз* који је у Сарајеву 1957. године покренуо и са својим изразитим европским интелектуалним сензибилитетом водио управо мој драги професор Бегић.

➤ ЈЕЗИК ПЕТРА КОЧИЋА

Када се говори о Кочићу, његов језик је незаобилазна тема. Има ли нешто што с Ваше стране мислите да би требало додати тој теми?

Ја сам настојао да причу о Кочићевом језику мало помјерим у дубину. Прву и праву мјеру Петра Кочића дао је већ поводом његове прве збирке приповједака (1902) Ј. Скерлић која је и до данашњег дана остала основа на којој се градила оцјена његовог значаја и мјеста у српској књижевности. Скерлић посебно истиче Кочићев као суза чист, кристалан, звучан, свјеж народни језик, пун снаге, полета и сликовитости, због чега Кочић, каже он, „стоји над свима сувременим приповедачима српским”. Његов углед, значај и утицај на касније генерације приповједача умногоме је и заснован на таквом схватању његовог језика о коме су веома упечатљиво између многих писали и Исидора Секулић и Иво Андрић. То импресионистичко Скерлићево поимање Кочићевог језика

подразумијева прије свега горње слојеве језичког памћења из кога је он узео и у своје приповијетке пренио нешто готово и унапријед обликовано језиком народа. Таквим схватањем његов умјетнички поступак ограничава се на *умјешност* да оно што већ постоји као слика свијета народног генија он „присвоји” и прикаже као сопствену слику свијета. Његов наративни поступак се ипак зачиње на самом дну језика, у подручју гдје се догађа прво именовање и знаковно кодирање свијета заснованог на колективном искуству људске заједнице којој припада. Идентификујући те кодове и размјештајући их у структури приче на начин да значење приче произилази из начина њиховог аутентичног дешифровања, Кочић не преузима готову слику свакодневног сеоског живота, како нам се на први поглед чини, него ствара један нови, умјетнички свијет, чиме његова умјетност постаје *стваралаштво* које могу да досегну само изабрани, а не *вјештина* коју могу савладати и многи други, што се у случају његових многобројних спигона веома лако уочава.

➤ КОЧИЋЕВА ПОЕТИКА „ЦРВЉИВЕ ЈАБУКЕ”

Уз Кочићеву поезију обично се помиње политика, првенствено заснована на српској национално-ослободилачкој идеологији за вријеме аустро-угарске власти у Босни. Смита ли то увјерљивости његовог књижевног дјела?

На хоризонту српске историјске свијести Кочић се указује као узоран и репрезентативан тип преданог, поносног, пожртвованог и енергичног националног радника на почетку двадесетог вијека који у сваком погледу може бити мјера понашања у свим трагичним догађајима у којима се његов народ током двадесетог вијека налазио, укључујући и последњи грађански рат почетком деведесетих година тога столећа. Као такав Кочић је постао српска национална икона и парадигма, а по томе је и његово дјело јединствено у српској књижевности: у њега је, без остатка, уграђена и не може се разлагати и издвајати, метеорски усијана и незаустављива енергија једне стихијне личности, издалека препознатљиве по аутентичном таленту, узаврелом темпераменту, чврстом карактеру и високом, непоткупљивом ставу у свему чиме се за кратка вијека бавио, укључујући и идеологију и политику. Слиједећи ту непатворену, често у превеликим дозама присутну супстанцу у његовом дјелу, Кочићеву поезију могли бисмо, колоквијално речено, назвати поетиком „црвљиве јабукe”. Идући за том идејом још даље, казали бисмо да је Кочић органик писац, и да његово дјело данас дјелује као органик литерарна храна. Читаво његово дјело, као не-

прскана јабука, нема онај идеални округли облик, сјај, форму и пропорције које одговарају калупу према коме су „дужне” да расту воћке у Европској унији, и у земљама које јој теже, наравно. Када говорим о значају и привлачности Кочићевог дјела данас, ја, неуљудно, имам на уму госпође које под хаубом у фризирају навелико, са страшћу и убједљивошћу глагољају како нас на све стране трују, јер сâми Бог зна чиме прскају и залијевају воће и поврће које једемо и да зато треба куповати само непрскано, а онда на *Зеленом венцу* или на *Бајлонију* бирају само оне велике, савршено обле, глатке и сјајне јабуке или чврсте меркантилне плодове парадајза који могу издржати транспорт до Сјеверног пола, али чији укус више уопште не личи укусу који памтимо из дјетињства. Онако како у непрсканој јабуци наилазимо на трагове црва, пјеге, мрље, „брда и долине” које треба ножем обрзати и уклонити да би остало само оно чисто ткиво плода, настало искључиво у размјени материје и енергије, какву може обезбиједити само нетакнута природа, тако и у Кочићевом дјелу постоје они чисти, свјежи, аутентични књижевно самоодрживи слојеви, отпорни на накнадну вјештачку идејну и политичку дохрану. У том дијелу свога стваралаштва Кочић је не само „један у својој земљи”, како је говорио Скерлић, него на читавом српском културном и књижевном простору, све до данашњег дана.

Кад каже „један у својој земљи”, значи ли то да Скерлић, као велики заговорник идеологије књижевног југословенства, Кочића већ смјешта у тако замишљен, шири културно-књижевни простор?

То нама данас може тако изгледати, али земља на коју је Скерлић мислио је Босна која је у свијести генерација до Првог свјетског рата изгледала другачије него данас. Кочић је, на исти начин као и остали српски интелектуалци тога доба, уз свој наглашени српски национални идентитет у позитивном смислу испољавао и своју локалну, „земаљску”, тј. државну босанску свијест и босански патриотизам. Та чињеница помало је остала у сјени, данас се чак свјесно и потискује – просјечан читалац данас се донекле осјећа затечен кад сазна да је он у Босанском сабору, између осталог, говорио и о потреби „специјалног босанског патриотизма”. Међутим, српски национализам и босански патриотизам Петра Кочића, наравно у оба случаја са позитивним предзнаком, уопште се не искључују него условљавају и допуњавају. У једном писму Вељку Петровићу Кочић Босну назива својом *ужом* отаџбином. То је можда и кључна ријеч за разумијевање условљености његовог босанског патриотизма и српског национализма. То подразумеива да он свој српски национални идентитет не одваја од Босне, али да га истовремено веже за читав српски национални

простор, обједињен вертикалом спуштеном дубоко у историјску прошлост до немањићке Србије, што је на адекватан начин изражено учљивим присуством топоса косовског мита у његовом дјелу.

➤ ПЕТАР КОЧИЋ КАО „ДОБРИ БОШЊАНИН“

Има ли у вези с тим још нешто што савременом читаоцу може изгледати као изненађење?

И те како. За Муслимане/Бошњаке прича о босанском патриотизму Петра Кочића данас привидно може изгледати као нека врста сатисфакције у контексту настојања Срба да се отарасе свих босанских атрибута. Отприлике: ако толики, провјерени Србин као што је био Петар Кочић, осјећа и исказује босански патриотизам, зашто сте ви данас устали против свега босанског?! С друге стране, у нечему другом Кочић може бити веома неугодан свједок у контексту настојања Муслимана да присвоје све што се именује босанским епитетима. То се посебно односи на конверзију њиховог вјерског националног имена Муслиман у етничко име Бошњак. А да на то нису имали право свједочи мноштво Кочићевих изјава како се појам Бошњак подједнако односи на све житеље Босне а не само на Муслимане. Аутентичне житеље Босне Кочић именује упечатљивим и сликовитим појмом *старовник* и под тим подразумејева све људе који у њој живе. Тим именом себе и друге ословљавају и његови ликови. Старовнике, тј. становнике Босне и Херцеговине од старина, он је веома ријетко звао *Босанцима*, односно *Босанцима и Херцеговцима* – претежно је употребљавао архаичнији појам *Бошњани* и *Бошњаци*. Критикујући накарадну језичку праксу нових аустријских власти он између осталог каже и ово: „То нас, као старе и *добре Бошњане*, мора бољети, јер је наш језик и у најстарија времена био необично лијеп и звучан”. У другој прилици за своје земљаке вели да су „ратоборни и експанзивни мартолози – *стари добри Бошњани*”. Тим именом на крају је „частио” и самог себе: „Напосљетку, господо моја, ја као *добри Бошњанин* апелујем на све оне који искрено љубе ову земљу да пораде на том како би се што прије ријешили кметовско-агински одношаји”. Појам *Бошњани* и *добри Бошњани* потиче из средњег вијека и често се среће у повељама из тога доба, а Кочић употребљава и онај нешто „млађи” појам *Бошњак*. Критикујући у Сабору неефикасно и народу неприлагођено чиновништво, он уз смијех у дворани наводи примјер како се у Босни чак „и против мртвога *Бошњака* води истрага!” Посебно је интересантна pejоративна употреба имена *Бошњак*

којом се исказује негативан и омаловажавајући однос аустријских власти према домаћем становништву. Она се исказује појмом *блентави Бошњак* који Кочићеви јунаци често употребљавају сами за себе, али тиме у ствари иронишу надобудну „цивилизовану” представу страних завојевача о домаћем живљу. У вријеме када је Кочићево дјело настало ове чињенице биле су сасвим безазлене. Када каже „ја као *добри Бошњанин*”, писац тиме, наравно, не истиче своју националну, него ужу отаџбинску, државну и културолошку припадност, што је тада било логично и сваком јасно. Било би добро да је то на тај начин и нама данас јасно. Али очито није!

➤ ЛИРСКА МИСАОНОСТ ДЕСАНКЕ МАКСИМОВИЋ

Недавно сте објавили и књигу о Десанки Максимовић под насловом *Лирска мисаоност Десанке Максимовић*. У чему сте нашли упориште за такав наслов књиге?

Почетна представа о поезији Десанке Максимовић (која ни касније није у потребној мјери измијењена) указивала је на изворни емоционални доживљај свијета. Чистота и искреност осјећања временом су постали заштитни знак те поезије, прерастајући у подвиг посебне врсте. Критичари који су одмах поздравили њене прве збирке, истичући безазлену женску осјећајност као основне квалитете, истовремено су почели да граде и основу за примисли о једнодимензионалности те поезије: у мјери у којој су лирска чистота и сугестивност више истицани, почела је да се уобличава и претпоставка како се ради о осјећањима без неке чврсте мисаоне подлоге – о савршеном пјесничком ткању са лирском потком, али без рефлексивне основе. Њена поезија на самом почетку добила је етикету тзв. женске поезије и тај епитет пратио је поезију Десанке Максимовић и касније, неовисно о томе што се могло уочити како су у свакој новој збирци њена осјећања све зрелија и суморнија, што је само по себи требало да значи и већу мисаону продубљеност. Мада ни рефлексивни слој њене поезије није остао непримијећен, може се рећи да поменути неспоразум тиме није отклоњен. Неспоразум се не састоји у томе што нису уочене њене евидентно рефлексивне пјесме, напротив, него у томе што је тај слој у њеном случају тешко изоловати и издвојено посматрати. И љубавне, и родољубиве, и све друге пјесме Десанке Максимовић засноване су на иманентној, ненаметљивој лирској рефлексiji, гдје се не мисли о стварима, него се ствари снажном лирском сугестијом откривају у значењу којим је обухваћено цјелокупно по-

имање човјека и свијета. Јер њена искрена, свјежа и снажна лирска осјећања у дубини крију и дубоке мисли и заправо су заснована на ненаметљивој мисаоности. Осјећање и мисао у њеној поезији су у потпуности међусобно прожети. То би се могло именовати као лирска мисаоност, мисаоност која није резултат неких филозофских конструкција, него природно извире из осјећања и тиме постаје увјерљивија и животнија.

Осим симбиозе лирског и мисаоног, шта бисте још истакли међу прве утиске о поезији Десанке Максимовић?

Симбиозу традиционалног и модерног. Десанка Максимовић се пред вратима српске поезије нашла у тренутку када је „велико спремање” у њој већ било обављено и када су сва идејно-естетска, постичка, формално-изражајна и језичка питања и искуства већ била сведена на један довршен, готово савршен пјеснички образац, саобразан стању европске поезије, који је већ стигао и до предворја декаденције. Тај образац она је прихватила и у њега се уклопила, али се према њему није односила пасивно. Напротив, активно и стваралачки почела је да размиче његове границе, да га попуњава сопственим садржајем у коме није било тешко препознати арому и сензибилитет њене епохе, користећи, истовремено, и достигнућа новог динамичног књижевног доба у погледу слободног стиха, риме и ритмичко-музичке организације пјесме. Када се појавила послје Првог свјетског рата Десанка Максимовић се нашла у окружењу у коме су доминирале модерничко-авангардне пјесничке тенденције: експресионизам, надреализам, зенитизам, космизам, и сл. Она се није приклонила ниједној владајућој пјесничкој школи, него је ишла средњим путем. На исти начин како су се у њеној поезији прожимали мисао и осјећање, тако је и у погледу пјесничког израза она проналазила плодотворну синтезу између традиционалног и модерног.

Какво је мјесто Десанке Максимовић у српском и југословенском пјесништву?

И ту се ради о једном виду идеалне синтезе. Иако не волим велике ријечи, ове не могу избјећи: Десанка Максимовић је свакако највећа српска пјесникиња свих времена и једно од најзначајнијих пјесничких имена укупне југословенске поезије. За њу се истовремено може рећи да је изразити национални пјесник, и то напросто није потребно објашњавати, јер је видљиво на сваком кораку. Та њена особеност усправљена и уграђена у вертикалу преображене трагичне српске историјске свијести, међутим, ни на који начин не излази из

општег, универзалног значења које у себи садржи појам националног. Национални карактер поезије Десанке Максимовић је од најбољег соја: њиме се ни на који начин не доводи у питање и не повређује прије свега поезија, али ни било шта и било ко други. Из овог на први поглед произилази да би поезију ове пјесникиње требало првенствено, ако не и искључиво, сагледавати у контексту и у континуитету српске поезије. Тиме би, међутим, смисао, значај и домет пјесничког дјела Десанке Максимовић био значајно сужен и осиромашен и била би јој нанесена велика неправда. Овдје се мисли на шири, југословенски контекст њеног пјесничког дјела без кога би сваки разговор о њој био непотпун, на исти начин као што би и сваки разговор о југословенској поезији без њеног доприноса био мањкав. Уосталом, сав њен пјеснички вијек остваривао се у том, југословенском књижевном оквиру, укључујући све његове садржаје и мијене, од првих пјесама послје Првог свјетског рата па све док се тај оквир деведесетих година није у сваком погледу расплинуо.

➤ НОВА „КРВАВА БАЈКА“

Како је она доживјела нестанак тога оквира?

Веома тешко и драматично. Није довољно познато да је и тај трагични догађај пред саму смрт нашао своје мјесто и у њеној поезији. О томе сам говорио у студији „Десанка Максимовић и Иван Горан Ковачић”. Горанова „Јама” и Десанкина „Крвава бајка” од дана када су настале у једном даху интензивно живе као култна пјесничка дјела којима још нико у њиховом вијеку дужем од седамдесет година није порекао ни највећу умјетничку вриједност ни највиша морална значења. То су они ријетки пјеснички текстови поводом којих се не поставља питање алтернативног односа између етичког и естетског. Естетско и етичко овдје срстају у јединствену неизбрисиву визију трагике људског страдања, пораза и клонућа с ону страну сваког смисла и ума, незабиљежену и у српској и у хрватској литератури. Тим прије је ипак помало чудно што је Горанова „Јама” као један од морално најсупериорнијих и умјетнички најсугестивнијих пјесничких текстова хрватске и српске књижевности заједно, за разлику од Десанкине „Крваве бајке”, и на хрватској и на српској страни стављена под кључ муклог ћутања и на парадоксалан начин запостављена. Није, међутим, ћутала Десанка Максимовић, до посљедњег тренутка. У збирци *Небески разбој* из 1991. она је објавила двије пјесме посвећене И. Г. Ковачићу у којима лако препознајемо зебње и страхове да би се зло из њихових поема

могло поновити, што се, нажалост, у најгорем облику ускоро и обистинило. И у наредној Десанкиној збирци *Зовина свирала* из 1992. имамо неколико пјесама у којима се најконкретније поетски стављају у први план неки догађаји који су наговјештавали нове црне дане за српску националну заједницу.

Опсједнути њеном мисаоном лириком о смрти и пролазности из позних збирки, нисмо ни примјећивали да Десанка пред крај свога животног и пјесничког пута у невидљивом грчу грозничаво трага за пјесничком обновом и актуелизацијом своје „Крваве бајке” и Горанове „Јаме” како би на прави начин изразила оловни терет на плећима свога рода у новом времену који од ње, истина, није могао очекивати некакав спас, али је свакако очекивао макар достојну сатисфакцију исказану пјесничким чином. И заиста чини се да је успјела да испреде нову „крваву” бајку којом се наставља и заокружује Горанова митологија у којој је она имала почасно мјесто најмоћније богиње, које је и те како обавезивало. Ту своју обавезу Десанка је испунила до сада непримијећеном пјесмом „Црква у пламену”.

Можете ли рећи нешто више о томе?

Нема поузданог податка када је ова пјесма настала, али чињеница да је нема ни у годину дана раније објављеној збирци *Небески разбој* нити на неком другом мјесту послје те збирке поуздано свједочи да ју је пјесникиња морала написати 1991. године, у тренутку разбуктавања грађанског рата у Хрватској у коме су се поново у пламену нашле православне цркве које су у Гораново вријеме већ једном горјеле. Као и некада „Крвава бајка”, и пјесма „Црква у пламену” сада је, дакле, настала као извјештај о злочину са лица мјеста. За разлику од „Крваве бајке” и „Јаме” у којима се зна ко и над ким злочин врши, ова пјесма је имперсонална – ако се чита изван контекста у коме је настала могло би се рећи да црква у пламену и није симбол злочина него посљедица неког иманентног неминовног судбинског догађаја. Међутим, сасвим је јасно да је том пјесмом Десанка у колективној свијести Срба у Хрватској у том тренутку поново оживјела страшне призоре масовног усташког покоља извршеног 29. јула 1941. године у православној цркви у Глини, који су се 1991. почели понављати. Значења пјесме „Црква у пламену” произилазе из поразне чињенице да у њој нема унапријед познате црне адресе ни онога ко злочин односно гријех чини, ни онога над ким се злочин чини, ни онога у чије име се он чини. „Палицрква гром” који је запалио цркву у ствари је она унутрашња, тамна, негативна сила и енергија која се одметнула и преобразила у демонску, распамећену самоубилачку снагу деструкције и уништења, којом се артикулише трагична бесмисленост догађаја и времена у коме је настала и на које се односи ова нова Десанкина „Крвава бајка”.

 ВЕРЗИЈЕ ЗБИРКЕ ТРАЖИМ ПОМИЛОВАЊЕ

Проучавајући дјело Десанке Максимовић посебну пажњу посветили сте збирци *Тражим помиловање*. Је ли то била прилика да научите нешто ново о Д. Максимовић?

Да, посебно о овој збирци. Она случајно спада у трећи том критичког издања њених *Целокупних дела* за који сам ја био задужен, тако да сам и самим тиме морао да сазнам све о њој. Једна од првих ствари коју сам уочио јесте мало позната чињеница да је за живота, али и после смрти Десанке Максимовић, њена збирка *Тражим помиловање* паралелно објављивана у двије, а строго гледано чак и у три различите верзије, а функционисала као јединствена збирка. Прва, основна верзија, с којом смо се најчешће сретали, објављена је као самостална збирка 1964. године, а друга, прво проширена са осам нових пјесама, у саставу *Сабраних дела* 1969. године и, потом, са још једном додатом пјесмом, у оквиру *Сабраних песама* 1980. године, на основу чега бисмо могли говорити и о трећој верзији. Десанке више није било међу нама, а ваљало је практично утврдити шта би убудуће требало бити канонско издање ове збирке које би требало поштовати у свим наредним издањима. Принципи текстологије захтијевали су да се збирка убудуће треба објављивати у посљедњем облику у коме је штампана за Десанкина живота, што значи да коначна, њеном руком ауторизована верзија, било да се објављује као самостална збирка или у саставу изабраних или цјелокупних дјела, има укупно шездесет осам пјесама са промишљеном и непомјерљивом унутрашњом структуром коју јој је дала сама пјесникиња. С обзиром на то да до тада збирка *Тражим помиловање* није одвојено штампана у таквом, интегралном облику, сматрао сам да се на тај начин треба објавити и прије *Целокупних дела* како би читаоци, а посебно приређивачи и издавачи, убудуће пред собом имали провјерено коначну, праву верзију збирке, чиме би биле отклоњене постојеће неуједначености. Тако је издање збирке које сам ја критички приредио, објављено 2005. године, добило карактер канонског издања и од тада се објављује само у том облику.

Али Ви изгледа ту нисте стали?

Кад човек у потпуности истражује неку књижевну грађу, што с обзиром на обим опуса Десанке Максимовић није баш било лако, увијек наиђе на неке ствари које су мање познате и неискориштене за потпуније познавање неког књижевног феномена, дјела, писца, и сл. Тако сам и ја уочио да у цјелокупном

пјесничком опусу Д. Максимовић има још једна прегршт пјесама које су, према критеријумима које је пјесникиња примјењивала, комотно могле да се нађу у овој збирци. Тешко је рећи зашто то пјесникиња није учинила.

Не би се могло казати да се у некој од њих помињу мотиви који су на исти начин већ опјевани у некој од пјесама из збирке и да је то разлог што такву пјесму није уврстила у збирку. То се, на примјер, може добро видјети кад пјесму „За јеретике” која није ушла у збирку, упоредимо за пјесмом „За јерес” која се налази у збирци. Могло би се чак рећи да формално гледано она која се не налази у збирци више одговара захтјевима збирке него она која је у њу уврштена: у оној из збирке тражи се *благоразумевање*, а у оној која је остала ван ње тражи се *помиловање* поменуто у наслову збирке. Иначе, иако је смисао и једне и друге исти, оне су сасвим различите, а у умјетничком погледу, чини се, исто тако сасвим равноправне.

Тиме долазимо до још једног могућег разлога зашто је пјесникиња неке своје пјесме „казнила” тиме што их је изоставила из ове збирке. Наиме, сасвим је реално претпоставити да је сматрала како су оне ипак у умјетничком погледу недостојне такве збирке. Та претпоставка очито је, бар дјелимично тачна, али за данашњег неутралног читаоца и књижевног истраживача, сигурно је, опет бар дјелимично, да се линија разлике између једних и других пјесама у том погледу тешко с поуздањем може повући. Реалном претпоставком може се сматрати и чињеница да Д. Максимовић у свом огромном књижевном опусу није ни могла у сваком тренутку да има потпун и издиференциран преглед, те да се и зато неке пјесме нису у довољној мјери наметале њеној пажњи. Начин како је допуњавала прву, основну верзију збирке, а посебно чињеница да је у једном тренутку у збирку унијела само још једну нову пјесму („О хијерархији”), уз напомену да је своје ауторске надлежности понекад знала да пренесе и на уреднике издања својих дјела (зато су основна и проширена верзија збирке једно вријеме излазиле паралелно), наводи на закључак да би и то донекле могло бити разлог што су неке пјесме остале изван збирке.

Ја сам у читавом њеном пјесничком опусу идентификовао осам пјесама које су по свему могле ући у збирку *Тражим помиловање*, али их пјесникиња ипак није „удостојила” те части. Зато сам 2020. године приредио још једно издање збирке у коју сам као посебан додаток унио и те пјесме, уз ликовно обогаћење академског сликара Миливоја Унковића. Тиме је слика о опсједнутости Десанке Максимовић дубоким људским значењима „нехуманог” Душановог законика постала још потпунија.

 НАУЧНО ИСТРАЖИВАЊЕ ПЕРИОДИКЕ

У Вашем научном опусу истраживање периодике заузима значајно мјесто. Шта Вас је привукло овој научној теми?

У вријеме када сам ја студирао (1962–1966), студиј књижевности, заслугом професора Салке Назечића, био је заиста добро организован. За сваки предмет добили бисте програм са списком дјела која треба прочитати и списком литературе која се односи на та дјела. Међу текстовима које си морао прочитати налазио се знатан број оних који су били објављени у часописима и које није било могуће наћи на другом мјесту. Искрено речено, тада сам се први пут срео са часописима из ранијих књижевних епоха, и то је за мене било посебно откриће. Тек када сам уочио да је текст који морам да прочитам из неког часописа само кап воде у мору свега осталог шта у њему има, постало ми је јасно да се заправо једино у периодизи може сагледати дух и карактер неке књижевне епохе. Почео сам да схватам шта значи неку књижевну чињеницу сагледати у контексту у коме је настала и нешто значила. Ја сам тада у семинарској читаоници на Факултету имао своје устаљено мјесто у задњој клупи до прозора и ту сам често „непотребно” губио много времена листајући стару периодику, не могавши да одолим све новим и новим изазовима на које сам наилазио, укључујући и чудне огласе и рекламе на корицама из којих сам сазнавао како су живјели и с чим су се све служили људи у ранијим временима.

Факултетска библиотека је, значи, била добро опремљена периодиком?

Изнаенајујуће добро, што је опет била заслуга професора Салке Назечића. Али то је било довољно првенствено за студије, а за друге сврхе имали смо читаоницу периодике у сарајевској Вијећници, гдје је тада била смјештена Народна библиотека БиХ. Ту сам, кад се све сабере, више од двије деценије такође био запосјео мјесто у задњој клупи до прозора. Ту смо од легендарног Свете Тушевљака, библиотекара задуженог за периодику, редовним путем, али и преко везе, добијали и оно за што су биле потребне посебне процедуре. Тек ту сам се срео сам мноштвом још старијих и разноврснијих листова и часописа из којих су мамили и корисно вријеме крали невјероватни текстови и садржаји. Поручио си неки лист због неке сасвим десете ствари, али како можеш да прескочиш на читавој страни детаљно описан посљедњи дан осуђеника кога сутрадан чека извршење смртне казне?! Посебан магнетизам имали су листови и часописи који су излазили у вријеме НДХ. Читанка једног другог

времена, усташки симболи, ратни извјештаји о стању на „бојишници”, офанзива на одметнике са Козаре, репортаже и „ангажовани” књижевни текстови, али и други неутрални литерарни прилози свих жанрова, међу њима и понека пјесма или прича људи које и лично познајеш и свакодневно срећеш, чак и ту у читаоници, чији су се почетнички радови затекли у редакцији од прије рата или су жељни књижевног гласа, а можда и првог хонорара, своје почетничке радове слали у те публикације, прихватајући, послије рата, идеологију, вриједности и понуде које им је давало ново вријеме.

Рад у читаоници за периодичку практично је најдрагоцјеније утрошено вријеме сваког књижевног историчара и они који су из било ког разлога скратили или не дај Боже прескочили тај „стаж” за сва времена су остали прикраћени, а неријетко и нереферентни. То је онај ступањ научног развоја на коме практично упознаш карактер, књижевну оријентацију, мјерила, углед и поузданост свих најважнијих књижевних часописа и листова, што је велико олакшање за разумијевање литерарних процеса, догађаја, збивања и смјена поетичких образаца у минулим књижевним епохама.

Јесте ли се у то вријеме књижевном периодиком бавили као посебном темом?

Јесам, више уопштено, и у оној мјери и на начин као и другим темама, али као посебним истраживачким изазовом нисам. На озбиљније изучавање периодике утицао је случај. Наиме, неку годину пред рат наш сарајевски Институт за књижевност, у коме сам тада био директор, започео је сарадњу са београдским Институтом за књижевност и уметност и од тада сам се боље упознао са његовим директором Миодрагом Матицким и другим колегама и колегиницама из тога Института. Када је у Сарајеву избио рат, ја сам се два три мјесеца одсјечен од свијета затекао у родном крају код Дервенте. Успио сам некако да с њим ступим у контакт телефоном. Пита шта је са мном, везе са Сарајевом су прекинуте, не зна гдје да ме тражи. „Ту сам, са оцем у селу, сви путеви су затворени, наоколо се пуца, ми смо добро, нисмо жедни и гладни, имамо краву”. Мислим да га је та наша крава оборила с ногу. Чинило му се, причао ми је касније, као да је одједном упао у слику из неког романа. Осјећао се као да из тога романа мора разријешити неку компликовану ситуацију у стварном животу. „Дођи, како знаш и умијеш, нешто морамо урадити”, поновио је неколико пута.

Ускоро, када је кроз Посавину отворен коридор за Србију, избио сам у Београд, ископнио, смућен, слућен, згужван. Матицки ме одвео у оближњи

ресторан на ручак, причали смо, а мени се све вријеме чинило као да он прича са неким другим, као да ја причам нечијим туђим гласом – тада заиста нисам био из овог свијета и са овим свијетом. Има оно једно стереотипно питање пред којим се свако од нас понекад нађе. Оно гласи: који вам је био најрадоснији тренутак у животу или када вам је у животу било најтеже? На срећу нисам никад био у ситуацији да одговарам на то питање, нити бих на њега заиста умيو дати разуман одговор. Али у овој прилици и непитан могу рећи да ми у животу никад није било теже него тада. Да не дуљим, није то ишло нимало лако, спочетка привремено, а онда застално, Матицки је успио да ме „убаци” у Институт и ту су ме заиста примили као свога. Матицки је мој, послије Миодрага Богићевића и Љубе Јандрића у Сарајеву, трећи протектор и добротвор. Лично ме је пазио и скупа са нашом институтском Катицом за све, легендарном секретарицом Славицом Јакобов, пресудно ми помогао да извидам ране и станем на своје ноге. Онда се поставило питање шта ћу ја заправо радити. Лако смо се споразумјели: прикључио сам се пројекту *Историја српске књижевне периодике* којим је руководио Матицки. Сутрадан сам отишао у научну читаоницу Народне библиотеке Србије у којој сам осим периодике све наредне године могао поручивати и све друго. Тако је почело моје бављење књижевном периодиком као посебним предметом научног истраживања, али то не значи да сам се само тим бавио.

Од тада сте, значи, „дубински” заронили у периодику?

Могло би се тако рећи. Једна је ствар када нешто истражујете парцијално, а друга када идете „до дна”, тј. када у цјелини проучавате неки лист или часопис. Тада понекад, као на бисере, наилазите на неке ствари до којих никако не бисте могли доћи на други начин. То су читава мала открића која човјеку значе пуну сатисфакцију. Као примјер навешћу само један случај, случај часописа *Млада Босна* који је у Сарајеву излазио од 1928. до 1931. године, а којим се до тада, а ни послије, није нико други бавио осим мене. То је мало познат и углавном безначајан традиционалистички омладински часопис покренут с циљем да се афирмишу предратни младобосански идеали остварени новоствореним државним и народним јединством 1918. године. Истражујући га до дна у њему сам наишао на неочекиване уљезе другачијих, супротних литерарних тенденција између два рата које су долазиле из смјера књижевне авангарде и са књижевне левнице. Трагове авангарде сам у ствари нашао на унутрашњој страни корица часописа гдје је редакција најављивала своју књижевну оријентацију и садржај наредних бројева, напомињући да „ће настојати и убудуће да продужи својом

одређеном линијом, то јест и даље да остане ревија младе литерарне авангарде Југославије”. Даљим рударењем кроз часопис заиста се и могу наћи уочљиви трагови заступљености авангардних књижевних аутора и садржаја, неочекиваних за ову ревију. Ту ће се наћи, скривен од свих истраживача који су се бавили авангардом, и велики прозни текст дадаисте Драгана Алексића под насловом „Бетон, траверза, срце од оранице и Анчика Либлихер”. Већ по наслову можете видјети какав је то текст и како је изгледао у контексту осталих прилога!

Било је и других сличних малих открића?

Ево још једног. У складу са појачаним интересовањем авангардних умјетника послје Првог свјетског рата за егзотичне крајеве и културе примитивних народа, 1928. године Растко Петровић подузео је путовање у Африку, а с тога путовања 1930. године објавио је књигу путописа под насловом *Африка*. Књига почиње *in medias res*, описом путовања када је пјесник већ на отвореном мору, без назнака мотива и сврхе путовања и без описа како је и зашто путовање организовано и почело. Проучавајући овај часопис ја сам уочио да је годину дана касније изашао Растков текст под насловом „Полазак у Африку”, у коме се описују детаљи припреме за једно велико путовање, прве сензације на дебелом мору и први сусрет са људима који „не верују да неко може путовати само из љубопитства”. Изгледало је да је то почетак његове књиге, али је било чудно зашто се објављује у часопису након што је књига већ била изашла. Испоставило се да је то заправо нулто поглавље које није ушло у књигу! То је на лицу мјеста објаснио и сам писац напоменом да је компонујући књигу „просто почео од петнаесте или двадесете стране бележака”. Тај текст по свему је исти као и сва остала поглавља и комотно је могао ући у књигу, али је непознато зашто га је писац изоставио. Било би нормално да се у свако данашње издање ове књиге путописа Растка Петровића ово поглавље уврсти у ту књигу, макар и као додатак на крају. То није никоме пало на памет из простих разлога што нико осим мене није ни знао да оно уопште и постоји на пожутјелим страницама овог многим недоступног часописа. То потврђује и чињеница да га још увијек нема ни у једном библиографском попису радова овог писца. Ово мало „откриће”, скупа са Растковим текстом из *Младе Босне*, објавио сам прије неколико година у часопису *Путопис*, а управо док Вам одговарам на ово питање у *Политици* излази у наставцима књига *Африка* Растка Петровића! Права прилика да се види колико се уопште уважавају резултати науке о књижевности и да ли ће ово уводно поглавље *Африке* на било који начин бити поменуто или евентуално објављено? (Није!)

Завршићу са још једним примјером који свједочи о спонтаном продору младих југословенских социјалних пјесника у овај часопис који су својом љевичарском књижевном и политичком идеологијом били на сасвим супротној страни од лојалне државотворне идеологије засноване на младобосанским идеалима коју је ова ревија пропагирала. То су они пјесници, заступљени у чувеној *Књижи другова* из 1929. године, којима је послјије једне књижевне вечери у Сарајеву у једном броју часописа објављен избор поезије, иако су управо због те књижевне вечери, која је протумачена као вид организоване комунистичке активности, били хапшени и суђени по Закону о заштити државе, при чему овај часопис није имао никакве посљедице, јер ангажована социјална лирика није улазила под удар тога Закона. Ово су само примјери из једног малог и безначајног часописа. А било их је, наравно, и у другим часописима.

На шта бисте још скренули посебну пажњу када је у питању Ваше проучавање књижевне периодике?

Из ове области ја сам објавио двије књиге: *Часопис као књижевни облик* (1997) и *Први српски алтернативни часопис* (2008), а касније сам штампао још неколико текстова у научним публикацијама. Ако не морам бити скроман, посебну пажњу бих скренуо на наслове ових књига, јер се надам да се иза њих крије нешто другачије схватање књижевне периодике од уобичајеног. Да кренем прво од синтагме *часопис као књижевни облик* преузете од Шкловског. У изучавању периодике обично се подразумева класична, књижевнотеоријска методологија која периодику третира као амбар, односно магацин за књижевну грађу која се по неким научним критеријумима пописује, сортира, квалификује и анализира. Магацин је, чак, у колоквијалном говору постао синоним за часопис. Међутим, ја ту грађу не сагледавам као пасиван предмет с којим се на овај или на онај начин поступа, него као живи организам са сопственим унутрашњим структурним устројством, који функционише међусобним односом својих саставних дијелова, али и односом према књижевном контексту у коме је конкретни часопис настао и дјеловао. Тако схваћен часопис је активан и динамичан фактор развоја књижевности, културе и умјетности у једном времену. Сваки часопис представља неку врсту прозора у књижевност једног народа у једном периоду, прозора кроз који се могу видјети њене скривене и непознате особине, развојне тенденције, поетичке и жанровске карактеристике, итд. У њему су редуцирана и на специфичан начин уоквирена искуства одређеног књижевног тренутка, која би се без тога оквира расула и ишчезла још у фази када настају, и не би се дала реконструисати и оживјети на другачији

начин. Тек у часопису се види културна клима и атмосфера из које су настале литерарне вриједности за које нам се чини да су одувијек постојале или да су дошле саме од себе.

↪ ЧАСОПИС КАО КЊИЖЕВНИ ОБЛИК

На који начин се часопис „легитимише” као књижевни облик?

Књижевна периодика је заправо право мјесто на коме се може уочити и дефинисати унутрашњи принцип који ту књижевност покреће. Као нека врста увијек другачијег и с различитим претпоставкама заснованог памћења актуелне књижевне дјелатности, књижевни часописи су незамјенљиви вид књижевне институционализације, којом се обезбјеђује опстанак књижевности у времену и утврђује најнужнији поредак који у њој мора да влада. Смисао и учинак часописа није само у квалитету прилога који се у њему објављују него и у начину исказивања њиховог међусобног односа и значења која тај однос производи. Квалитет тих односа даје тим прилозима другачија значења од оних која они имају у неком другом контексту. На тај начин часопис нам се указује као оригиналан књижевни облик који истовремено живи и самосталним врло активним и узбудљивим међусобним односом прилога у њему. Ово се посебно уочава када се ради о типолошком разврставању часописа (поднаслов моје прве књиге гласи *Прилог типологији књижевне периодике*), било да се ради о идентификацији на струковном, тематском, поетичком или неком другом основу.

Својевремено је посебну пажњу изазвала Ваша теорија о периодици као посебном књижевном жанру. О чему се ради?

Да, то је доста интригантна тема којом сам се бавио у студији „О интерактивности периодике и жанра”. Ради се о овоме. Свака периодична публикација има сопствено унутрашње структурно устројство. По начину како је оно остварено и по међусобном односу појединих структурних елемената, односно прилога који је сачињавају, и по начину функционисања у односу на читаоца коме је намијењена, та публикација је адекватна структурној устројености и функционисању жанра. У складу с тим периодика може да утиче на обликовање појединих жанровских облика на једној страни, али и особине неког жанра могу да условљавају карактеристике и врсту појединих периодичних публикација, на другој страни. То даље значи да у оквиру своје функције периодика не утиче само на повећану могућност дистрибуције и популаризације књижевног

текста, како се обично схвата, него и на његов облик, односно на његову унутрашњу организацију, првенствено на његову жанровску разноврсност и флексибилност. Периодика, према томе, нема само стандардни спољни, формални и културолошки значај него се легитимише и на поетичкој равни: унутрашња организација часописа налази се у органској вези са начином унутрашње организације штива које се у њему објављује. Класични, стандардни књижевни часописи свакако захтијевају уобичајене класичне књижевне текстове. А то исто могло би се рећи и другачије: уобичајени, класични текстови свакако захтијевају класичне стандардне часописе, што значи да у односу текста и часописа нема надређеног и подређеног, него да часопис на исти начин учествује у обликовању текста као што и текст учествује у обликовању часописа. На томе почива однос унутрашње организације највећег броја листова и часописа и штива које се у њима објављује. Без тога начела не би могла постојати толика разноврсност међу листовима и часописима чији изглед, најпростије речено, зависи од онога што у себи садрже, било да се тај садржај прилагођава часопису или часопис том садржају. За оно на што овдје скрећемо пажњу за нас је можда ипак најинтересантнији тип авангардног часописа као евидентна, неспорна и несумњиво веома значајна књижевна, и не само књижевна, појава, неразлучива од авангардног карактера прилога који се у њему објављују. Авангардна умјетничка свијест могла је, наиме, да избуја до не знам каквих размјера, али баш таква каква је она, напосто, не би могла да се изрази изван себи својственог, авангардног типа часописа. У случају књижевне авангарде напосто структуру часописа и структуру текстова који се у њему објављују уопште није могуће разлучити, јер једно без другог, само за себе није могуће и не би могло опстати.

Говорили сте о часопису и хронотопу?

Интерактивност жанра и периодике постала је у једном тренутку готово судбинска неопходност у којој је тешко разлучити шта је на шта пресудније утицало: или је периодика својом природом и динамиком утицала на појаву нових жанровских облика, или је усљед дотадашње строге, статичне позиције жанра захтјев за његовим ослобађањем од стега и канона и све већа потреба за жанровском разноврсношћу императивно нарасла до те мјере да је нужно захтијевала могућности и простор у оквиру кога ће се остварити и који ће, што је за нас овдје посебно важно, у складу са својим захтјевима и потребама обликовати у форми неког часописа.

Унутрашњи карактер и устројеност периодике који одговарају карактеру умјетничког књижевног текста одређеног жанра, најдубље се, можда, учава

у подручју темпоралности. Темпоралност је, уосталом, темељ на коме периодика почива, из кога је изведено њено име и из кога произилази њен смисао, њена функција и њено структурно устројство. Све оно што се овако или онако сматра периодичном публикацијом, чак и у случају да се појавило само једанпут, садржи у себи, већ у почетној замисли, временски критеријум. То значи да се првенствено појављује и испољава у односу на нешто у временском слиједу и континуитету. У природи и почетној замисли периодике је потреба да се догађаји, појаве, збивања и сви видови људског стваралаштва повезују и обједињавају у времену, као посебном простору у коме као такви остају трајно сачувани. У сигналијама сваке периодичне публикације (годиште, датум, број, и сл.) сажет је заправо временски простор у коме се одвијало све оно што је у одређеном броју, годишту, и сл. садржано, а што је опет међусобно све испреплетено и повезано. Та временско-просторна димензија часописа, која вријеме подразумева као препознатљив и донекле канонизован простор у коме се нешто догађа, очито је у најужој вези са оним што дефинишемо појмом хронотопа када се ради о схватању и анализи умјетничког књижевног текста.

Једна Ваша књига носи наслов *Први српски алтернативни часопис*. Шта је у питању?

Одговор ћу и у овом случају почети поднасловом књиге: *Мостарска „Мала Библиотека” и Пријеглед „Мале Библиотеке”*. Али чак и добрим познаваоцима српске књижевности то још увијек неће бити довољно. У питању је књижевно-културни подухват који је само један мањи дио свега оног што колоквијално именујемо појмом „мостарско књижевно чудо”. То се односи на интензивну књижевно-културну активност у Мостару крајем XIX и почетком XX вијека која почиње Српским пјевачким друштвом *Гусле*, наставља се у часопису *Зора* (1896–1901), једном од најугледнијих модерних српских часописа тога доба, а посебно се очитује у књижевној активности Алексе Шантића, Јована Дучића, Светозара Ђоровића и других. Све то темељно сам обрадио у књизи *Мостарски књижевни круг* из 2001. године. Пажњи књижевних истраживача, нажалост, многоме је измакла *Мала Библиотека* издавачке књижарнице Пахера и Кисића, једна едиција у којој су по обрасцу „књиге за народ”, тада популарном у Европи и код нас, објављиване најзначајније и најпопуларније књиге иностраних и домаћих писаца, претежно биране по критеријуму скромног укуса ширег круга читалаца и умјетничке вриједности усклађене са таквим укусом. Та едиција покренута је 1899. и трајала је све до 1910. године. Излазила је у нумерисаним свескама, а број 182–185 носила је посљедња свеска у којој је објављена Шан-

тићева књига *Из њемачке лирике*, што свједочи о импозантном броју објављених писаца и дјела. Оно што је у овом културном подухвату посебно важно јесте чињеница да је уз ову библиотеку покренут и посебан часопис под именом *Пријеглед „Мале Библиотеке“*, који је првенствено имао функцију да у стопу прати ову едицију: он је био као пупчаном врпцом везан за ову едицију, нека врста њене продужене руке, у њему су најављиване нове књиге и писци, приказивана објављена и друга слична дјела, доношене најинтересантније књижевно-културне информације релевантне за тадашњу књижевну културу читалаца, итд.

У чему се садржи алтернативност овог часописа?

Таквог часописа у то вријеме није било, и он је због тога имао алтернативан карактер. Тај његов алтернативни карактер исказује се двоструко: тиме што је сам по себи нека врста алтернације односно продужетка „Мале Библиотеке“, али и тиме што је алтернација свим осталим периодичним гласилима тог доба, с обзиром на то да се и по мотивима покретања и по начину дјеловања разликује од њих. Међутим, колико год је том својом особином која га је издавала од осталих књижевних гласила, не само у вријеме када је настао него и до данашњег дана, одржао позорност књижевне јавности на себи, толико је, ако не и више, управо та околност заклонила онај други дио његовог, „самосталног“ и аутентичног живота и књижевног дјеловања. А управо у оквиру тога свога дјеловања ван функције „Мале Библиотеке“ овај часопис остварио је једну другу врсту своје алтернативности. Наиме, у ситуацији када је *Српски књижевни гласник* одбијао да објављује радове неких млађих модерних и авангардних писаца, овај часопис је постао алтернација *Гласнику*, јер је на себе преузео објављивање радова тих писаца. Укратко, „Мала Библиотека“ је била алтернативни издавачки подухват у односу на друге, прво тиме што је на прихватајив и функционалан начин покушавала помирити више умјетничке захтјеве у односу на књижевно дјело са скромном књижевном културом и очекивањима просјечног читаоца односно купца књиге, а потом и тиме што је ту своју књижевну мисију остваривала уз помоћ за те сврхе посебно основаног часописа, који је таквом својом улогом и сам постао први српски алтернативни часопис у односу на друге периодичне публикације. То је, међутим, само мањи дио дјелатности *Пријегледа*, који је надишао своју почетну замисао и сврху, те постепено постао чак и нека врста алтернативног гласила за књижевна схватања која нису имала прођу у Београду као престоном граду српске књижевности, а која у овом случају најизразитије артикулише Светислав Стефановић који је неке своје веома важне радове објавио баш у *Пријегледу*.

➔ КОМПАРАТИВНО ПРОУЧАВАЊЕ ЈУЖНОСЛОВЕНСКИХ КЊИЖЕВНОСТИ

Један дио Вашег научног опуса односи се на компаративно проучавање јужнословенских књижевности. Предмет под тим насловом предавали сте једну и по деценију на Филозофском факултету у Бањалуци. Како је до тога дошло?

Искрено речено, ја сам „приучени”, тј. „силом прилика” компаративиста, као уосталом и остале моје колеге и колегинице који су од распада Југославије предавали овај предмет под разним именима. Ја сам завршио студијску групу која се звала *Историја југословенских књижевности и српскохрватски језик* и стекао сам слична знања као и већина студената књижевности из тога периода, уз нека одступања која су била условљена специфичностима студијских група на појединим факултетима. Основне стручне претпоставке за овај предмет сам већ и тиме већ имао. Осим тога, ја сам до 1995. године, када сам почео да предајем на годину дана раније основаном Филозофском факултету у Бањалуци, већ имао пет књига и све су оне биле књижевно „мултиетничке”, што је само по себи било гаранција да доста знам о ономе што би требало да предајем студентима.

Ја сам тада већ био добио стални посао у Институту за књижевност и уметност у Београду, али нису постојале никакве могућности да ријешим стамбено питање. Чинило ми се да би то било лакше у Бањалуци, можда и неком замјеном за стан у Сарајеву у који су тамошње власти биле уселиле неке друге људе. За случај да у Београду не будем могао опстати, одлучио сам да конкуришем и на факултет у Бањалуци, тим прије што бих, док не видим какви су изгледи за стан, био у статусу гостујућег професора. То је био један, практичан лични разлог због кога сам мало више скренуо у компаративистику (остали предмети на Факултету били су „заузели” професори са Више педагошке школе која је управо тада прерасла у факултет). Други разлог, колико год то из данашњег угла изгледало претенциозно, био је „мисионарски”. Била су то тешка времена. Рат се управо био завршио, национални екстремизам био је постао дио нашег свакодневног живота, посебно у БиХ, огорчени људи били су се острвили на идеологију тзв. братства и јединства и захтијевали раскидање свих веза и односа са другим народима и културама бивше државе. У Београду је ситуација била нешто другачија, али у Републици Српској ствари су биле заоштреније и пријетила је реална опасност да у свим областима, па и у настави језика и књижевности, дође до озбиљног дисконтинуитета у односу на оно с чиме

смо одрастали деценијама и генерацијама. Уз то, „несрпске“ књижевности на Факултету у Бањалуци није имао ко ни да предаје. Сматрао сам да у таквим околностима треба сачувати разум и наставити постојећи континуитет, али му дати другачији смисао и садржај који би био прихватаљив и у новонасталој ситуацији. И то може изгледати нескромно, али ја сам тада већ имао извјестан ауторитет, и на основу објављених књига, и на основу организационих способности које сам показао као директор Института за књижевност у Сарајеву, на основу којих сам могао искреирати и, што је још важније, спровести одређену замисао којом би се избјегле реалне опасности за деформацију студија књижевности.

У том тренутку мислили сте да је то битно?

Мислим да је то тада било битно у сваком погледу. У то сам се увјерио свим случајно и много година касније учествујући на једном округлом столу о Кочићу у Бањалуци. У паузи ми је пришла, са мном се поздравила и поклонила ми своју књигу једна млада жена: „Професоре, Ви се мене можда и не сјећате, ја сам била Ваш студент. Не можете ни замислити колико су мени значили Ваши доласци и предавања. Ја сам била тек избјегла из Сарајева, сав мој свијет био се срушио. Ни на шта нисам могла да се ослоним, а Ваше ријечи одржавале су ме у нади да све још увијек није пропало и нестало и да ћу некако из свега што ме снашло моћи испливати”. Схватио сам да су њој моја предавања помогла да премости огромну провалију која се испријечила између оног како је васпитана и живјела у Сарајеву и оног што ју је затекло у Бањалуци, а што би је, наравно, снашло и да је остала у Сарајеву. Чак и ако је нисам добро разумио, боље признање за концепт и садржај мога предмета ни од кога нисам могао очекивати. Сјетио сам се и својих кћерки које су приближно могле бити њена генерација. Моја млађа кћерка зове се Јелена, као и она, и када смо избјегли из Сарајева, наставила је студије књижевности у Београду. Плакала је када је горјела сарајевска Вијећница у чијим читаоницама сам провео толике године, плакала је и када је из назива студијске групе коју је похађала на Филолошком факултету југословенско име замијењено српским именом. Ружно је рећи, и то нико неће схватити и признати, али нас су наша дјеца тада мрзила. Ми смо упропастили њихову младост и они су с правом били на нас огорчени. С тим што се десило они нису имали никакве везе. Ми смо их водили и у њихово име одлучивали. Рана на младо лакше зараста, они су то пребољели и нашу „кривицу” су нам давно опростили. Моје кћерке су спочетка сањале да ће се вратити у Сарајево, што данас вјероватно не би признале. Само ја знам како сам

се борио са својом „кривицом” за све што их је снашло. Лукаво, али и искрено сам им обећавао, јер сам тада тако и мислио: „Ако повратак у Сарајево буде могућ, ми ћемо бити први који ће се вратити. Али овдје се не смијемо томе препустити. Ногама и рукама морамо копати да и овдје можемо опстати”. И опстали смо. И више од тога. Видим да је тако било и са мојом студенткињом Јеленом из Бањалуке: рекла ми је да ради у Народној и универзитетској библиотеци, удала се и има двоје дјеце.

Рекли сте да је наставним предметом у оквиру којих су изучаване остале југословенске књижевности требало дати другачији смисао и садржај који би одговарао новим приликама. На који начин је то изведено?

За разлику од већине факултета на којима је заступљеност осталих југословенских књижевности обједињена у посебан предмет под именом *Преглед јужнословенских књижевности* којим су те књижевности у концепту студија остале некако несинхронизоване и издвојене једна од друге, а посебно од српске књижевности, у нашем концепту је већ и насловом (*Компаративно проучавање јужнословенских књижевности*) изучавање тих књижевности првенствено било усмјерено на оне аспекте којима су оне биле повезане са српском књижевношћу. На тај начин је стицање знања о тим књижевностима било суштински интегрисано у студиј српске књижевности како би се што боље схватио контекст у коме се развијала наша књижевност. Тим прије што је она, посебно у кључном XX вијеку, у оквиру југословенске државне заједнице доживјела специфично сопствено обогаћивање и одиграла извјесну улогу у развоју и осталих, посебно у настанку нових књижевних токова на овом културном простору.

Прилике су захтијевале да се приоритет даје језичком критеријуму, тј. да се српска књижевност књижевноисторијски и поетички озбиљније сагледава у контексту са осталим књижевностима на српско-хрватском језику, а да се словеначка, македонска и бугарска књижевност дају само у прегледу, с тим да се представљају по истом развојном кључу за све јужнословенске књижевности, од првих почетака писмености, преко средњег вијека и романтичарског, тј. препородног периода у XIX вијеку до новијег времена.

А како је било замишљено представљање књижевних корпуса на српско-хрватском језику?

У оквиру књижевних корпуса на српско-хрватском језику нашли смо се на веома осјетљивом и „трустном” терену. Вјетрови рата нагло су са хоризонта у страну одунали књижевне реликте тзв. расрбљавања: идеја књижевног ју-

гословенства у чијем епицентру је била српска књижевност нагло је изашла из моде, књижевност Босне и Херцеговине као њена реплика, чијем дефинисању су највише допринијели српски писци и историчари књижевности, зачас је отишла у историју, муслиманску књижевност, чијем настанку и опстанку је највише допринијела српска књижевна традиција, сматрана је вјештачком, комунистичком творевином. Било је могуће све то заобићи, тим прије што су други о томе мало знали, али се мени чинило да је у конфузији у којој смо се сви тада нашли било неопходно да се баш на простору гдје су се ствари највише и закомпликовале успостави извјестан поредак који се неће моћи игнорисати не само у Сарајеву него и у Загребу и Београду. Било ми је стало да студентима објасним значај и смисао идеје књижевног југословенства, да знају како је македонска нација са сопственим језиком и књижевношћу настала тек послје Другог свјетског рата на подручју Вардарске Македоније, јер су Македонци у Пиринској и Егејској Македонији били асимилирани од стране Бугара и Грка, да књижевност БиХ као посебан књижевни корпус има сопствену линију развоја и континуитета којим се не омета континуитет укупне српске и хрватске, нити муслиманске/бошњачке књижевности. Настојао сам да предрасуде и заврзламе типа да ли нека књижевност „постоји” или „не постоји”, о чему се говорило када су у питању македонска, муслиманска, црногорска и бх. књижевност, и који писац којој књижевности припада а којој не припада, објасним вишевалентним карактером књижевних корпуса насталих на српско-хрватском језику, што је значило да Андрић може бити и српски и хрватски, а Меша Селимовић и српски и муслимански писац. Изградио сам и упорно промовисао максиму: не *или* него само *и* – поводом Меше Селимовића не морамо се оптерећивати да ли је он српски *или* муслимански, јер је *и* српски *и* муслимански писац. „Сад ће Станиша оно своје не *или* него *и*”, знао је понекад да се на мој рачун шали проф. Бранко Милановић који је једно вријеме заједно са мном водио овај предмет.

ПОЕТОЛОШКИ И ПОЕТИЧКИ АСПЕКТ

На својим предавањима инсистирали сте на два аспекта компаративног изучавања јужнословенских књижевности: а) поетолошки и б) поетички. Можете ли указати на разлику ова два појма?

О дистинкцији између појмова поетологија и поетика на уводном мјесту своје књиге *Поетичка и поетолошка истраживања* (2007) објавио сам и један

теоријски рад. Поетологија је према моме схватању шири појам који највише одговара појму наука о књижевности и њиме су, поред проучавања конкретних књижевних дјела, обухваћене и друге околности које се тичу настанка и опстанка (рецепције) литерарног дјела. Поетика је ужи појам и она се првенствено бави самим дјелом, тј. његовим унутрашњим структурним устројством.

У садржају нашег предмета поетолошки аспект обухватао је претежно књижевноисторијски преглед појединих књижевних корпуса на Словенском Југу, уз назнаке њиховог паралелног развоја, њихове појединачне специфичности, сличности, разлика, преплитања, прожимања итд. То је нешто што су студенти требали да знају прије него што се приступи поређењима конкретних дјела српске књижевности са сличним дјелима других књижевности на унутрашњем, поетичком плану. Тиме се, „наживо”, на лицу мјеста, тј. на конкретним књижевним текстовима, указивало на сличности појединих писаца и дјела, у највећој мјери оних из српске и хрватске књижевности XX вијека. Посебно се инсистирало на томе да се на примјеру конкретног литерарног текста препознају особености књижевне епохе заједничке за писце и српске и хрватске, али и осталих јужнословенских књижевности.

Можете ли навести неки конкретан примјер?

Ево, на примјер, крајем XIX и почетком XX вијека и српска и хрватска литература под утицајем европских књижевности улазе у фазу модерних и авангардистичких поетичких схватања која се исказују на другачијем, често негативистичком поимању човјека и свијета, али и на другачијим књижевним поступцима у односу на ранију романтичарску и реалистичку књижевну епоху. Да би се студентима конкретно указало како и на основу чега могу да препознају модернистички литерарни текст, карактеристичан за ту епоху, паралелно су анализиране приче „Миш” А. Г. Матоша и „Септима” Лазе Поповића, једног мало познатог српског писца, обје готово истовремено објављене у мостарском часопису *Зора*. На том примјеру указује се на особености модерне књижевности тога доба, што се очитује не само у фантастичним и сомнамбулним призорима из живота њихових јунака него и у истовјетном типу човјека модерне прозе. То је у обје приче тип интелигента који изгледа као болесник. По спољном изгледу он је: мршав, њежан, блијед, унезвијерен, упалих образа и очију, дуге косе, дугих бијелих прстију. По карактеру такав тип је: слабић, себичан, саможив, млакоња, перверзан, циничан, деструктиван, ироничан према себи, другима и према животу уопште. Најзад, по духовним карактеристикама то је тип интровертног, клонулог, декадентног, уплашеног,

раздраженог и немоћног човјека. Овдје је важно и то што се ова прича Лазе Поповића може сматрати првим изразито модернистичким прозним текстом у српској књижевности иако се раније истицало да је то прича „Мртви живот” Вељка Милићевића која је објављена нешто касније, при чему се њен модернистички карактер читује само у отуђености главног јунака, али не и у књижевном поступку као код Л. Поповића. О „блиском сусрету” српске и хрватске књижевности у тој књижевној епохи посебно говори Матошево интересовање за српску књижевност (познато је да је он једно вријеме живио и стварао и у Београду), а на унутрашњем, поетичком плану веома лијепо се студентима могло указати на сличности и разлике његове поезије и поезије Јована Дучића, посебно због тога што су обојица били под снажним утицајима француске књижевности тога доба. С обзиром на то да је и Скерлић био француски ђак, веома интересантно је било са студентима анализирати на који начин је Скерлић француске узоре пренио у српску, а Матош у хрватску књижевност. Матошева схватања су била првенствено ларпурлартистичка, а Скерлићева виталистичка, која подразумевају и социјалну функцију књижевности и умјетности. Мислим да смо анализом појединачних текстова успијевали да „откријемо” карактеристике одређених књижевних епоха и идејно-естетских оријентација. Анализом пјесама „Јабланови” Јована Дучића и „Високи јаблани” Тина Ујевића, на исти начин, успјели смо, надам се, указати на особености симболизма у српској и хрватској поезији, у првом случају у иманентном, а у другом у манифестном облику.

Могу ли се те сличности и разлике показати и на примјеру осталих идејно-стилских формација?

Свакако. Овдје бих посебно указао на експресионизам који је студентима много лакше објаснити и дочарати на примјеру хрватских писаца А. Б. Шимића и М. Крлеже, него на примјеру било кога српског писца, при чему треба имати на уму да су склоност према експресионизму у извјесној мјери показали и муслимански писци Хамза Хумо, Ахмед Мурадбеговић и Хасан Кикић. На исти начин неке пјесничке *изме* биће лакше идентификовати и протумачити у српској него у хрватској књижевности (надреализам, дадаизам, зенитизам, космизам, и сл.). Опште клонуће, дефетистичко духовно стање и антиратно расположење након Првог свјетског рата на исти начин идентификују се, на примјер, у збиркама приповједака *Хрватски бог Марс* М. Крлеже и *Приче о мушком* М. Црњанског, као и у збирци *Провинција у позадини* Хасана Кикића.

Могу ли се такве или сличне књижевне аналогije уочити и у дјелима насталим током Другог свјетског рата?

У вријеме када је конципиран програм овог студијског предмета, посебан изазов представљали су неки поетски текстови из НОБ који су, високим књижевним вриједностима и узвишеним моралним значењима, на посебан начин представљали посебан вид сатисфакције за страдање Срба и злочине према њима у Другом свјетском рату, што је посебно важно зато што су њихови аутори били припадници других народа. Ту се прије свега мисли на културну поему „Јама” Ивана Горана Ковачића, али и на нешто скромнију пјесму „Мајка православна” Владимира Назора, хрватских писаца који су пјесничким чином иступили у заштиту српског народа, а потом и на чувену поему „Стојанка мајка Кнежопољка” С. Куленовића, у којој писац поријеклом из муслиманске средине проговара из дна српске националне традиције – довољно је само идентификовати топосе косовског мита у овој поеми и видјети њихово мјесто и значење које им пјесник даје у структури ове поеме.

А послије ослобођења 1945. године?

У потрази за атрактивним унутрашњим поетичким сродностима и разликама у књижевним збивањима послије Другог свјетског рата пут нас је одвео до збирке *Камени спавач* Мака Диздара, најзначајнијег муслиманског пјесника с једне стране, и *Не тикај у ме* Рајка Нога, једног од најзначајнијих српских пјесника млађе генерације, с друге. То је у ствари једна изузетно интересантна и интригантна накнадно вођена пјесничка дискусија, у оба случаја инспирисана стећницама као надгробним средњовјековним босанским споменицима, и у оба случаја подстакнута другачијим типом национално инспирисане „друштвене наруцбе” у различитим временима, која ни у једном случају пјеснички није изневјерена. О томе сам написао и посебну студију под насловом „Идентитет и поезија” до које посебно држим, а коју сам, скупа са другим текстовима насталим као плод рада на предмету и око њега, објавио у књизи *Размеђа књижевних токова на Словенском Југу* (2011), првенствено заслугом мог драгог институтског колеге Гојка Тешића.

Послије свих искустава до којих сте дошли на подручју компаративног проучавања јужнословенских књижевности, шта мислите о будућности ове научне дисциплине?

Иако има доста аутора који, у оквиру својих ширих интересовања, у разним поводима доста и добро пишу о питањима јужнословенских књижевности,

тешко би се могло рећи да се јужнословенска компаративистика као посебна научна грана до сада довољно јасно и темељно уобличила. Уосталом, имајући на уму мјесто које на Словенском Југу има свеукупно књижевно стваралаштво настало на српско-хрватском језику у амбијенту заједничког југословенског културног простора, то се не би ни могло очекивати, јер је та чињеница снажно утицала на уједначавање и нивелирање поетичких и других карактеристика појединих националних књижевних токова на овом језику, али и на другим језицима на којима се књижевност развијала током пресудног XX вијека у оквиру југословенске државне заједнице. А то је само по себи неутралисало потребе за компаративним приступом. Сада се овдје, када је у питању компаративистика, почела дешавати и још увијек се прогресивно развија једна врста инверзије: умјесто да се трага за *сличностима*, главна преокупација је да се што боље и јасније уоче и истакну разлике између *јужнословенских* књижевности, посебно оних на српско-хрватском језику. Није потребно наглашавати да се те разлике проналазе по сваку цијену, насилно се прекидају и деструирају јединствени књижевни токови и процеси како би се од њихових остатака на силу могли конституисати нови, другачији књижевни садржаји и континуитети у складу са сопственим самопрокламованим националним идентитетом. Тренутно се продукују разлике које би касније компаративним путем могле бити идентификоване као сличности карактеристичне за све јужнословенске књижевности. У том процесу српска књижевна традиција постала је предмет деструкције, али се српска наука у свему томе релативно добро сналази, мада се на вјештачко порицање неких идентитетских аспеката српске књижевности на другим странама и на нашој страни одговара без увида у динамичност, слојевитост и промјенљивост идентитетских обиљежја. Без тога се не могу дати задовољавајућа објашњења ових процеса.

Мислим да се управо о томе посебно води рачуна на Филолошком факултету у Бањалуци гдје се на студијској групи српског језика и књижевности остале јужнословенске књижевности изучавају првенствено у поређењу са српском књижевношћу у свим фазама њеног развоја, а не одвојено од ње. Уосталом, проф. Саша Шмуља који је, као мој „наслѣдник” на том предмету, задужен за „конекцију” српске књижевности са осталим јужнословенским књижевностима, једини, мислим, међу својим колегама има „атест” за ту своју улогу, јер се од самог почетка развијао и намјенски оспособљавао управо у том смјеру. Магистрирао је на интертекстуалности збирки *Тражим помиловање* Десанке Максимовић и *Камени спавач* Мака Диздара, а докторирао на теми Матош и српска књижевност, чиме је у оба случаја српска књижевност дубински ставље-

на у основу поређења. Немам илузија о мјесту компаративистичког курса проф. Шмуље на овој студијској групи, нити о мјесту студија језика и књижевности у данашњем друштву, али ако већ говоримо о тим стварима, мислим да се овдје ипак може говорити о зачецима посебне баљалучке компаративистичке школе која на неки начин повезује троугао већих књижевно-културних средина на релацији Београд – Загреб – Сарајево. У томе видим и будућност јужнословенске компаративистике, која ће се, нажалост, и даље суочавати са истицањем постојећих и непостојећих разлика.

О МАТИЧНОМ КАРАКТЕРУ СРПСКОГ ЈЕЗИКА

Ту је и то несретно питање нашег заједничког језика. Како, у оквиру Вашег схватања књижевно-културних веза на Словенском Југу, гледате на то питање?

Ту се још и понајбоље може видјети како се и зашто од истог прави различито. Разлике у ономе што се може нормирати (име језика, правопис, рјечник, и сл.) јесу ствар конвенције и њима се може управљати, или боље речено манипулисати, само на површини језика. Међутим, у дубини заједничког језика којим говоре Срби, Хрвати, Муслимани/Бошњаци и Црногорци запамћене су и „умрежене” веома сложене и слојевите комбинације значења које се не могу контролисати и накнадно преусмјеравати у складу са данашњим политичким, културним и језичким захтјевима и потребама. Наш данашњи свакодневни говорни и књижевни заједнички језик веома је млад и неизграђен. Њиме још ни приближно није речено оно што је одавно казано на језицима великих народа. Данашњом „подјелом” овог језика и ригидном примјеном свјесно наметнутог сопственог националног језичког стандарда језик се умртвљује, постаје статичнији, спутанији и сиромашнији у могућностима да се њиме искажу најсложенија стања, осјећања и универзалне људске спознаје. Ја сам током доста година сасвим успутно и код највећих и код минорних писаца српско-хрватског језика евидентирао примјере на основу којих се види да је свјесна „национализација” лексике узалудан посао и да су спонтаност и експресивност у исказивању оног што се осјећа по правилу ишли испред националне лојалности и дисциплине у избору лексике и примјени неког новог правописа. То сам користио у својој студији „Стандардни језик према језику књижевног дјела”, гдје сам указао на огроман број појмова и ријечи које се свом снагом опиру „национализацији”, јер, као из пркоса, ономе ко би то покушао дају

другачија па и супротна значења од оних која им он жели наметнути. На конкретном примјеру Десанке Максимовић, за коју се може рећи да би по свему морала бити идеалан примјер српског језичког узорка, након претраживања њеног цјелокупног дјела свих жанрова, лако сам доказао да је спонтаност и у њеном случају увијек била изнад националне припадности.

Та језичка национална „освијешћеност” није од овог времена?

Свакако да није. Али у овом времену је добила неслућене размјере, поготово након што смо зачас добили и два нова „језика”. У хрватском случају то је дуг процес са одређеном хронологијом, ентузијазмом и јасним циљевима. Још прије 110 година примјећује умни Владимир Ђоровић: „Гдје им се није нашала ријеч, која би одговарала даном појму, они су без оклијевања, по начину загребачком, ковали нове ријечи, немогуће и јединствене са своје неспретности и неизразитости”. Мислим да је траг те неспретности и неизразитости у језику Хрвата континуирано присутан све до најновијег времена и да захтијева извјестан напор при читању њихових текстова који размажени читалац језичког осјећања и културе као што је моје, не прихвата без унутрашњег гунђања.

Циљ тога њиховог политичког и културног напора био је усмјерен на што потпуније утемељење хрватског националног идентитета, што је било посебно важно с обзиром на језичку ситуацију у Хрватској до илирског покрета када локални дијалекатски говори још нису били замијењени јединственим хрватским књижевним језиком на народним основама. Такав однос Хрвата према заједничком језику сасвим је легитиман и он свакако има своју цијену и ризике: тако свјесно идеолошки и политички усмјераван и редуциран језик природно, с моје тачке гледишта, постаје неспонтан, скученији, сапетији и затворенији. И, што уопште није неважно, мање је разумљив и прихватаљив другима, с којима су стољећима управо на језичкој истовјетности имали богату обострано корисну политичку, државну, културну и књижевну сарадњу и раскошне облике идентитетског прожимања и обогаћивања. Не желећи, заиста, да будем малициозан и увредљив, хрватски језик мени данас изгледа као ућустечено трпељиво магаре које клеча напрежући се да хода као да није спутано, кријући гримасе од бола који му наноси такав ход. Временом ће можда савладати технику таквих корака као што сакато чељаде научи и увјежба покрете да би се кретало као да није сакато. Али ће неприродност и неспретност његових покрета увијек бити препознатљива и помало изазивати сажаљење. Истовремено, својим трагикомичним језичким кованицама, терминима и ригидношћу наслијеђеном од тзв. Независне државе Хрватске, хрватске језичке „новине” изазивају антипатије и

презир: мало коме су хрватске језичке специфичности могле сметати док нису прошле кроз ту државну фашистичку радионицу. У томе „хрватском” језику остало је запамћено нешто што би сваки народ настојао да потисне из своје колективне свијести, а не да на њему заснива континуитет свога националног језичког идентитета, што се у Хрватској данас ради.

Какве посљедице по српски језик имају све ове ствари?

Познато је с којом посвећеношћу и националном дисциплином Хрвати његују и учвршћују такав свој језик, а позната је и чињеница да је то дало сасвим опипљиве резултате, неовисно о томе какав однос према њима имају други. Такав напор и национално-језичку дисциплину у новије вријеме показују и Црногорци и Муслимани/Бошњаци, мада с резултатима који нису извјесни и засигурно одрживи. Колико год све то у основи имало негативне посљедице по језик којим говоримо и на коме сви пишемо, јер се тиме врши уочљива редукација његових изражајних могућности, тешко је порећи легитимно право онима који све то раде да сами преузимају ризик штете и користи од таквог свјесног захвата у биће језика чија су дубинска значења ипак далеко већа и важнија од тренутног политичког интереса. А што се тиче конвенција, никоме се не може оспорити да језик којим говори именује како он жели, мада то друге не обавезује да га и они зову тим именом, као што нико не мора да се служи правописним правилима која је усвојио неко други. Бојим се да Срби ту нису показали довољно опрезности, мудрости и упорности. Хрватско име језика, наравно, ни историјски ни укупним доприносом Хрвата развоју заједничког језика није спорно. Што се тиче босанског и црногорског имена и „бића” језика, то су изразито политичке творевине и њих би требало третирати у оквиру легитимног појма који је у друштвеним наукама познат под именом *политички народ*. На начин како политички народ подразумеива становнике једне државе независно од њихове етничке припадности и културолошких посебности, тако би и појам *политички језик* у овом случају подразумеивао врсту језика првенствено дефинисаног у складу са извањским политичким захтјевима и потребама, а не на унутрашњим лингвистичким критеријумима и претпоставкама. Овдје се има на уму чињеница да су данашња муслиманска и црногорска етничко-национална припадност испомогнуте додатним, политичким средствима, с обзиром на то да је муслиманска/бошњачка национална свијест утемељена на специфичностима вјерског, а не етничког квалитета, док је она црногорска национална свијест на основу које је „настао” црногорски језик, само један мањи, парцијални дио црногорске националне свијести коју

познајемо из минулих вијекова. Стога из перспективе мога искуства и знања, заснованог на научним и културолошким критеријумима, ја нисам у стању да препознам и идентификујем та два нова „језика”.

О ПОЛИЦЕНТРИЧНОСТИ НАШЕГ ЈЕЗИКА

Како гледате на теорију о полицентричности језика примјјењену на нашу ситуацију, према којој су из једног заједничког настала четири посебна језика?

Ако су од једног заједничког језика настала четири, онда отпада накнадна примисао да је сваки од њих настао сам за себе, са сопственим почецима и успутним фазама развоја до пуног континуитета са данашњим говором? То је важно због тога што су протагонисти теорије о полицентричности за данашње прилике ипак остварили извјестан напредак, јер су, иако припадници различитих националних заједница, послје толико времена поново актуелизовали чињеницу да се заиста ради о једном, јединственом и заједничком језику. Треба одмах рећи да су, очито због реафирмације те „непријатне” чињенице, њихово становиште у старту одбацили хрватски научни и политички кругови, а из својих разлога и неки српски лингвисти. Иако многи хрватски лингвисти не поричу чињеницу да се у структурном смислу ради о једном језику, на другој страни они се крећу у простору магловите и неартикулисане могућности да се у њиховом случају ради о језику са посебним, сопственим развојем и континуитетом. На индиректан начин таква примисао је присутна и код творца поменута два политичка језика, босанског и црногорског, у коме случају о неком аутономном сопственом развоју и континуитету заиста не може бити говора. У сваком случају, за све језике који су настали од нашег заједничког језика нужно се поставља „непријатно” питање идентитета тога заједничког језика, укључујући и његово име.

У којој мјери су искуства развоја српског језика била значајна за језик других народа?

Хрватски књижевни језик, као што се зна, из сасвим познатих разлога настао је веома касно, тек у оквиру илирског покрета. Као основа за тај нови званични књижевни и говорни хрватски језик одабран је народни језик и штокавско нарјечје којим је писана дубровачка књижевност и на коме су настале најљепше народне пјесме. Као и српски, и хрватски језик је стандардизован

на источнохерцеговачком дијалекту. Из поменутих чињеница произилази да хрватски језик није заснован искључиво на језичкој грађи хрватског поријекла. Напротив, у значајној мјери у њему партиципирају и чињенице и искуства развоја српског језика. Што се тиче штокавског нарјечја, њиме су говорили сви Срби, укључујуће и оне који су живјели на подручју данашње Хрватске у којој су међу Хрватима доминирали кајкавци и чакавци. Што се тиче народне књижевности, у новом хрватском књижевном језику не би требало да буде спорна партиципација српског усменог стваралаштва с обзиром на број српског становништва и шири значај и функцију коју је тада имало. Чак и када се говори о језику дубровачких писаца, не треба заборавити да је у прошлости у Дубровнику српска национална идеја била доста присутна. Познато је, наравно, да је и међу Хрватима постојала и дуго трајала, мада не баш тако дјелотворна и утицајна, идеја о народном језику као основа књижевног језика, али да је тек са језичком реформом Вука Караџића, на коју се наслања илирски покрет, добила пуни замах. У данашњем хрватском говорном и књижевном језику, очито је, дакле, и изнутра и извана значајно присутна и српска језичка компонента, при чему посебно треба истаћи лексику Срба из Босне и Хрватске. Што се тиче тзв. босанског/бошњачког језика, из авиона је видљиво да о неком његовом аутономном развоју, као што је речено, никако не може бити говора. Питање је, да ствари доведемо до апсурда, каквим би језиком данас говорили Муслимани, ако бисмо их, замишљено, изоловали од развоја првенствено српског, вуковског, а потом и хрватског „илирског” језика? Са Црногорцима ситуација би у том случају била још апсурднија.

У вези са свим овим увијек треба имати на уму да је свака национална заједница својим доприносом учествовала у свим фазама развоја нашег заједничког језика и да су у том процесу настале и извјесне специфичности језика којим су говорили и писали поједини народи, на исти начин као што постоје и неке локалне језичке специфичности, понекад чак и уочљивије од оних насталих на основу националне припадности.

А гдје је у свему томе српски језик?

За Хрвате је јасно да су се од тога заједничког језика „отцијепили” тиме што су из њега издвојили и национално маркирали неке његове аспекте, посебно лексику и на томе даље, често и вјештачки, вршили потребну надоградњу. На који начин су спровели свој језички сепаратизам Муслимани и Црногорци свакоме је јасно. Остаје да видимо шта је са Србима? Они се, бар званично, у односу на тај заједнички језик нису никад ни у чему дистанцирали, из тога

језика никада нису издвајали нешто што сматрају само својим. Српски језик није други и другачији у односу на хрватски и тзв. босански и црногорски језик, јер у себи садржи сав обим, сва својства и искуства структурног устројства и развоја тих језика. Они су другачији у односу на српски. Као и у свим другим идентитетским питањима, и у питању језика Хрвати, Муслимани/Бошњаци и Црногорци данас свој језички идентитет остварују на свјесно *произведеним разликама* у односу на српски језик. Основа разликовног поређења за хрватски језик нису тзв. црногорски и тзв. босански језик, него српски. На тој основи се и појавио појам *србизми* које сви, а посебно марљиво Хрвати, чисте из свога говора. Колико год то неком парало уши, тај појам упозорава на заједничку, ипак „српску прошлост” заједничког језика.

Послије свега поставља се питање: шта је онда српски језик? Је ли српски језик само оно што је преостало од нашег заједничког језика након што су се „подмирили” Хрвати, Муслимани и Црногорци? Или је то онај јединствени заједнички језик у односу на који Срби нису успостављали никакву дистанцу нити су из њега издвајали нешто што је само њихово. Ту сада поново долазимо до теорије о полицентричности: ако се ради о једном језику, што аутори ове теорије не поричу, из кога и на основу кога настају други језици, он ипак мора имати и неки свој почетни садржај и своје основно име. Ако су, на примјер, енглески, француски, њемачки, шпански и португалски полицентрични језици јер су се у неким земљама развиле неке специфичности тих језика, подразумева се да ту постоји извјесна субординација у односу на један центар од кога све полази. Не чини ми се да би полицентричност језика у нашем случају било могуће третирати на другачији начин од овог. Не мислим да има икога ко сматра да у нашим приликама све полази од тзв. босанског и црногорског, а тешко је повјеровати да такав карактер може имати хрватски књижевни језик чак ни послије илирског покрета. Ја мислим да су аутори о полицентричности, када је наша језичка ситуација у питању, вођени идејом политичке коректности, добронамјерно покушали да нађу удомљење за фактичко постојање два нова, политичка језика које, ипак, није ни могуће легализовати изван политичких критеријума.

Међу неким српским лингвистима постоје схватања да су хрватски, босански/бошњачки и црногорски језик заправо варијанте српског језика. Шта Ви мислите о томе?

Ја мислим да су тзв. варијанте српско-хрватског језика (источна и западна) биле лоше рјешење коме су веома значајно допринијели и српски линг-

висти (имам податак да је то идеја Милке Ивић), и да је то заправо кључни моменат подјеле нашег језика. У некој верзији сам и могао помислити да би специфичности језика којим Хрвати говоре и пишу и могао бити варијанта заједничког српско-хрватског језика, али ми никако није сјело да је српски језик варијанта било кога језика, тим прије што нисам живио ни на „истоку” ни на „западу”, и што у своме језичком осјећању још од дјетињства ту подјелу на варијанте уопште нисам могао да примијетим. Хрвати су у своје вријеме очито били задовољни што су за свој језик „извојевали” статус варијанте, а данас им је то недовољно, што и јесте разлог њиховог отпора према идеји о полицентричности.

Из данашњег угла гледано чини ми се да највећа опасност за српски језик пријети од спонтаног, а понекад и свјесног пристајања Срба на језичку подјелу коју су без консензуса са њима, свако за себе, извели Хрвати, Муслимани и Црногорци. То истичем због тога што и код нас неки људи јавно захтијевају да се из употребе избацују неке наводно хрватске ријечи на начин како се из хрватског језика избацују тзв србизми. Уколико не одступам од чињенице да се ради о једном језику, појам кроатизам за нас не би требало да буде оно што је за њих појам србизам, јер су доказивања чија је која ријеч крајње неизвјесна и самим тиме бесмислена, што се на примјеру језика књижевних дјела веома лако може доказати.

Ви, дакле, сматрате да причу о варијантама у сваком погледу ваља послати у историју?

Мислим да данас више не би требало да се враћамо на појам језичких варијанти у било коме значењу и међусобном односу фактички постојећих језика, ма шта о њима мислили. Питање варијантности хрватског језика очито је скинуто са дневног реда заједно са својевременом варијантношћу српског језика. А онај ко босански и црногорски језик сматра варијантама српског, он практично те језике признаје као лингвистичке, а ја их третирам као политичке језике у значењу које сам напријед дефинисао. Да и не говорим о могућностима да би те језике било могуће прогласити и варијантама хрватског, имајући на уму у којој мјери преузимају специфичности хрватског језика да би се што више удаљили од српског! Идеја да су хрватски, босански и црногорски језик варијанте српског надовезује се на прије четврт вијека објављену декларацију под именом *Слово о српском језику*, усвојену на иницијативу Светског сабора Срба, у којој се у складу са архаичном формулом о Србима три вјере тврди да и Хрвати и Муслимани говоре и пишу српским језиком. И у једном и у другом

случају полази се од тешко оспориве претпоставке да у нашем некадашњем јединственом заједничком језику Срби нису ни у чему ништа мијењали или редуцирали стварајући неки нови сопствени језички лик него су и у погледу имена и у погледу структурног устројства и историјског развоја остали на првобитном стању тога језика, због чега, у складу с тим, српски језик има посебан, непромијењен статус у односу на остале и да је као такав био и остао темељ на коме су други зидали, мијењали и додавали. Ту чињеницу је тешко и готово немогуће дефинисати тако да буде и научно, и фактички, и политички коректна и колико-толико неутрална на начин да се не инсистира на некој надређености српског језика у односу на остале, него напросто о искуствима развоја српског језика која су евидентно уграђена и у друге језике. *Слово о српском језику*, које су неки наши лингвисти носили и дијелили на Свјетском конгресу слависта у Кракову на коме сам присуствовао, као и став да су хрватски, босански и црногорски језик варијанте српског, по моме мишљењу, нажалост, нису на прихватаљив начин објаснили статус српског језика и више су нам нанијели штете него користи.

Имате ли Ви неко своје рјешење о статусу српског језика?

Без илузија да то може бити добронамјерно схваћено и прихваћено код других, ја сам тај статус српског језика назвао *матичним* у изворном смислу те ријечи, што надам се дефинише стварно стање на начин да се читав проблем са идеолошко-политичког преноси на генерички колосијек схватања и развоја језика. Уосталом, издвајањем и националним маркирањем неких особености, посебно лексике из нашег заједничког језика које врше Хрвати, Муслимани и Црногорци, српски језик је, колико год то некоме било неприхватаљиво, већ самим тиме добио матични статус у односу на те језике. Матичност српског језика легитимише се и тиме што су Срби објективно за наш заједнички језик ипак „најзаслужнији”, с обзиром на њихову бројност и распоређеност на простору на коме се тај језик говори, с обзиром на доминантну улогу Срба у грађењу и одржавању тога језика у континуитету од кирило-методијевске мисије до облика у коме га данас срећемо и с обзиром на његову инкубаторску и подстицајну улогу у развоју језика осталих националних заједница на овом простору. И, посебно, с обзиром на обим и значај писане ријечи, а нарочито књижевности настале на том језику и њеног мјеста у односу на књижевности осталих јужнословенских народа.

Што се тиче српске стране, сматрам да би требало престати са јадиковањем како су нам Хрвати, Муслимани/Бошњаци и Црногорци „украли” језик. Треба

престати да и себе и њих убјеђујемо како они не говоре својим него српским језиком. А што се тиче цјелокупне продукције језичке „разликовности” која је настала у оквиру хрватске, муслиманске/бошњачке и црногорске језичке политике, све би то ваљало стално у стопу пратити, држати у курсу јединственог, заједничког *матичног* језика. Његов лик у данашње вријеме, као што је речено, објективно има и чува само српски језик, јер се у оквиру њега језичко јединство једино и одржава. Све што се догађа у процесу хрватског, муслиманског и црногорског језичког сепаратизма, а што одговара духу заједничког матичног језика и из њега проистиче, треба стваралачки преузимати као нови допринос његовом богатству, његовој разноликости и његовим већим изражајним могућностима. У томе видим праву битку за српски језик.

СРПСКИ КУЛТУРНИ НАРАТИВ

Ваша књига *Српски културни наратив*, чији предмет је ближе дефинисан поднасловом *Нацрт за садржај српског културног обрасца у светлу косовског наслеђа*, представља извјестан искорак из домена књижевноисторијских истраживања. Шта Вас је понукало на то?

По замисли и по наслову и поднаслову ова књига има општи културолошки карактер, али најзначајније идеје и закључци у њој првенствено су инспирисани и провјеравани на књижевној грађи. За настанак ове књиге, иначе, заслужан је Милан Радуловић, мој колега из Института за књижевност и уметност у Београду, чијом сам прераном смрћу заувјек изгубио једну страну свијета. С њиме сам током многих година пријатељски водио сваковрсне књижевно-културне разговоре у којима смо намјерно његовали наше супротне полазне позиције: суочавали смо и стављали на искушење његов духовни, теистички поглед на свијет и умјетност и моја виталистичка схватања живота и људског стваралаштва. У Институту је, у оквиру пројекта теоријских истраживања којим је он руководио, припреман зборник радова под насловом *Српски књижевни образац у светлу српске књижевне критике*. Иако сам ја већ био отишао у пензију, он је као уредник зборника и мене позвао на сарадњу. Опирало сам се, мало из конформизма, мало због других обавеза, а првенствено због тога што је тема била изазов на који тешко да сам могао успјешно одговорити. Постојао је ризик који није било паметно прихватити. Како он није попустио, „запријетио” сам му да ћу у тексту написати све у што сам га годинама „узалудно убјеђивао”, а за што сам знао да се није могло баш лако бранити. Онда је он „запријетио” мени:

чекаће ме колико треба, даће ми простора колико треба и текст ће ставити на прво мјесто у зборнику. Тако је и било.

Међутим, до књиге ипак не би дошло да се у мени годинама већ није била накупила сила ствари које се тичу српске слике свијета, често стваране на основу стереотипа којима се, уз све остало, покушавало објаснити и познато трагично искушење и страдање пред којим су се Срби, са својим „вишком” историје и „вишком” идентитета, нашли крајем XX и почетком XXI вијека. У вези с тим косовски мит се, по општем увјерењу, налази у епицентру српске националне свијести, а његови најбитнији топоси, знакови и симболи уобличили су се у препознатљиве одреднице српског културног наратива. Као такав он се схвата као покретачка снага и извор укупне свијести, самосвијести и самопоуздања српске националне заједнице са више значења и функција.

Шта Вам се у вези с тим чинило најизазовније?

Иако постоји пуна сагласност о значају косовског предања у настанку и функционисању српског културног обрасца, покушај да од некога сажето сазнам (чак сам вршио и *ad hoc* анкете) који је смисао, у чему је значење и шта је садржај и порука косовске легенде, обично се сводио на почетни, зачуђени и самоувјерени став како је то сваком познато и јасно, а онда би долазило до застоја, чешкања по глави, оклијевања, збуњености, несигурности и губљења у лавиринту уопштених патриотско-религијских реторичких варијација из којих се тешко излази са јасним рационалним одговором на постављено питање.

Ја сам, међутим, дошао до једног, мислим „егзактног” закључка који управо због те своје „егзактности” тешко може опстати у мору реторичких фигурација овог мита, али ја га, бар засад, и даље таквим сматрам. Најкраће, косовски мит је један специфичан вид колективне рецепције односно тумачења српске епске поезије, стављене под једну, али доста широку и хетерогену мјеру, у чији обим временом улазе и други садржаји српског духовног, културног и књижевног идентитета, посебно они из средњовјековне црквене књижевности. Тумачење косовске идеје на тај начин се шири и разгранаво у складу са временом у коме се врши и стањем колективне свијести народа у појединим периодима српске историје.

Када су у питању генеза схватања косовског мита и дуговремена, широка рецепција косовске идеје, уочљива су два различита доминантна гледишта: антропоцентрично и теоцентрично.

Које су карактеристике првог?

Прво је осветно-ослободилачка идеја, утемељена у Старом завјету, која се у свијести обичног народа појављује као носиви стуб косовског предања. Она је у највећој мјери настала као вид продукције и рецепције српске народне епике у доба романтизма и има свјетовно поријекло и значење, неовисно о томе што у епској поезији и у самој косовској идеологији срећемо доста уочљивих трагова црквене књижевности. Чак и при овлашној рецепцији српске епске поезије, поготово на начин како ју је доживљавао обични народ, косовска мисао усредсређена је на повратак изгубљене српске праве која је покопана на Косову. Као таква она није строго омеђена само на епске пјесме тзв. косовског циклуса него се односи на укупну народну епiku инспирисану борбом са Турцима, закључно са устаничком епиком са почетка XIX вијека. Косовска идеја, дакле, подразумева завјет освете за пораз на Косову усмјерен на национално ослобођење, метафорично изражено поновним успостављањем преотетог српског царства. Хронолошки осветно-ослободилачки аспект косовског предања доминира у доба романтизма, а у ослабљеном виду се продужава послје балканских ратова када је Косово коначно „освећено”, тј. ослобођено и припојено матици Србији.

А другог?

Друго је идеја о преимућству небеског царства над земаљским, утемељена на Новом завјету, и она потиче из филозофско-теолошких кругова. Њено изходиште налази се у чувеним стиховима *Земаљско је за малено царство / А небеско увек и довека*, из пјесме „Пропаст царства српскога”, први пут објављене у Вуковој збирци из 1845. године, према казивању сљеписце из Гргуревца. То није нимало безазлен податак. Првенствено на ту пјесму позивају се заговорници овог вида рецепције косовског предања, надокнађујући неочекивану, по моме мишљењу „егзактну” чињеницу да се поменути или слични стихови не срећу ни у једној другој епској пјесми, нити у изворима из српске средњовјековне књижевности, што је и разумљиво с обзиром на то да је она писана по сасвим другачијим језичким и жанровским обрасцима. Ти стихови неоспорно спадају међу најнадахнутије и најдубокоумније стихове укупне српске епике и достојни су неких Његошевих стихова. Равни су им и можда још потреснији и драматичнији судбински стихови Лазареве клетве за оне који не дођу у бој на Косово из пјесме „Мусић Стеван”. Ако кажемо да је и то пјесма анонимне сљеписце из Гргуревца, претпоставка да је стваралачка моћ и интуиција ове жене била веома важна, ако не и *пресудна* за значај који су добили стихови

о алтернацији небеског и земаљског царства, постаје још реалнија. Стварно је неvjероватно које и какве размјере су касније добила тумачења тих њених стихова. То потврђује и чињеница да је од ове анонимне сљеписце са поменутих пјесмама путем Мушицког Вук добио и пјесму „Косовка Девојка”, једну од најпотреснијих и најљепших пјесама наше епике. Овај вид рецепције косовског наслеђа, по мом мишљењу такође „егзактно”, има исходиште у расправи *Видовданска етика* Милоша Ђурића из 1914. године и временом је посредством теолошко-филозофских тумачења, а у најновије вријеме и под утицајем „грађанског” погледа на свијет реализованог кроз категорију „политичке коректности” у односу на појам освете, постао доминантан.

У чему је разлика између ова два гледишта?

Што се тиче разлике између прве, антропоцентричне и друге, теоцентричне рецепције косовског мита, за разлику од већине истраживача који ова два одвојена вида рецепције косовске идеје или не уочавају или их сматрају компатибилним, ја их, опет „егзактно” уочавам у опречном, „непомирљивом” односу, што настојим доказати на више начина, а посебно анализом пјесме „Пропаст царства српскога” и њеним поређењем са „Повесним словом о кнезу Лазару” које се приписује патријарху Данилу, и Јефимијином „Похвалом кнезу Лазару”, извезеном на свиленом покрову за његов гроб. То не значи да нема неких заједничких црта и у једном и другом схватању косовског мита? Интерпретација косовског предања ипак је разнородна. Довољно је истаћи само то да оба ова схватања повезује идеја жртве, која се функционално уклапа и у један и у други аспект рецепције косовског мита: у једном случају то је жртвовање на земљи као залог за небеско царство, а у другом то је жртва у борби као залог за ослобођења од туђинског јарма. Уз идеју о издаји, коју неки сматрају носивом идејом косовског наслеђа, као саставни дио косовског завјета у вези са губитком „царства српскога” и жртвама потребним за његов васкрс, најуже је везана идеја трагичног, есхатолошког осјећања свијета. Из њега произилази колективни осјећај историјске неправде који се, као нека врста усуда и предодрјеђености овог народа да страда и подноси жртве за узвишене циљеве, посредством косовског наслеђа уграђује у темеље српског националног идентитета и српске културе. Посебно треба скренути пажњу на високу моралну утемељеност косовске мисли, било да се она сагледава у свјетлу преимућства небеског царства над земаљским, било да се заснива на осветно-ослободилачком повратку у Косовском боју изгубљеног и силом затртог исходишта српске нације и државе.

На крају: како видите рецепцију косовског мита из угла данашњег статуса Косова?

Послије свега овог, у изокренутој историјској перспективи питање Косова насилним путем планетарних размјера враћено је на почетну тачку. Косово је истргнуто из српског националног, државног, вјерског и културног простора, али не и из српске историјске свијести и српског националног идентитета. Какве су перспективе српске колективне свијести сагледаване у кључу косовског мита са ове тачке? Може ли се сада говорити о почетку новог одбројавања дугог пет вијекова? Или ће метаболизам историје све митове и легенде прошлости коначно сварити и претопити у топионици великог технолошког напретка и глобалног потрошачког мита који као добровољни јарам данас одређује колективну свијест читавог човјечанства? За одговор на ово и на оваква питања мораће ће се, нажалост, чекати још много времена.

➤ ОРГАНИЗАЦИЈА НАУЧНОГ РАДА – ДЦ-13

Уз редовне радне обавезе бавили сте се и организацијом научног рада и учествовали у већем броју научних пројеката. Можете ли неке од њих издвојити?

Моје редовне радне обавезе на основу којих сам примао плату обично су се одвијале у оквиру мање или више јасно дефинисаних научних пројеката. Данас не бих могао набројати који су то пројекти били, нити би то имало неке посебне сврхе, јер се обично није радило о чврсто заснованим пројектима са јасно очекиваним резултатима. Два бих ипак издвојио. Први је званично био именован као ДЦ-13 и односио се на припремне радове за историју књижевности Босне и Херцеговине, а други је критичко издање *Целокупних дела* Десанке Максимовић.

Шифра ДЦ-13 означава петогодишњи приоритетни друштвени циљ у области науке о књижевности у БиХ у другој половини осамдесетих година прошлог вијека. У том периоду настојање да се унаприједи све области развоја Републике, област науке била је подијељена на неколико приоритетних друштвених циљева, категорисаних према научним областима. Свака област уз ознаку ДЦ имала је свој број. Не сјећам се тачно, али чини ми се да их је било 18. Нас је задесио број 13, а шифра за језик била је ДЦ-14. Био је то изузетно озбиљно замишљен и методолошки прецизно разрађен програм развоја науке у одређеном временском периоду, са каквим се ја лично ни прије ни касније ни-

кад нисам срео. Нажалост, све се то избијањем рата сурвало у провалију, а чудна случајност учинила је да је само наш ДЦ-13 у цјелини завршен и објављен, мада због рата није могао бити на прави начин представљен јавности.

Како се десило да тај „баксузни” ДЦ-13 буде завршен мимо свих других?

Углавном случајно. Негдје напријед сам говорио о неспоразуму што га је наш сарајевски Институт имао због „одбијања” да уради историју књижевности БиХ. Али то не значи да се на изучавању књижевне прошлости БиХ у Институту није радило, повремено и сасвим успјешно. Имајући на уму „хоризонт очекивања” републичке државне и политичке номенклатуре, у једном тренутку код нас је сазрела свијест да би се наши дотадашњи напори, заједно са истраживачима из других институција, могли објединити у један пројекат, тим прије што је то у сваком тренутку наилазило на одобравање и боље финансијске изгледе од стране државе. Припремни радови за историју књижевности БиХ звучало је добро и реално. Уосталом, то смо на неки начин све вријеме и радили. То се, наравно, могло замислити и извести овако или онако. Искрено речено, с малим изгледима да буде много другачије и боље него до тада. За нешто другачије и боље требало је у ствари пробити „звучни зид” стања у коме смо се тада налазили. Што се тиче осмишљавања и организације, то је једино могао да преузме Институт који је, уосталом, био и једина државна научна институција са стално запосленим, иако малобројним, професионалним кадром. Управо у том тренутку кренула је у читавој Републици активност око утврђивања приоритетних друштвених циљева у науци и ми смо у томе видјели могућност да припремне радове за историју књижевности БиХ кандидујемо као главни друштвени циљ у нашој области, чиме би истовремено програмски и финансијски Институт ставили на здраве ноге у дужем периоду. Пошто смо практично у припремама тога пројекта већ били годину дана испред других, Републичка заједница науке нам је одобрила да с послом кренемо 1985. прије њих и то је била та кључна година због које су избијањем рата сви други пројекти практично пропали, а само наш је завршен.

Како је замишљен тај пројекат?

До коначног облика пројекта требало је много „зноја, крви и суза”. Треба знати да се најбројнији и најквалитетнији кадар са Филозофског факултета, због обавеза и научних усмјерења у настави, углавном није бавио истраживањима књижевне прошлости БиХ, нити је Факултет по дотадашњем искуству за то био погодан носилац посла, на исти начин као ни Академија наука, Оријентални

институт и Земаљски музеј, једине установе које би за то још дошле у обзир. Напросто, неко је званично морао бити извршни координатор свих активности, што значи да је требало добро запети и преузети одговорност, а наш Институт животно је био заинтересован да кроз тај пројекат што повољније консолидује свој програм рада и побољша свој материјални положај. При томе, највећи број научних радника са својим инерцијски већ утврђеним дјелокругом рада и другим обавезама и прекупацијама није ни видео неки посебан интерес да у свему овом учествује, тим прије што је то „мирисало” на „државну верзију” књижевне прошлости БиХ у којој, чувајући свој научни интегритет, нису хтјели да се нађу. Да би читав подухват добио што ширу подршку, при Академији наука основана је посебна Комисија за израду историје књижевности чији је предсједник био академик Радован Вучковић. Та би Комисија своју мисију вјероватно завршила као и све сличне да иза свега није стајао наш Институт и да Р. Вучковић и ја, као директор Института, нисмо били веома блиски сарадници и пријатељи. Ја сам „користио” његов несумњиви научни ауторитет, а он је „користио” моју упорност, посвећеност и искуство у осмишљавању и реализацији сличних послова. Академијина Комисија се с времена на вријеме састајала и на крају прихватила елаборат пројекта који је у свим елементима рађен у Институту. Уз драгоцјену помоћ чланова Академијине Комисије (у којој су се осим Р. Вучковића посебно истицали академици Славко Леовац, Зденко Лешић и Јурај Мартиновић), пресудну улогу у осмишљавању, изради пројекта за ДЦ-13 и на петогодишњој реализацији имао је Институт у коме је природно највећи терет и одговорност пао на мене као директора Института и званичног координатора, односно руководиоца пројекта.

Рекли сте да до коначног облика пројекта није било баш лако доћи?

Тога се добро сјећам, јер сам у вези с тим имао много брига и фрустрација. У таквим случајевима имате много необавезних опсервација, сумњичења и паметовања, а мало конкретних и одрживих идеја и приједлога. Пресудне су у свему биле моје дуге шетње са Радованом Вучковићем. Становали смо у истом небодеру у новом насељу Отока, посјећивали смо се и често шетали. Већ раније сам рекао да сам ја тај стан добио искључиво захваљујући Љуби Јандрићу, а сада могу додати да је он исти такав на 12. спрату добио захваљујући мени, или још боље опет неизбјежном Љуби. У вријеме када се то десило, ја сам био нешто као секретар комисије за дојелу станова у Републичкој заједници културе. У једној прилици пита ме Љубо да ли знам неког истакнутог културног радника са непријешним стамбеним питањем кога смо можда заобишли. Размислио

сам и рекао му да Вучко, као истакнути историчар књижевности и академик, станује у неадекватном стану, али да је он толико скроман, повучен и незаинтересован за „овоземаљске вриједности” да молбу за бољи стан сигурно неће никад написати. „Па напиши му је ти”, узвратио је Љубо. Тако је и било, Вучко је добио већи стан, а његов је додијељен тада још младом писцу Абдулаху Сидрану. (Иако ја нисам ни о чему одлучивао него само ствари припремао, Сидран је много година послје рата, на фејсбуку написао да ми је неизмјерно захвалан што сам му „додијелио” стан.)

Елем, да се вратим нашем пројекту: у дугим шетњама са Вучком ја сам из дана у дан стално пред њега излазио са све новим и новим идејама и практичним рјешењима, провјеравајући шта он мисли о томе, јер је „његова” Академијина Комисија на крају то требало да одобри. Било је свега. Прво како треба да изгледају ти припремни радови? Из муслиманског и хрватског табора стизали су сигнали да би историја књижевности требало да се ради по одвојеним националним токовима и да би према томе требало ускладити и припремне радове. Разлог је био прост и једноставан. Одвојено дата муслиманска књижевност дошла би до знатно већег изражаја у односу на доминантну српску књижевну традицију, што се дјелимично односило и на хрватски књижевни ток. Захваљујући првенствено Јурају Мартиновићу и Зденку Лешићу, који су одувijek били југословенски расположени, побиједио је концепт жанровског прегледа књижевности БиХ. Није било нимало лако наћи ауторе за све књижевне жанрове, али на крају смо успјели ангажовати 25 аутора чији задатак је био да у периоду од пет година (1985–1990) напишу једну књигу којом ће покрити одређени књижевни жанр или одређени сегмент књижевности Босне и Херцеговине.

Шта је у свему томе пресудило?

Првенствено методолошки јасно утврђен финансијски стимуланс за тај рад. Конкретно, сваки професор факултета, а њих је било највише, уз своју редовну плату за тих пет година сваки мјесец добијао је приближно једну четвртину свога личног дохотка, што му је улазило и у пензијски основ! Нажалост, нама у Институту то се сматрало редовном радном обавезом и нисмо имали тај додатак, али смо касније и ми некако успјели нешто од тога да надокнадимо. Важна је била и успјешно разбијена предрасуда ангажованих да се од њих не тражи никакав „државни” приступ књижевној прошлости БиХ, него да имају пуну слободу исказивања сопственог научног увјерења. Колико год то некоме данас изгледало чудно, онима који су имали извјесне резерве то увјеравање сам

им лично ја давао, без консултације са било ким, јер се то као услов никада и ни од кога званично пред нас није постављало. Добро се сјећам и једног детаља: проф. Никола Кољевића дуго се држао суздржано, а онда се појавио када је већ све практично било договорено. Нашли смо рјешење: обимни жанровски преглед поезије послје Другог свјетског рата подијелили смо на два дијела између њега и Ханифе Капићић Османагић. У вези с овим треба напоменути да у овом пројекту нису учествовали само они научни радници који то из ових или оних разлога нису хтјели или могли, као што су Мухсин Ризвић, Енес Дураковић и Перо Шимуновић. Упркос томе за вријеме рата на једној страни говорало се о нашем Институту као „четничком”, док је Српски радио, на другој страни, објавио да је српска књижевна традиција прије рата у БиХ у сваком погледу била запостављена. Колико је то било тачно види се из списка истраживача: од 25 сасвим случајно 12 су били Срби, 8 Муслимани, а 5 Хрвати.

И све те књиге изашле су одједном?

Да! Али руку на срце, за то је било заслужно првенствено издавачко предузеће *Свјетлост*. Иако је као издавач назначен и Институт, ми смо њима предали само готове рукописе, а они су све послове око штампања урадили врло професионално и укусно. Тако се на Сајму књиге у Београду 1991. нашла и ова наша едиција. Имала је 24 ауторске књиге, синхронизовано рађене у оквиру јединственог пројекта, чији су аутори били најпознатији и најауторитативнији књижевни историчари и теоретичари из најугледнијих научних установа у БиХ, као што су Институт за књижевност, Филозофски факултет, Оријентални институт, Академија наука и умјетности БиХ и Земаљски музеј (Влајко Палавестра, Славко Леовац, Радован Вучковић, Светозар Кољевић, Никола Кољевић, Дејан Ђуричковић, Станиша Тутњевић, Драгомир Гајевић, Војислав Максимовић, Бранко Милановић, Љубомир Зуковић, Бранко Летић, Љубица Томић Ковач, Јурај Мартиновић, Херта Куна, Зденко Лешиић, Јосип Лешиић, Муниб Маглајић, Мурис Идризовић, Ђенана Бутуровић, Сулејман Грозданић, Амир Љубовић, Фехим Наметак, Ханифа Капићић Османагић и Мухамед Незировић).

Није то све ишло идеално (нажалост, Бранко Милановић и Јурај Мартиновић нису успјели да заврше свој дио посла), али у цјелини гледано био је то непоновљив подухват којим се свеобухватном књижевном синтезом завршава једно вријеме, подухват који ни послје догађаја који су услједили и који су пресудно утицали и на његову судбину није нимало изгубио на значају. Напротив, та едиција указује се као зрела и независна свијест о једном значајном

корпусу књижевности писане на српско-хрватском језику који није у опреци према националним књижевним токовима, у смислу да их пориче или се конституише на њихову штету. Она остаје као посљедњи разумни глас с врхунца једне епохе, који, нажалост, није доспио до оних којима је био упућен: тек што су изашли и ауторима подијељени први примјерци, избио је рат.

Шта је било са осталим дијеловима едиције?

Нажалост, још на Сајму наслућивала се њена зла судбина. Неко друго вријеме било је на видику, није било никакве посебне промоције. Поред наше едиције била је изложена и едиција муслиманске књижевности. Примијетио сам да су књиге те едиције, кад год бих навратио на штанд *Свјетлости*, биле уредно и видљиво сложене, а да су се књиге наше едиције, немарно поредане, понекад и једна преко друге, бориле за дах и опстанак. Тако, и још горе, било је и касније. Наиме, отприлике једна половина књига штампана је у Требињу, а једна у штампарији сарајевског *Ослобођења* и није познато колико је књига коначно увезано а колико остало у табацима. Зна се само то да је дио који се затекао у самом Сарајеву *Свјетлост* продала Фабрици дувана за паковање цигарета. Једну такву спљоштену „кутију” за цигарете сачувала је и моја супруга која је тек послје двије и по ратне године успјела да „изађе” из Сарајева. Чувамо је и данас. Против тога су, како сам обавијештен, неки културни радници у Сарајеву, усред рата, били подигли свој глас, али се он није далеко чуо. Један од њих, колико сам схватио, био је и наш институтски колега Муниб Маглајлић који је у овој едицији имао књигу о севдалинки. Не зна се да ли је у *Свјетлости* сачуван иједан комплет едиције. У Институту сигурно није, јер су првих дана рата у његове просторије насилно упали припадници муслиманских паравојних снага који су га користили за напад на колону и масакр војника ЈНА у Добровољачкој улици, због чега су просторије Института једно вријеме остале без ичије заштите. Линија разграничења између зараћених страна прошла је посред ове едиције и тешко је рећи колико је било реално да послје рата буде обједињена, докомпетирана и предата на употребу широј научној јавности и читалачкој публици. У сваком случају, сви аутори су добили своје примјерке (ја имам два своје књиге), а дуго послје тога понека од тих књига могла се наћи у антикварницама или на пијацама. Ја сам у вријеме када сам неке дане послје рата провео у Сарајеву борећи се да ми се врати стан, на пијаци на Отоци нашао и купио књигу о бх. приповједачима послје Другог свјетског рата Светозара Кољевића.

➤ КОМПЈУТЕРСКА ИЗРАДА БИБЛИОГРАФИЈА

И то је крај тужне приче о Вашем „животном” научном пројекту под шифром ДЦ-13?

Није. То је само тзв. главни, носиви дио пројекта. Паралелно с тим урађена је *Библиографија књижевних прилога у листовима и часописима Босне и Херцеговине 1850–1918* у четири тома великог формата са по 1.000 страница у просјеку. То је био наставак озбиљног проучавања књижевне периодике у БиХ, јер су прије тога у Институту биле урађене обимне монографије о најважнијим часописима аустроугарског периода: Борис Ђорић докторирао је на часопису *Нада*, Дејан Ђуричковић на *Босанској вили*, Љубица Томић Ковач на часопису *Зора*, а Мухсин Ризвић је објавио монографију о *Бехару*. Овај дио пројекта ДЦ-13 у цјелини је осмишљен, урађен и објављен у Институту. На том пројекту радили су колегинице и колеге са стручним звањима и четири новопримљена асистента, а неке листове и часописе обрадили су нам спољни сарадници са Катедре за театрологију и библиотекарство Филозофског факултета. На челу тога тима била је скрупулозна и искусна мр Мирјана Богавац, која је са осталим сарадницима разрадила сва стручна питања, док сам ја као директор и координатор читавог пројекта све то обједињавао и рјешавао организационе ствари. Тај посао подразумијевао је попис свих књижевних прилога у свим периодичним публикацијама од првог часописа са ових простора (*Босански пријатељ*, покренут 1850) до 1918. године, с тим да је попис обухватао и међуратни период уколико је публикација наставила излажење и у том периоду.

Је ли и ова *Библиографија* имала узбудљиву „биографију”?

Да, и то двоструко! У питању је, прво, „технологија” израде. Дословно технологија. Радили смо је помоћу компјутера, што је у то вријеме било потпуно непознато, а на тај начин, мислим, да је непознато и данас. Не знам тачно када и како сам се ја тиме заразио, али у вријеме када смо заснивали овај пројекат имали смо један пи-си који смо употребљавали умјесто писаће машине. Ко се још сјећа програма за писање Chi Writer који је био најједноставнији и најлакши!? Ја сам се преко брата упознао са једним информатичким инжењером и почео код њега да се распитујем о разним могућностима компјутера. Он се звао Перо Јурић, прије тога био је у иностранству и по повратку је у Сарајеву основао неку фирму за консалтинг. Сестра сликара Миливоја Унковића, данашњег потпредсједника наше Академије, с којим је мој брат, такође Миливоје, у

Сарајеву играо маратонске партије шаха, била је удата за њега и имали су двоје дивне дјеце, дјечака и дјевојчицу. Перо је био изванредан познавалац гљива и послѣје извјесног времена и мене је прихватио да му будем друштво и партнер у том хобију. Поранимо ујутро, сједнемо у његов мерцедес, правац према Мокром на Романији. Ту он зна падину гдје има највише гљива. Подијелимо се, успут се довикујемо да се ја не изгубим. Он зна тачно шта бере, а ја углавном све на што наиђем. Онда се нађемо, он пребере мој еспап, баци отровнице и онда се враћамо у град, он кући, а ја у Институт. А све то вријеме о свему и свачему. Највише о компјутерима. Ја фантазирам, али што год га упитам, он каже „може”. Ја га мало-помало увучем и у причу о раду на библиографијама. Он о томе мало зна, ја о његовој информатици ништа. Од њега сам научио азбуку информатике: њен је примарни задатак производња података, а кориштење већ готових података је споредна ствар. У овој нашој „производњи” најважније је било то што сам ја у свим детаљима знао тачно шта хоћу, и што је он, кад му се то представи, брзо и јасно одговарао да ли се то може. А код њега је, рекох, све могло.

И шта је стварно, могло?

Послије много разговора и проба могло је ово. Сједне тада млади асистент, сада члан Академије, Ранко Поповић за један наш пи-си (у оквиру пројекта добили смо још два), стави поред себе комплет листа *Српска омладина* из 1912. године који смо по дозволи могли изнијети из Вијећнице, и листа. Како наиђе на који књижевни прилог, у маску на екрану уноси све релевантне податке о њему у складу са библиотечким стандардима и на тастатури притиска типку PageDown. Отвара се нова празна маска, Ранко листа даље, заврши прво, па друго годиште часописа, а онда, пошто је стекао увид о каквом часопису је ријеч, пише кратки предговор из кога видимо све о њему као да смо га и ми имали у рукама. На крају, послѣје једно мјесец дана, колико је потребно за часопис тог обима, доноси из сусједне собе матрични штампач, прикључује га на компјутер и притиска типку Print. Штампач почиње да струже и гребе, а послѣје једно пола сата пред нама је готова библиографија тога часописа са потпуно сортираним подацима по важећим стандардима: аутор, жанр, домаћа или инострана књижевност, умјетничка или усмена књижевност, наука о језику, област културе (музика, позориште, филозофија, естетика, историја, археологија, религија), итд. На крају је, наравно, регистар имена по четири критеријума, што значи да уз свако име стоји ознака да ли је у питању аутор, предмет (лице на који се прилог односи), преводилац или сакупљач народних умотворина, са назначеном страном на којој се то име у библиографији налази.

А како је то изгледало ево још једног податка. Ранко је радио и библиографију огромне *Босанске виле*. Штампаче је трајало тако дуго да смо морали отићи кући и оставити штампач да ради читаву ноћ. Ујутро смо библиографију затекли готову, одштампану.

Је ли тиме оно „све може“ Вашег свемогућег господина Јурића коначно исцрпљено?

Не, још не. Кад је све било готово, мој апетит је порастао: може ли у задњем, четвртом тому да се изradi заједнички индекс имена, опет по четири помешнута критеријума, из кога би се видјело у којим периодичним публикацијама, обрађеним у овој *Библиографији*, срећемо, на примјер, име Петра Кочића, и то са упутом на број библиографске јединице под којим се оно налази у библиографији те публикације? И опет *може*. Добили смо и то, што значи да, ако имаш у рукама ову нашу *Библиографију*, на једном мјесту можеш добити све библиографске јединице у којима се помиње Кочић у свим периодичним публикацијама у БиХ од 1850. до 1918. године.

Немојте нам рећи да то није посљедње *може*?

Наравно да није! Пред нама је стајао још веома велики изазов. Библиографије је требало штампати, а *Свјетлост* за тако шта ни у старту није показивала интерес. Републичка заједница науке је обезбиједила паре. Предстојали су за ту врсту грађе веома сложени и скупи послови припреме за штампу и, наравно, сама штампа. Може ли... И сада посљедње *може*: Перо је сву ту грађу претворио у Word и преломио је двостубачно да би што више грађе стало на једну страницу. Ми смо тада већ били „опернати“ и купили ласерски штампач (јапански Куосега), све то одштампали на паус папир и склопили уговор за штампу са штампаријом „Димитрије Туцовић“ из Титовог Ужица. Уштедјели смо поприличне паре. Није било „опортуно“ да одмах све дијелимо, али смо један дио подијелили читавој екипи која је радила на *Библиографији*. Као стари демагог, иако сам сматрао да би мени требало да припадне највише, испред себе сам ипак ставио Ранка Поповића, јер је он имао највећи број библиографија. Остали су добили нешто мање, пропорционално своме учинку. Чим смо добили паре, изашли смо на улицу и размијенили их за марке. Нисам сигуран, али ми се чини да смо Ранко и ја добили отприлике по 4.000 марака.

Рат је прекинуо и другу фазу овог посла који смо већ били почели. Он је подразумијевао попис књижевних прилога у периодици између два рата. Више од тридесет година од тада никоме није пало на памет да тај посао продужи.

Сва наша дигитална документација и грађа код инж. Пере Јурића током рата такође је пропала и све би се морало почети испочетка.

А шта је било са штампаним тиражом *Библиографије*?

Облаци рата били су се већ потпуно надвили над градом када нам је 700 примјерака *Библиографије* камионом стигло из Ужица. У дан-два прекинут је платни промет и тај посао им никад нисмо платили. Библиографије су преживјеле у ходнику нашег Института, а пошто он послјије рата није ни почео да ради, пренесене су у Институт за језик. У вријеме када је директор тога Института био наш драги, благородни колега Ибрахим Чедић, успио сам да добијем пет-шест комплета. Један сам задржао за себе, један сам поклонио Народној библиотеци Србије, мислим да сам један дао Станиши Војиновићу, ненадмашном библиографу из Београда, а остале сам подијелио у Бањалуци. Сад накнадно видим да Народна и универзитетска библиотека у Бањалуци нема ниједан примјерак.

За разлику од едиције које нема у комплетима и чије се књиге тек понекад спорадично цитирају, *Библиографија* се данас третира као права драгоценост и незаобилазна је у сваком озбиљном истраживачком пројекту за који су потребне исцрпне информације о књижевном стваралаштву на простору Босне и Херцеговине.

Данас, наравно, постоје другачији, савремени информатички дигитални системи помоћу којих се може доћи до грађе објављене у књижевној периодици, али за попис књижевних прилога у периодици из старијих периода која није дигитализована, колико ја знам, још нико није смислио „машински” начин какав смо ми користили прије рата у сарајевском Институту за књижевност.

У цјелини гледано, мислим да се пројекти као што је поменути ДЦ-13 на чије осмишљавање и реализовање сам пресудно утицао, уз дужно признање свим осталим сарадницима, а посебно Радовану Вучковићу, објективно никада више неће моћи поновити.

➔ КРИТИЧКО ИЗДАЊЕ ДЈЕЛА ДЕСАНКЕ МАКСИМОВИЋ

Рекосте да се други пројекат до кога посебно држите односи на критичко издање *Целокупних дела* Десанке Максимовић?

Да, али при томе морам рећи да је за организацију читавог тога подухвата најзаслужнији био проф. др Слободан Ж. Марковић, тадашњи управник За-

дужбине „Десанка Максимовић”, док је стручни дио читавог посла осмислио проф. др Душан Иванић. Нажалост, када је дошло на ред штампање, ствари су запеле, јер је обим свега што је Десанка написала износио читавих 20 књига, што је било превелик залагај за било кога издавача, при чему је требало обезбиједити средства и за откуп ауторских права. Чини се да и неки приређивачи нису вјеровали да је све ово могуће и реално, па свој дио посла нису баш у свему ни довели до коначне верзије за штампу. Због тога је у ормарима Задужбине на све то полако почела да пада прашина. Када сам ја дошао на чело Задужбине, сву снагу сам усмјерио првенствено на изналажење могућности да се припремљено издање објави. Прво сам се послужио једним лукавством: да би издавачи лакше „прогутали удицу”, предложио сам да се од двадесет књига направи десет томова већег обима и формата, и то је у даљим разговорима заиста имало ефекта. Несрећа је, међутим, била у томе што није било, а нема га ни данас, системског рјешења за припремање и објављивање оваквих капиталних издања. Могао си отприлике код надлежног Министарства или Градског секретаријата за културу, да конкуришеш за један том без икакве гаранције да ћеш наредне године добити средства за други. Службени гласник и Завод за уџбенике, као „државни” издавачи, били су на неки начин обавезни да у овом подухвату учествују због Десанке Максимовић која је била и остала национална легенда, али је откуп ауторских права морала да ријеш и обезбиједи Задужбина. А ту су у многоме одлучивале случајности и околности које је на прави начин требало искористити. Тако се десило да смо од Министарства за културу и Градског секретаријата за културу добили врло скромна средства, а од Министарства просвете и Министарства вера неколико пута више. Околности и срећа: Министарство просвете држали су социјалисти који су се идеолошки држали ближе Десанки, а у Министарству вера радила је моја добра пријатељица и комшиница из небодера у Сарајеву, Душка Шекара. Тако је било и у *Службеном гласнику* који је био извршни издавач. Ана Ђосић, моја добра и одана колегиница из Института, која је и сама једно вријеме руководила Задужбином, била је у сталним контактима и добрим односима са директором Слободаном Гавриловићем, који је преко ње контактирао са њеним оцем око издавања његових дјела, и та околност нам је много помогла да га приволимо да прихвати да се одједном објави свих десет томова. Наравно, од тога не би било ништа да и он сам није имао поуздана мјерила шта је важно и битно за националну културу. Уз њега посебно треба истаћи и извршног уредника *Службеног гласника* Мају Живковић, која је своје уређивачке послове, скупа са мном, морала да прошири и приређивачким, у случајевима када су

приређивачи оставили неке празнине или недостатке, али не треба заборавити ни високопрофесионалну Нину Попов која је оригиналним преломом текста успјела да савршено графички обликује ову огромну грађу. Без лажне скромности, све то, од обезбјеђивања ауторских права до коначног изгледа штампаног издања *Целокупних дела*, без мога напора, стрпљења, па и личних фрустрација, не би угледало свјетло дана. Све ово у крајњем случају може се подвести под уобичајене тешкоће када су у питању овакви културни подухвати, али оно што је услиједило послје тога, мислим да има много шири значај и зато ми је до тога посебно стало.

На шта конкретно мислите?

Мислим на дигитално издање Десанкиних *Целокупних дела* које је од почетне идеје до краја резултат мога труда и посвећености. Идеја је, није тешко претпоставити, дошла сама по себи на основу сарајевског искуства са поментом *Библиографијом*. Са скромним информатичким знањем пошао сам од тога да грађу коју смо за потребе штампаног издања већ имали треба још некако искористити. Почетна идеја била је да се *Целокупна дела* у потпуно истом облику у коме су штампана поставе и на сајт Задужбине како би могла бити доступна најширем кругу читалаца. Вођен том идејом приликом откупа ауторских права водио сам рачуна да кориштење Десанкиних дјела у дигиталном облику на сајту Задужбине за све кориснике буде бесплатно. Тиме је обезбијеђено да читаво њено књижевно дјело у сваком тренутку на једном мјесту бесплатно буде под руком сваком читаоцу. Иако је то веома значајно, тим прије што ниједан српски писац на тај начин није био доступан широј културној јавности, ја лично мислио сам да то није довољно и почео сам да трагам за још већим могућностима. На срећу оно што ја нисам знао знали су прави информатичари, а ја сам опет случајно имао среће да сретнем момка који је, и овдје у Београду, на сва моја питања *може ли* одговарао са *може*, као и Перо Јурић у Сарајеву. И овај пута то је случајно био један млади Сарајлија који је као избјеглица у Београду покушавао и колико-толико успијевао да преживљава од свога информатичког знања. То је Предраг Пеђа Савић који је уз крајње скромну надокнаду Задужбине током више мјесеци и година са мном на лицу мјеста проналазио могућности како да се пасивни дигитализовани двојник штампаног издања Десанкиних дјела у десет огромних томова покрене, повеже и претраживањем по више критеријума преобликује у дигитално издање, путем кога корисник у непрегледном, океанском књижевном опусу наше највеће пјесникиње коначно може да се на прави начин снађе и много

лакше зарони у његове дубине. Посебно драгоцјено је било то што је наш Пеђа све договорене техничке информатичке операције у свим смјеровима, које су се мјериле десетинама хиљада, морао сам да обави, јер неког другог ко би то знао и посебно кога бисмо могли платити, није било могуће наћи.

Практично шта то значи?

Прво, то значи да дигитално издање мора бити у сваком погледу, укључујући и исти формат и пагинацију, идентично штампаном издању. То је значило да цитирање дигиталног издања значи исто као да сте цитирали и штампано. Не треба објашњавати шта то значи за иоле озбиљнији научни рад, па чак и за обичне читаоце. Што се тиче могућности претраживања, то је најлакше објаснити на примјеру Десанкине поезије која и јесте најважнији дио њеног опуса. Омогућено је да се са насловне корице сваког тома читалац једним кликом пребацује на садржај, а са садржаја на исти начин на пјесму коју жели. Пошто ово научно издање има и критички апарат, са текста пјесме новим кликом иде се на напомене о тој пјесми, гдје свака пјесма има неку врсту сопствене „личне карте” у којој „пише” када и гдје је први пут објављена, да ли је касније мијењана и прештампована, које је све промјене пјесникања вршила да би дошла до коначне верзије, у каквим околностима је пјесма настала, чиме је инспирисана, итд. Ту се може видјети када, како и у којим околностима је, на примјер, настала њена „Крвава бајка”, итд., што многе читаоце свакако интересује. Међутим, нове околности отвориле су „радни налог” да се иде још и даље.

О каквим околностима се ради и на који начин су оне утицале на дигитално издање?

Ради се о томе да је крајем 2012. године родбина Д. Максимовић, односно правни наслѣдници, Задужбини бесплатно поклонила њену заоставштину. Можете замислити колико и чега све ту није било, имајући на уму њен готово „дупли” стваралачки вијек, бројност њених књижевно-културних контаката и углед који је имала у читавој земљи! На основу тога је формиран Легат Десанке Максимовић при Задужбини, а потом се пришло идентификовању свих нових, дотад непознатих и необјављених рукописа, као и свих нових верзија раније објављених Десанкиних текстова из заоставштине. Појавио се, дакле, један нови корпус њених рукописа који у тренутку када је рађено критичко издање њених дјела у штампаном облику приређивачима нису били доступни. Сада се указала прилика да се све оно што носи и најмањи печат њеног ауторства

унесе у дигитално издање. Основни принцип идентичности штампаног и дигиталног издања, укључујући и пагинацију, и даље је задржан.

Како је то остварено? Сва грађа ауторског карактера сортирана је по припадности појединим томовима. Рукописи који испуњавају најминималније критеријуме формалне и логичке одрживости приређени су на идентичан начин као и они који се налазе у штампаном издању, а у дигиталном издању су као посебан Додатак припојени уз том коме припадају, при чему су линковима повезани између себе и са подацима из читавог тома. Када су у питању нове верзије пјесама и других текстова које приређивачима нису биле доступне, оне се уз „личну карту” пјесме, односно текста додају на тај начин што се једним кликом долази до скена (слике) оригиналног документа (рукописа) који представља ту верзију рукописа. На примјер, са садржаја једног тома кликом идете на текст пјесме, затим, када пјесму прочитате, другим кликом идете на њену „личну карту”, а одатле још једним кликом добијате слику руком писане или машином куцане те исте пјесме, односно њене верзије на којој су видљиве све исправке које је пјесникиња вршила до коначног облика који сте управо прочитали.

У чему је значај овог подухвата? Прво, свако може на сајту Задужбине бесплатно да користи или на своју меморијску јединицу преузме *Целокупна дела* Д. Максимовић у дигиталном облику, идентична са штампаним издањем и допуњена са грађом из Десанкине заоставштине. Све то, наравно, са могућношћу претраживања по основу више критеријума, чиме се огромно дјело Десанке Максимовић може комфортно научно истраживати и користити у било које друге сврхе. То, нажалост, нема, нити ће, бојим се, у скорој будућности имати ниједан велики српски писац, а колико знам ни на простору некадашње Југославије. При томе сам свјестан да учени професионални информатичари имају пуно разлога да овај подухват минимизирају и третирају га као аматерски и несагласан са основним узусима њихове струке. Међутим, мене „вади” евидентна чињеница да је ово дигитално издање рађено строго по узусима наше књижевне науке. И да неког другог, бољег информатичког паковања и представљања било кога српског писца још издалека нема, нити ће га, нажалост, ускоро бити.

➤ ВРЕДНОВАЊЕ НАУЧНОГ РАДА

Науком о књижевности бавили сте се више од пола вијека. Каква су Ваша искуства са вредновањем научног рада?

Нити су икада постојала нити ће постојати сасвим поуздана мјерила за вредновање научног рада, тим прије што разлика између појединих међусобно веома удаљених научних дисциплина захтијева исто тако удаљена и сасвим различита мјерила вредновања. Мислим да је оно неко унутрашње задовољство открића које сваки научни радник с времена на вријеме осјети најпоузданија и најтрајнија мјера смисла и оправданости напора и труда који улаже у свој рад. Мислим на оно што се обично именује као радост стварања коју осјетиш кад од индиферентне, необрађене материје и грађе постепено успијеваш да обликујеш неку смислену форму која и другима може нешто да значи. Независно од тога да ли радиш у дрвету, камену или са књижевним дјелима и чињеницама, или у крајњем случају ако поправљаш неки кућни апарат. Мислим, дакле, ако није превише патетично, на *ерос стварања*. То је интерни, иманентни вид вредновања научног рада. А што се тиче екстерног вредновања, ту сам песимиста. Да није оног унутрашњег, личног задовољства мислим да би онај ко се бави науком остао без великог упоришта и стимуланса за свој рад.

Када је у питању то екстерно вредновање, на шта посебно мислите?

Када је у питању објективно, екстерно мјерење научних резултата, мислим да ту пресудну ријеч треба да има научна критика. Критичка свијест покреће, одржава, преусмјерава и стабилизује све што човјек ради и чиме се бави. Критика је темељни оријентир, регулатор и најпоузданије мјерило и када су у питању научни резултати. Није без разлога критика постала посебан жанр у књижевности, а какву улогу има и у свим другим (друштвеним, научним, културним, умјетничким, итд.) дисциплинама, ваља није потребно ни истацати. Нажалост, ту смо заиста спали на ниске гране. Критика је прво изгубила битку на пољу белетристике, јер више нема моћ да утиче на поредак вриједности у оквиру актуелне књижевне продукције. Књига је, као и свака роба, препуштена прије свега финансијском тржишту, а оно пресудно упливише и на тржиште идеја, укуса, морала, сензибилитета, итд. на које држава и друштво више не могу да утичу као што је то код нас било раније. Таква позиција књиге искључује инструменте којима је раније унапријед вршена редуција и вредносна селекција дјелâ прије него што ће бити објављена (издавачки савјети, обавезне

рецензије, и сл.). Због напретка технологије, уз то, производња књиге постала је много јефтинија тако да се сада у јавности појављује далеко више аутора и књига него што тржиште може да апсорбује. У таквим околностима критика може да се одреди само према једном дијелу те продукције. Слободно се може рећи да највећи број књига и аутора сада више уопште не пролази кроз било какав процес вредновања и остаје по страни од актуелног поретка књижевних вриједности. Наравно, ако се искључи укусу публике који је смртним загрљајем везан за законе тржишта који владају у производњи књиге. Квантитет, тј. број објављених књига, јавља се као једино мјерило значаја неког писца, а свакоме је познато да данас има људи и са по двадесет књига који немају готово никаквог значаја за књижевност. У тржишним околностима ту нема нити може бити помоћи. Стаavimo под рачун само једну иоле озбиљну књижевну критику: чак и да је добије бесплатно, колико времена књижевном критичару треба да прочита једну књигу, колико труда треба да напише критику о њој, колико је вјероватно да ће је негдаје моћи објавити и изнад свега има ли икаквих изгледа да му то буде плаћено? Мислим да се не варам ако кажем да данас барем 80% књижевних стваралаца, а са критичарима је још и горе, раде бесплатно – за тзв. славу и из личног задовољства, а да углавном морају живјети од нечега другог. Слична ситуација је и са књижевним наградама. И ту је дошло до озбиљне инфлације, изгубио се поредак награда по важности, да и не говоримо о томе колико је уопште могуће прочитати све књиге које конкуришу за одређену награду. Награде у извјесној мјери, ипак, скрећу пажњу на један број књига, чиме се на неки начин ствара вредносни поредак. Томе поретку доприноси и углед издавача, стечен у ранијем периоду, као и неких из овог времена. Књижевност, према томе, и даље постоји, функционише и неће нестати, али мислим да је њен покретач и валоризатор, ипак, првенствено поменуто унутрашње задовољство и потреба за стварањем и читањем књига.

Шта то значи када се пренесе на валоризацију резултата научног рада?

Све ово, наравно, има везе и са питањем о вредновању научног рада. Ту ствари, ипак, стоје нешто другачије, јер људи се науком ипак не могу озбиљно бавити само из унутрашњег задовољства и из хобија. Они морају од тога, и углавном само од тога, живјети. Зато је и вредновање њиховог рада ипак нешто другачије. У њему изравно партиципира и држава, и то првенствено посредством научних садржаја и пројеката у чијем финансирању она учествује, што се самим тиме посредно преноси на вредновање и осталих научних резултата. Нажалост, ту научна критика уопште није на првом мјесту. У најмању руку је чудно да се у

стратегијама развоја науке научна критика уопште и не помиње, што значи да јој је практично одузето повјерење које би требало да има у стварању поретка вриједности. Тиме је независна индивидуална критичка вијест, као залог и гарант вредновања сваког људског производа и прегнућа, потпуно дезавуисана, избачена са главног перона вредновања науке и остављена на споредним у траву зараслим колосијецима којима се не зна ни циљ ни смјер. За индивидуалну, субјективну и непосредну критичку свијест за коју одговара само онај ко ју је изрекао пронађена је посредна, „делегатска” замена иза које не стоји нико са именом и презименом, него неки посреднички инструменти. Критичка свијест је постала излишна, чак и као корективни фактор, и званично је, дакле, супституирана објективистичким, квантитативним видом вредновања. Тај облик вредновања очито је из техничких наука некритички пренесен на друштвене науке и реализује се нумеричким показатељима, тј. „бодовима”. Број бодова у сразмјери је са унапријед утврђеном категоријом научне публикације у којој се рад објављује. Не улазећи у то колико је у нашој струци, да не улазим у туђи забран, такво категорисање уопште могуће и реално, тј. колико су критеријуми категоризације само формалистички и лако се могу „наштимати”, а колико су суштински, из авиона је уочљива нелогичност посредног вредновања: више није важно шта објављујеш, већ гдје објављујеш. Можеш бити Умберто Еко и, ако из колегијалне лојалности уступиш рад неком провинцијском часопису који није на списку одабраних, нема ти ниједног поена!

Као што видимо, направљена је читава једна револуција у вредновању научног рада. Али револуција је, изгледа, почела да једе своју дјецу. Нервоза и јурњава за поснима довела је до парцијализације и фрагментарности научних проучавања. То је опет било у најужој вези са категорисаним часописима и зборницима радова као повлаштеним и практично јединим форматом публикавања научних резултата унапријед утврђеног обима у који може стати само један аспект проучавања неког књижевног питања. Квантитет је прогутао квалитет и дошло је до инфлације научних резултата.

Изједначавање критеријума за валоризацију научног рада из техничких и хуманитарних наука посебно је неприхватљиво у случају категоризације научних публикација на међународне и националне. То се односи и на валоризацију односно рецензирање научних пројеката. Сасвим је разумљиво да рад из области техничких наука треба повољније вредновати ако се објави у неком афирмисаном међународном часопису, као што је разумљиво и то да ће научни пројекат из тих области бити боље процијењен ако у томе учествују и афирмисани међународни стручњаци. Али када су у питању хуманитарне

науке, посебно у области славистике, треба бити сасвим реалан: научни радници из области српске књижевности и српског језика из иностранства, из сасвим објективних разлога, не могу бити релевантни за вредновање научних резултата домаћих научних радника.

Један од критеријума је и цитираност. Шта мислите о томе?

У науци о књижевности постоји читава теорија о цитатности, али формалистички начин како се тај критеријум примјењује у вредновању радова у области науке о књижевности далеко је од било какве теоријске утемељености, јер је и у овом случају квалитет цитирања претворен у квантитативни, тј. бројчани еквивалент који даје сумњиве резултате. Не поричем ефикасност овог критеријума у техничким наукама, али у науци о књижевности он је веома подложен произвољностима, па чак и злоупотребама. Није важно ко, како, зашто и гдје те је цитирао, него колико пута си цитиран. Важи се чак ако и сам себе цитираш, тј. ако наведеш неки свој рад у коме си о питању о коме расправљаш негдје на другачији начин већ писао. Неко те је цитирао, тј. поменуо на неком мјесту у својој раду, макар и у негативном контексту, ето ти поена, неко је о твојој књизи написао озбиљан, студиозан приказ, њему можда неки поенчић, теби ништа! Можеш да напишеш не знам како добар рад о Андрићу, мале су претпоставке да ћеш уопште бити цитиран, јер нема тога истраживача који може ишчитати све што је о Андрићу речено, па на основу тога утврдити шта од тога има везу са радом који ти пишеш. Да и не говоримо о намјерном цитирању, ти мене ја тебе, итд.

Какве посљедице има овакво вредновање науке?

Какве посљедице има овакво вредновање науке није тешко закључити. Колико видим, велики број млађих научних радника данас сасвим смишљено бира о чему ће писати и гдје ће то објавити, водећи прецизну статистику колико бодова то носи и у којој мјери учествује у броју бодова потребних за наредно научно звање. Права здраворазумска мјера рејтинга једног научног радника из наше области требало би да буде број објављених књига у којима се цјеловито и темељно расправља о неком књижевном питању, а потом и суд научне критике о тим књигама. Умјесто тога јединица мјере научне активности данас је првенствено рад објављен у неком зборнику радова или научном часопису у коме се темељно могу освијетлити само нека парцијална књижевна питања. Чини ми се да су многи научни радници данас и мимо своје воље усмјерени на тај формалистички пут научног развоја који ипак даје фрагментарне резултате.

Што се мене тиче, ја сам имао среће да већи дио свога научног опуса завршим прије него што је дошло до овог новог вредновања, а када је оно дошло, већ сам био довољно јак да могу с успјехом да га бојкотујем и да му се супротставим.

На крају, праведно је рећи да, у цјелини, ствари са вредновањем научног рада ипак нису тако црне. То се односи првенствено на онај аспект вредновања у коме учествује држава у оквиру усмјеравања и подржавања науке као једног од важнијих задатака који пред њом стоје. Стандардну функцију валоризације научног рада ипак врши научна критика таква каква је у овом тренутку могућа.

У највећем броју случајева вредновање научног рада данас се врши и путем тајног рецензирања. Шта мислите о томе?

О томе мислим све најгоре. Горе него и о квантитативном и „представничком” мјерењу научних резултата. Зар је могуће да се данас у свему и увијек тражи јавност рада, а само у науци је промовисана тајност као најпозданији критеријум објективног критичког вредновања! Није потребно ни зрно памети да би се закључило како је заправо тајност прва претпоставка и најповољнији амбијент за корупцију. Није лако човјеку гледати у очи и рећи му неповољан суд о нечему што он, чим га је понудио за штампу, сам има повољно мишљење. Признаћемо, много је лакше то рећи тајно. За критички суд који потписујеш и с њим излазиш пред јавност и пред оног на кога се он односи, независно од тога да ли је позитиван или је негативан, мораш добро да се презнојиш и да даш дебело, изнијансирано и учтиво образложење.

У вези с тим, ситуација је још гора када је у питању тајно рецензирање научних пројеката. Шта више може да пожели један научник: његов помоћу *тајних* експерата одобрени пројекат, већ од зачетка до коначног резултата, оловним оклопом тајности (који је у пракси више него прозиран!) поуздано је заштићен од опасног зрачења јавне критичке свијести. Ма какву јавну научну критику, позитивну или негативну, добио резултат једног таквог пројекта, она више нема готово никакву сврху, јер је тај резултат већ унапријед *званично*, црно на бијело, саопштен и путем броја бодова које добијаш на основу публикације у којој је тај резултат објављен.

 ИНСТИТУТ ЗА КЊИЖЕВНОСТ

Има ли нешто, када је у питању организација научног рада, што сте жељели, а нисте успјели реализовати?

Моја искуства у погледу организације научног рада нису баш охрабрујућа. Генерално мислим да се ми обично извлачимо на недовољна финансијска средства, и да је то идеалан изговор и за научне институције и за научне раднике као појединце. Понашамо се као да умјесто нас све треба да уради неко други. Мислим да је организација научног рада, а то се односи и на културу, текла и још увијек тече стихијно и несинхронизовано. Не знам да ли је то уопште могуће, мада сам сигуран да није реално, али добар исход ствари видим у ситуацији у којој би се спонтано, али и под утицајем и под покровитељством државе, формирали својеврсни ауторитативни, одговорни и креативни бордови за област науке и културе којима би се на дужи рок давала овлаштења и повјеравала одговорност за најважније послове у овим областима. Најпростије речено данашњим језиком, мислим да је организација посла, да не кажем менаџмент, најслабија тачка данашњег стања научног рада у Србији и Републици Српској, а није другачије ни у околним земљама бившег југословенског простора. У садашњој ситуацији мислим да ипак није све у парама, него у приоритетима. Немојте ме вући за језик да набрајам за шта је све до сада било, а за шта није било пара. Ако неко успије да јасно и убједљиво дефинише неки приоритет и ако уз то успије да добије благослов оних који о парама одлучују, онда се свима чини како је то најједноставнија ствар на свијету. Нико не помишља шта све стоји између тога, какав је сизифовски напор био потребан да се тако нешто оствари. Нико не помишља да такви пројекти имају лутријски карактер и да некад треба и више десетина година да се таква лутријска случајност деси. Говорим из сопственог искуства везаног за двије ствари. Прва је Институт за књижевност у Сарајеву, којим сам руководио до избијања рата, и на основу својих настојања да се континуитет институтског проучавања књижевности настави у Републици Српској, а други је покретање едиције *Српска књижевност у БиХ*.

И каква су Ваша искуства?

Више него жалосна! Прво о Институту. Од оснивања 1967. до престанка са радом током рата 1992. било је прошло двадесет пет година и у том периоду Институт је у разним организационим облицима заиста много урадио (нешто од тога већ сам поменуо у вези са пројектом ДЦ-13). Од престанка рада до тренутка док ово говорим прошло је 30 година, а од института за књижевност у Републици Српској још увијек нема ни трага ни гласа! То довољно говори само по себи. Хајде да десет година одбијемо на рат и опоравак од рата. То још увијек значи да смо, умјесто 20 година унапријед, тренутно толико година отишли уназад.

По избијању рата ја сам се обрео у Београду и, када сам схватио да Институт више неће моћи наставити рад, почео сам да размишљаам како да се његова функција, традиција и континуитет наставе у Републици Српској. За то сам имао добре разлоге: с обзиром на научне пројекте који су у Институту у току читавог његовог рада реализовани и научне кадрове који су у тим пројектима учествовали, као и на људе који су Институтом најдуже вријеме руководили, природно је било да се његова дјелатност у било ком облику настави у Републици Српској, поготово када је послје рата било јасно да, за разлику од Института за језик, неће наставити рад у Сарајеву. Институт је пред рат имао дванаест научних радника, од којих су половина били Срби. Стицајем околности петоро их је било избјегло из Сарајева и били су ми на овај или на онај начин доступни. Да би се сачувало језгро Института и како-тако продужио континуитет његовог рада, ја сам био направио кратак пројекат по коме би се доступни научни радници организовали и наставили рад у условима у којима је то тада било могуће. Нажалост, то тада никоме није било нешто посебно важно и свако од нас је наставио својим путем како је знао и умио. Будући да је Република Српска у оквиру својих државних ингеренција преузела бригу и покровитељство над значајним дијелом континуитета државног, националног и културног идентитета БиХ, и након 1995. године, када сам почео да предајем на Филозофском факултету у Бањалуци, на лицу мјеста наставио сам са покушајима да се то питање покрене са мртве тачке. Био сам направио нацрт одлуке о оснивању института, нацрт статута, итд.

Како је требало да изгледа тај институт у новим условима?

Иако је најбоље рјешење било да институт буде самостална научна установа основана законом (као што је случај са Институтом за књижевност и уметност у Београду, и раније у Сарајеву), реална ситуација упућивала је на могућност да се при АНУРС оснује заједнички институт за језик и књижевност. У складу с тим је био дефинисан и мој концепт. Он је подразумијевао да би задатке, организацију и управљање институтом у оквиру Академије требало регулисати посебним правилником, при чему би се средства за рад института обезбјеђивала из буџета Републике, непосредно или посредно, у виду посебне ставке у оквиру финансирања програмских активности Академије, али и путем конкурса за научноистраживачке пројекте код Министарства за науку и технологију РС, и сл. Оснивање института под окриљем Академије обострано би било корисно. Сама Академија путем института практично би остваривала највећи дио сопствених научних програма и тиме била знатно уочљивија у културном и

научном животу. Већим присуством кроз конкретне научне послове и задатке института више би дошао до изражаја *радни* карактер Академије. То не значи да би институт био само неки научни сервис Академије, већ би требало да се развија као институција са сопственим, конкретним научним програмима, компатбилним и усаглашеним са глобалним задацима и пројектима Академије, са сопственим научним и другим органима (научно вијеће), и сл. Само на такав начин он би постепено израстао у значајну научну и националну институцију која би, у оквиру научних критеријума, постала не само адекватан инструмент него и симбол државности Републике Српске.

И је ли шта од тога било?

Веома мало. За те своје идеје имао сам пуну подршку руководиоца Одјелења књижевности и умјетности Радована Вучковића и Слободана Реметића, који је раније био директор Института за српски језик при САНУ, и сам инсистирао на оснивању националних института у РС, али је све то ишло веома тешко. На крају су ти институти при Академији формално и основани, али су годинама без сопственог кадра вегетирали као празне љуштуре и практично одумрли. Крајем прошле и почетком ове године, на инсистирање тренутног руководиоца Одјелења Бранка Летића, чине се напори да се поново оживи њихов рад, али искрено речено ја сам песимиста да ће од тога бити богзна шта. Имајући на уму да је у Бањалуци одраније постојао Институт за историју и да је и он угашен, у тренутку када је РС такав институт био потребан као хљеб, мислим да без одлуке државних и политичких органа РС с највишег мјеста права прича о оснивању националних института у РС, макар и са вишедеценијским закашњењем, неће почети. Мени, с обзиром на године и искуство, преостају само лијепа сјећања када су ти институти постојали.

➤ ЕДИЦИЈА СРПСКА КЊИЖЕВНОСТ У БИХ

А како је ишло са едицијом *Српска књижевност у БиХ*?

Нешто боље, али такође са великим застојем и ненадокнадивим заостацима. Идеја о покретању једног дугорочног издавачког пројекта односно едиције у којој би била објављена најзначајнија дјела која припадају српској књижевној традицији у Босни и Херцеговини јављала се у више наврата од различитих људи. Ја сам био међу првима. У вези с тим је организован и један округли сто на коме се говорило о тој идеји, али није било нечег конкретног. Негдје ра-

није у нашем разговору ја сам поменуо да је још 1991. године на Сајму књига у Београду била представљена едиција муслиманске књижевности, мислим у двадесет књига, а одмах послје рата Хрватско културно друштво *Напредак* покренуло је едицију хрватске књижевности у БиХ коју је успјешно водио Мирко Марјановић. Ја сам добро познавао књижевност Босне и Херцеговине, а с искуствима која сам раније имао у Институту за књижевност у Сарајеву прије рата није ми било тешко осмислити пројекат ове едиције, тим прије што се то од мене некако и очекивало.

Како и чиме сте образложили потребу покретања једне овакве едиције?

Полазио сам од тога да је српска књижевност у БиХ одиграла веома важну улогу у спајању и обједињавању цјелокупне српске књижевности, али и у посредничком односу према муслиманској/бошњачкој, хрватској и јеврејској књижевности у БиХ. Слободно се може рећи да је претежно у оквиру српске литерарне традиције настала надалеко позната књижевна слика Босне и њеног идентитета. То је један од најпоузданијих доказа о утемељености ове књижевности у тло из кога је изникла и о укупном мјесту и присуству српске националне свијести, културе и традиције у БиХ. Са становишта науке о књижевности нисам видио ниједан разлог који би се могао навести против овог пројекта. Српски књижевни ток у БиХ има свој сопствени континуитет од средњег вијека наовамо, а од друге половине XIX вијека се уочава као један од најживописнијих књижевних пејзажа не само у цјелокупној српској књижевности него и на читавом бившем југословенском простору. Није без разлога Владимир Ђоровић у тексту „Наш књижевни покрет”, објављеном у *Босанској вили* 1910. године, казао „да је данас група Босанаца и Херцеговаца најјача у српској књижевности”, при чему је, наравно, мислио на Шантића, Дучића, Св. Ђоровића и П. Кочића. Континуитет тога тока, међутим, ни на који начин не угрожава и не лимитира континуитет цјеловите српске књижевности него га само употпуњује и обогаћује. Одвојено разматрање српске књижевне баштине у БиХ, као и заснивање едиције у којој би се објављивала дјела писаца која припадају тој баштини, не би било могуће схватити као чин нарушавања континуитета цјеловите српске књижевности, него, напротив, као још јасније и рељефније маркирање крајњег домета укупног српског књижевног простора.

Након што су, први пут у историји, Срби у Босни стекли сопствену државну форму у виду Републике Српске, постало је јасно да РС, као сукцесор и покровитељ цјелокупног српског идентитета у БиХ, и у књижевности може

пронаћи богате ресурсе за сопствену идентификацију и валоризацију. Једна оваква едиција била би права прилика и начин за то. Зато је, сматрао сам, било реално очекивати да овај подухват и добије такав, државни статус и значај, јер у другачијим околностима тешко да би имао реалне изгледе.

И је ли едиција успјела да добије такав статус?

Нажалост, то се није десило. У једном тренутку ствари су биле кренуле у том смјеру, али су ипак стале. Наиме, било је предложено да носилац овог посла буде АНУРС, али то није успјело. Неки утицајни чланови Одељења књижевности и умјетности сматрали су да би се покретањем једне овакве едиције нарушила цјеловитост читаве српске књижевности и на томе је и остало. На срећу, активност око едиције преузело је Друштво чланова Матице српске у РС које је основало редакцију едиције и водило друге послове око припреме и издавања првих књига. Залагањем академика Драге Бранковића и професора Младена Шукала у подужем временском распону већ је изашао поприличан број књига, али је све то још увијек недовољно. Ја сам се око концепта едиције и издавачког плана по колима и књижевним епохама био доста ангажовао, али када сам видео да нема изгледа да би се годишње могло објавити барем једно коло од пет-шест књига, приоритет сам дао неким другим несвршеним пословима.

➤ НАТО НА АВАЛИ

Међу Вашим књигама помиње се и *НАТО на Авали*. Каква је то књига?

Напријед сам негдје рекао да су ми избјеглички дани у Београду свакако били најтежи период живота. Проводио сам их углавном на три мјеста: у једном собичку у београдском насељу Миљаковац, касније у једној великој приватној кући у селу Пиносава испод Авале и у научној читаоници Народне библиотеке Србије. Негдје почетком 1993. у тој читаоници почео сам да водим свој „дневник једног избјеглице”. Био је то неки вид готово свакодневног ритуала који сам најчешће на том мјесту, с разумљивим прекидима, вршио готово десетак година. Био је то заправо чин аутотерапије и духовне хигијене који је заиста помагао: готово послвије сваког дневничког записа осјећао сам неко олакшање и растерећење од сталне бриге и напетости која ме обузимала због неизвјесности с којом сам улазио у сваки наредни дан. Током времена накупило се десетак свезака тих мојих записа. У 1998. и 1999. десила су се два битна догађаја о којима сам правио записе који су се на тај начин спојили. Први

је вијест из Сарајева да ми је враћен стан, а други је НАТО бомбардовање Југославије усред кога сам морао да одем и једно вријеме боравим у Сарајеву због процедуре око преузимања и чувања стана. Тако су се записи о бомбардовању и записи о повратку и поновном једновременом боравку у Сарајеву некако сами од себе уобличили у једну омању књигу документарне прозе којој сам дао наслов *НАТО на Авали*. Питање стана било ми је животно питање, парични одлазак у Сарајево и искушења која су ме тамо чекала, а заиста их је и било, нисам никако ни могао ни смио избјећи.

Шта Вас је највише потресло када је у питању повратак у Сарајево?

Тамо сам доживио да ми једног дана на вратима осване невјештим рукописом написана порука „Четник ноћас ћу те заклати и ти си моје”, али далеко веће узбуђење донијело ми је прво путовање у тај град послје рата. То сам записао под датумом 7. јула 1998. године:

Коначно ево тог дана!

Пут у Сарајево, послје равно шест година, два мјесеца и пет избјегличких дана! Вријеме у коме још нисам био ушао у педесету, када се чини да су капије животног апетита још увијек отворене и да се од њега има право још штошта очекивати, и вријеме у коме сам, истовремено, пришао ближе шездесетим, када је зазорно показивати емотивни ентузијазам и постало пожељно крадом примиривати повремено узбуркано језеро сопствене интиме.

Узалуд се напрежем и трудим: никакве судбоносне емоције, тек ведра радозналост, дискретни осјећај узбуђења и наговјештај контролисане авантуре. Вера уплашена и нервозна, неће да ме пусти самог као да ће ме Муслимани појести.

Шта се бојиш, покушавам да се нашалим на свој рачун. Ваљда знаш да не једу свињетину, поготово у посљедње вријеме.

Хистерично захтијева да избацам све књиге, посебно је шокирана што сам у ташну ставио и наш елитни зборник *Српска авангарда у периодици*. Кога тамо било шта српско интересује, јеси ли ти нормалан?!

Пут аутобусом преко Шапца и Лознице, ред на граничном прелазу („то је нама наша борба дала”), Зворник, Власеница, Хан Пијесак, Соколац.

Плима осјећања свом снагом кренула је да расте тек када смо се почели спуштати низ сунчану Романију према Сарајеву и угледали торањ на Требевићу. Већ добро познати пут, дивни предјели, осунчани пашњаци са усамљеним боровима ослоњеним на сопствену сјенку, зимзелене шуме, планинске куће, све је исто и на свом мјесту, и тако и остаје док ми лагано силазимо до Мокрог и избијамо на раскрсницу према Палама. У град ула-

зимо преко Лапишнице, скрећемо на заобилазницу, као и обично када смо се враћали са скијања на Јахорини. Десно под нама се као на длану указује град: у дубини Бентбаша, дјечурлија на импровизованим малим плажама, сјајни, зелени и чисти правоугаоник базена, изнад високи и танки камени зуб, који смо звали стијеном самоубица, на коме лепрша нека застава, изнад ње касарна „Јајце” и још више и даље стара тврђава са каменим зидом који вијуга и пење се гребеном на сјевер. Панорама која ме увијек испонова узбуђивала као драга и позната кућна слика на којој вазда уочавамо нешто ново, што потврђује њену љепоту и оправданост мјеста које смо јој дали. И прво, непријатно изненађење: та живописна слика одједном као да се преврнула негдје сама у себи и открила неко своје друго затворено лице, заклањајући се од мене као од незнанца да више не бих могао препознати оно чиме смо некад били везани. Одједном ме потопаи неочекивани талас туге: то је, дакле, онај осјећај који се досад није дао именовати – није то више она драга слика из моје куће, него слика објешена на нечијем туђем зиду с којом повјерљиво, непознатим знаковима, узбудљиво комуницира неко други. Читаво моје Сарајево указа ми се као та изнутра преврнута слика, са другим равнодушним лицем, које ме непримјетно као посуду испразни од сувишних осјећања.

Послије тога све би другачије. Клизимо заобилазницом, ивицом Бистрика, и пиљимо у порушене и оштећене куће поред пута, пребиремо и препознајемо зграде доље ниже у граду, ево нас и изнад Грбавице. На бившој рампи у Загребачкој улици скрећемо према Требевићу, неколико пута улазимо у „Кантон Сарајево” и излазимо из њега, и потом стајемо на раскрсници код Куле. Коначно смо стигли.

Осјећам се као да сам управо дошао на запуштено гробље у коме узалудно покушавам наћи сопствени гроб.

Грозан осјећај! А шта бисте издвојили у вези са бомбардовањем?

Издвојио бих запис од 10. јуна 1999. године, када је све то било окончано: Прошла ноћ је заиста била мирна. А данас је диван љетни дан, са температуром која је више угодна него што омамљује и замара. У Институту опет плата, ратна, тј. умањена за једну трећину. Сад још не мислимо хоће ли ратна остати и послије рата. У пролазу испред Зеленог венца маса шверцера цигаретама које сада нико не дира и не разгони. Да ли ми се то чини, или су кафане нешто оживјеле, а свијет се покренуо и узмувао.

По доласку кући на ТВ екрану дочекује ме Милошевић, у стојећем ставу, мало искренут у десну страну. Значи, заиста је готово. Доста шкрта изјава

о крају рата, прецизни подаци о броју погинулих чине ми се реалним – плашио сам се да би ствари могле стајати много горе.

Навече, на ТВ екранима прве колоне војске и полиције које се повлаче са Косова. Повлаче се у реду, организовано и професионално, са побочним обезбјеђењем од евентуалних напада тзв. ОВК. (Хоће ли ускоро са Косова кренути и колоне српских избјеглица, и хоће ли бити тако организоване?!)

На тенковима, борним колима, камионима и другим возилима уморни, али раздрагани војници са уздигнутим рукама и испружена три прста. То није распад и расуло, већ смјена једне војске другом. Шта ће послјије бити то још нико не зна. Истовремено, ноћни снимци народног весеља по многим градовима Србије, гдје се слави крај рата. „Победа, победа”, узвикују људи, тако ваљда с правом осјећају, мада Бог сам зна шта је заправо на ствари. (У Институту прије подне јадиковке да је Косово коначно изгубљено, на улици одломци разговора о граничној и царинској служби послјије повлачења наших снага.) Никома од нас још ништа није јасно. Јасно је само то да је ова свеколика народна несрећа већ спуштена на разину агитације за могуће превремене изборе: архаични националиста Вук одједном се напрасно и одлучно почео залагати за денацификацију Србије, и то управо у тренутку док се по београдским биоскопима врти филм *Нож*, снимљен по једном његовом лошем роману, који је због тога својевремено тумачен као штиво којим се генерише национална мржња. Надахнут и опијен симболима козовског мита, окићен медаљама, заставама и другим знамењима из славних (побједничких) српских ослободилачких ратова, то се Вук, под шајкачом, широким друмом од Тополе па до Равне Горе, цик-цак ходом, два корака назад један напријед, опет тријумфално приближава капијама Европе.

Рат је трајао тачно једанаест недјеља, недјељу дана, дакле, мање од пуна три мјесеца. Седамдесет девет дана који су потресли свијет. Ако јесу.

Круг је коначно затворен. Од Косова је све почело, на Косову се ево и завршава. Један мали развучени тренутак у коме је Звијер времена од досаде зијевнула, за мало се разбудила, а потом поново пала у апатију и лијено наставила у својој утроби да вари нашу свеколику патњу и несрећу.

А шта је са свим осталим записима?

Засад чекају Годоа. Ако „претекнем”, што би рекли у Србији, покушаћу да се свему томе још једном вратим. Било би добро, ако икако могнем, да из рукописа извршим унос текста у компјутер, јер би то неком другом представљало велику тешкоћу. А послјије шта буде.

Једна Ваша књига носи наслов *На трагу манастира Детлак*. До чега сте стигли идући тим трагом?

То је мој дуг завичају. Ја сам се родио и основну школу завршио у селу Доњи Детлак код Дервенте, које има интересантан геостратешки положај јер се налази између двије ријеке, Укрине и Лупљанице, која се у дну села улијева у Укрину, тако да се у село „копненим” путем може ући само са једне стране. Из тих разлога такав положај очито је био добра заштита и уточиште за боравак посебних људских група и заједница у прошлости. О траговима који би то потврђивали ја у дјетињству нисам готово ништа знао нити од других за то чуо, осим једне приче о Поп-Јовичиној буни из 1834. године која се, према тим причама, догодила баш у Детлаку. Тек након студија до мене је допрла нека маглопита вијест да се негдје у некој старој књизи спомиње Детлак као да је у њему некад постојао манастир. Некако истовремено, листајући старе листове и часописе случајно сам наишао на један чланак у *Гласнику Земаљског музеја* у коме се говори о рупама у камену у нашем селу које смо ми звали амбаринама. Не вјерујући да је нешто од свега овог вриједно пажње, јер да јесте то би стручни људи за те ствари већ одавно знали, а истовремено обузет другим обавезама, стално сам одгађао да се о овим темама мало више сâм обавијестим и нешто више сазнам. Тек негдје послје 2000. године ово ми је дошло на ред.

Којој сте од ове три ствари дали предност?

Стицајем околности то је била Поп-Јовичина буна. Испоставило се да она само индиректне везе има са мојим Детлаком, а да је њен епицентар био у Дервенти и даље у селима према Подновљу. Његова буна у Дервенти није била потпуно непозната, јер је једна мала улица овдје носила име Поп-Јовице Илића, али је мало ко било шта знао о тој буни. Истражујући овај догађај сазнао сам да су о њему 1834. године писале чак и њемачке новине, одакле је тај чланак ажурно пренесен у *Новине Србске* које су те године биле покренуте у Крагујевцу гдје је столовао тадашњи господар Кнежевине Србије Милош Обреновић. О овом историјском догађају много касније исцрпно су писали историчари Алекса Ивић 1919. и Драгослав Страњакловић 1931. године. Моје даље интересовање за ову тему довело ме је у Архив Србије гдје сам пронашао скоро двадесетак нових дотад необјављених докумената о тој буни управо из дана када је букнула. То је првенствено преписка која се о избијању и току буне

водила на линији Књажевске канцеларије Милоша Обреновића и тадашњих српских власти у Шапцу гдје су се одвијале извјесне активности у вези са организовањем помоћи устаницима у Босни. Та изузетно живописна грађа највише се односи на истрагу о учешћу појединих људи из Србије у овим догађајима који су текли мимо Милошеве воље, јер је њега обавезивала принудна лојалност према турским властима у Босни. Ту, на примјер видимо, како Милош и Србе и Хрвате и Муслимане назива Бошњацима и шта заповиједа шабачким властима у вези са прихватом и смјештајем избјеглог становништва из околине Дервенте пребјеглог у Аустрију. Турске власти из Дервенте захтијевале су од Аустрије да им врати то становништво, а у вези с тим посебно је интересантно како објашњавају свој поглед на ове догађаје. Вриједи један такав детаљ и овдје навести. Дервентски муселим Осман-бег Аџи Асановић у писму потпуковнику аустријске војске Петресу у Винковце, између осталог, каже и ово: „Уосталом, не може се ипак допустити да ти поданици буду у свему једнаки с нама, већ они морају бити потчињени нама! То се тражи од правих поданика. Уосталом, ја Вас увјеравам да Латини нису искусили ништа од тих непријатности, јер они умију да штују власт. Међутим, Власи неће да уваже ни Бога ни господара, па стога су и били изложени свакоме притиску и у моме срезу. Дакле, једино они морају да поднесу такву стегу!”

Сву поменућу грађу ја сам припремио и 2007. године објавио у књизи *Поп Јовичина буна*, што је наишло на велико интересовање, разумијевање и подршку, како цивилних и црквених власти, тако и обичних људи из мога завичаја. У овом случају, а и у другим последице њега, посебно ваља истаћи помоћ општине и градоначелника Дервенте Милорада Симића лично, а у свему ми је као нека врста мога „заступника” стално био на руци пријатељ Војислав Новић, који се и сам зарадио културном прошлошћу нашег завичаја и о томе доста писао. Истовремено, на овај начин је створено расположење и ентузијазам за истраживање и других знаменитости из тих крајева, од којих се сљедеће двије односе изравно на мој Детлак.

Поменули сте могућност постојања манастира у Детлаку и тзв. амбарине.

Да. Прво прича о не/постојећем манастиру. За њу је првенствено био „одговоран” Милорад Мића Јовановић који је једно вријеме био омиљени и веома утицајни професор у дервентској гимназији, а касније је постао директор библиотеке у томе граду. Мени није предавао, јер сам ја ишао у Економску школу у Босанском Броду. Свој професорски ентузијазам и мисију Мића је још успјешније наставио као директор библиотеке, јер је, осим што је изван-

редно средио библиотеку, помно проучавао прошлост Дервенте и околине, прикупљао етнолошку и геолошку грађу са тога подручја, организовао изложбе и друге облике презентације артефаката који илуструју начин живота људи овог краја од најстаријих времена, итд. У том, свом пасионираном трагању он је наишао на податак да се мој Детлак помиње у једном запису, објављеном у књизи *Стари српски записи и натписи* Љубомира Стојановића 1902. године, у коме стоји да је на том мјесту 1628. године рукописана нека књига, али сâм није успио нешто више о томе да сазна. У поменутом запису, истина, не помиње се манастир, него само село Детлак у коме је поменути рукопис настао, а на основу те чињенице претпостављало се да је ту могао бити и манастир. За тим манастиром сам ја почео да трагам.

А је ли раније било каквих других података о томе манастиру?

Полазећи од овог податка утврдио сам да први глас о поменутом рукопису, молитвенику који је настао у Детлаку даје Иларион Руварац 1878. године, да су ослањајући се на тај податак тај рукопис помињали и неки други истраживачи уз претпоставку да је на мјесту гдје је он настао могао постојати манастир, али ништа више од тога. На томе би, очито, све и остало, јер није било никаквих претпоставки да се у науци то питање актуелизује с изгледима на повољан резултат. Уосталом, таквих података са назнакама да негдје нешто постоји увијек је било, а има их и данас, али оне остају само назнаке све док се неким случајем нешто у вези с њима не промијени и не крене према повољном исходу. До прекретнице у моме трагању дошло је када сам, послвије дуго времена и сваковрсних перипетија, успио да уз помоћ др Зорана Ранковића, професора Православног богословског факултета Београду, у Патријаршијској библиотеци у Београду пронађем поменути рукопис. Како је он из мога Детлака доспио у Патријаршијску библиотеку, прво у Карловцима, а сада у Београду (преко Загреба за вријеме НДХ!) сам Бог зна, али то свједочи о бризи коју су раније генерације водиле о сопственом културном насљеђу. Испоставило се да је тај рукопис састављен од два дијела, да је први писан између 1550–1560, а други 1628, када су обједињени и повезани у јединствен „молитавник” односно евологион под којим именом се званично води. Залагањем тадашњих црквених и цивилних власти Републике Српске, првенствено владике Василија Качавенде и министра Средоја Новића, извршена је рестаурација и конзервација и направљено веома квалитетно репринт издање овог рукописа. У међувремену сам ја на основу веома оскудних података написао поменути књигу у којој сам дошао до закључка да нема провјерених података о постојању манастира на том

подручју, али да је Детлак у једном периоду свакако био једно мало духовно средиште са пар духовних лица која су између осталог обављала и манастирску функцију. Истовремено сам пронашао локацију гдје је највјероватније постојао скромни сакрални објекат у коме је могла боравити једна малобројна духовна заједница која се бавила и преписивачким радом. То је једно велико полу-кружно удубљење у стијенама, са четири-пет квадратних метара као могући олтарски простор, испред кога је уравнато земљиште површине педесетак квадратних метара на коме је вјероватно постојао дрвени дио сакралног објекта који је у међувремену, послје три и по вијека у потпуности пропао и нестало. Нажалост, ни црквене, ни цивилне власти, ни републички органи за заштиту споменика културе нису томе дали очекивану пажњу, и све је остало на томе, иако се мени чинило да је реконструкцијом тога објекта било могуће доћи до изузетно ријетког и атрактивног примјерка скромног вида сакралне архитектуре који би асоцирао чак на првобитна хришћанска богослужбена мјеста. Умјесто тога црквене власти су основале „нови” манастир у Детлаку с тим да је постојећа парохијална црква из 1913. године постала манастирска црква, која је прећутно у необавијештеној јавности преузела обавезу да на својим плећима носи дубину непостојећег континуитета са оним, ма какав да је био, сакралним објектом од прије три и по вијека у коме је написан Детловачки евхологион. Истина, црква је реконструисана, осликана и „модернизована” архитектонским измјенама са савременим материјалима, те је тако као и сав амбијент око ње изгубила и онај сопствени првобитни лик из 1913. године.

На крају, шта је остало од Ваше потраге за манастиром Детлак?

Осим оног што сам рекао у одговору на претходно питање остао је живописан фолклор који можемо видјети на интернету. Данас када на Гуглу укуцате појам „манастир Детлак”, наићи ћете на огроман, тешко сагледив број различитих, најчешће мало важних података на ову тему о којој се пише на разне начине, са многих аспеката, у разним поводима и приликама. Аматерским и полупрофесионалним ископавањима сав простор око цркве је практично прекопан, али постојање манастира на том мјесту археолошким путем није доказано, иако егзактни историјски подаци и културолошке претпоставке на постојање неког, макар и хибридног сакралног објекта са том функцијом, на то ипак упућују. Рукопис као што је наш евхологион сигурно није писан испод липе, букве или храста! Мојом заслугом или кривицом податак који ми је дао професор Мића Јовановић добио је крила ентузијазма у широком кругу обичних, али и мање или више утицајних људи и институција, који се од неко

доба више није могао обуздавати и контролисати. Потрага за манастиром почела је да личи на хајку за вуком у густој и непроходној шуми у којој је свако тражио неки свој комад заслуге и славе. Неки људи са сеоским свештеником већ су били „пронашли” остатке манастира у равници поред Украине, дали му име Светог Николе и прикупљали средства за његову обнову, неким сељацима је њихов ђед причао да „памти” како је ту био манастир који су запалили Турци, на интернету је осванула повеља о оснивању тога манастира, чак и цртеж како је изгледао, с високог црквеног мјеста се тврдило да постоји неко јеванђеље из манастира Детлак у државној библиотеци у Букурешту, настало у Детлаку и прије нашег свхологиона, итд., итд. Све су то, наравно била обична домишљања која, нажалост, и дан-данас добијају простора и у текстовима и изворима озбиљнијег карактера.

➔ „АМБАРИНЕ” У ДЕТЛАКУ

Је ли прича о „амбаринама” ведрија?

Искрено речено, и та се прича завршила на сличан начин. Археолошка локација под именом Амбарине је свакако најзначајнија и најстарија знаменитост Детлака. Када сам био дијете, причало се да у непосредној близини цркве и школе у којој сам завршио први разред имају неке рупе укопане у камен, али ја никад нисам отишао лично да их видим, јер смо се плашили да у њих не упаднемо, као што је каткад знало да упадне нечије прасе. Касније бих понекад када одем до цркве успутно сишао до тог мјеста зараслог у шуму да погледам те „ћупове” у камену, али шта је то и чему је служило нисам знао нити имао од кога да сазнам. И опет случајно, и та знаменитост изашла је из анонимности и дошла на глас који данас има, мојом заслугом или кривицом, након што сам у *Гласнику Земаљског музеја* за 1892. годину наишао на поменути научни извјештај о откопавању тих амбарина. Већи дио тада их је откопао са својом екипом Коста Херман, владин савјетник, директор Земаљског музеја у Сарајеву и уредник *Гласника*. Даље истраживање показало је да су, као и у случају поменутог молитвеника (свхологиона), за тај извјештај Косте Хермана знали и други, али да, осим оног што је у њему писало, нико није могао да сазна било шта друго и ново. А већ тада истакнута је реална претпоставка да су то у ствари некада била спремишта за житарице настала у неким далеким временима. Пишући књигу *На трагу манастира Детлак* ја сам у једном поглављу детаљно обрадио и ову археолошку локацију покушавајући да детаљније

реконструишем вријеме, амбијент и функцију изградње једног овако великог архитектонско-грађевинског објекта.

Како је све то изгледало?

Народ је ове амбарине колоквијално звао ћуповима у камену, а у науци се оне пореде са амфорама, што и у једном и у другом случају упућује на њихов у свим случајевима приближно исти правилан облик. Такав једнообразан облик осим функционалног очито има и културолошки, па и естетски смисао и значај који су његови градитељи на овај простор морали донијети као искуство неке друге културе и цивилизације. Тај облик јасно је изражен и размјерама: дубина појединих, увијек на исти начин обликованих „ћупова” била је између 150 и 280 цм, ширина на средњем испупченом дијелу 100 до 180 цм, а на врху 45 до 60 цм. Податак да су ту на једном мјесту у ансамблу биле 23 такве амбарине свједочи о доста сложеном грађевинском подухвату. Осим тога радило се о веома великом складишном простору који превазилази потребе једне локалне породичне заједнице, макар и велике какве су некад биле. Сасвим је могуће да се радило о војним, полувојним, сточарским или њима сличним људским заједницама у покрету које су се повремено заустављале на неким погодним мјестима, гдје су остајале до повољних прилика да наставе замишљено наступање у неком другом смјеру. Ти застоји су могли трајати и много дуже, по неколико деценија, па и вијекова, у зависности од много чега. Племена и народа који су били у сталном покрету за новим и богатијим просторима које су запосједали милом или силом, било је у свим временима, а посебно је значајан период у историји познат под именом Велика сеоба народа. То значи да би се могло радити о спремиштима која су прављена негдје око 5–6. вијека нове ере, дакле отприлике прије 1.500 година. У каснијим периодима није вјероватно да се на овако малом, пустом и запуштеном простору створи насебина којој су потребни објекти оваквих размјера.

Ово дјелује интересантно и импресивно. У каквом стању је сачуван тај археолошки налаз?

Иако су се у релативно добром стању сачувале готово 1.500 година, на мјесту на коме се налазе почела је да расте шума, па су жиле дрвећа већ оштетиле и разрушиле неке амбарине. Било је вријеме да се нешто у том смислу подузме. С обзиром на књигу о попу Јовици и истраживања око евхологиона, било је створено опште расположење да се нешто подузме и у вези са амбаринама. Ја сам, на примјер, одлазећи у Бањалуку на предавања свакодневно покушавао да

у Републичком заводу за заштиту културно-историјског и природног наслеђа пробудим интересовање и за ово питање. Из те опште атмосфере произашла је одлука да Завод 2009. године изврши посебна археолошка испитивање амбарина, којом приликом је откопано и преосталих осам, али том приликом није се дошло ни до каквих нових спознаја. Занимљиво је да је Завод тада, без икаквог образложења, стао на становиште да се изградња амбарина може датирати у средњи вијек, иако се у *Археолошком лексикону БиХ* из 1988. године, чији су аутори еминентни археолози неспорног ауторитета, као највјероватније вријеме њиховог настанка помиње Сеоба народа. Историјски и културолошки извори ово подручје у читавом средњем вијеку идентификују као недоступно за иоле интензивније насељавање, већу урбанизацију и економску моћ која би имала градитељске капацитете и потребу за оваквим објектима, што ипак упозорава на већ раније прихваћену претпоставку да су то радиле неке развијеније људске заједнице које су ту пролазиле прије средњег вијека. Датирањем изградње амбарина у средњи вијек оне се у ствари „подмлађују” више стотина, ако не и близу хиљаду година, што њихов значај вишеструко умањује.

По природи ствари, ја нисам имао уплив у археолошко истраживање и рестаурацију амбарина, али сам очекивао да ће последице откопавања оне бити реконструисане по облику који су имале прије оштећења и урушавања, те да ће слој земље који је скинут приликом археолошких радова поново бити враћен како бисмо имали аутентичну слику овог локалитета из времена када је био у функцији. Умјесто тога читав локалитет је остао разрован, а изнад њега направљена је огромна модерна, атрактивна наткривна инсталација која габаритом, стилем и материјалом од кога је направљена одудара од аутентичности локалитета. Умјесто скромне стазе од камених плоча којом би се од цркве долазило до амбарина, направљене су огромне широке бетонске степенице као да се силази у неки маузолеум. Читав тај камени гребен-бријег у облику слонових леђа у коме су амбарине укопане деструиран је бетоном, што не угрожава само стилско јединство овог археолошког локалитета него и статичку монолитност ове локације.

Је ли тиме прича о Вашем доприносу проучавању културног наслеђа родног краја завршена?

Та прича завршава се научним скупом о Културно-историјском комплексу Детлак (име коме сам ја кумовао) који је у организацији АНУРС, Републичког завода за заштиту културно-историјског и природног наслеђа РС и Општине Дервента одржан у септембру 2014. у Бањалуци и Дервенти, након чега је

објављен зборник радова 2015. године. Тиме је на највишем нивоу вођена расправа о поменутим знаменитостима Детлака у ужем, локалном, али и најширем научном контексту. Неке нове спознаје осим оних које су се могле чути на том скупу касније се, колико ја знам, у јавности нису појављивале. Мој задатак био је да у име АНУРС осмислим и организујем тај скуп и уредим зборник радова, а моја уводна студија под насловом „Развојни пут Културно-историјског комплекса Детлак“, у којој сам допунио податке којима нисам располагао у вријеме настанка књиге *На трагу манастира Детлак*, сада је моја посљедња ријеч на ову тему којом сам, између осталог, покушао да преусмјерим и исправим неке заблуде и погрешне податке других истраживача (којих је било и на самом скупу), мада се неке од нетачности, колико видим, и даље појављују у јавности.

➔ НА КРАЈУ

Велики дио нашег разговора обухватао је културолошке теме. Не чини ли Вам се да смо мало запоставили „чисто“ књижевне ствари?

Културолошки аспект у овом нашем разговору некако је избио у први план првенствено зато што сам желио да скренем пажњу на неке књижевно-културне појаве и догађаје који су током мога радног вијека били актуелни, изазовни и „осјетљиви“ и као такви изазивали посебну позорност научне, културне и читалачке јавности у своје вријеме, а нису изгубили на актуелности ни данас. Овдје сам хтио да назначим мој одговор на све те изазове, с обзиром на то да их многи нису ни прихватили или су на њих давали другачији одговор од мога. То не значи да сам у својим истраживачким преокупацијама запостављао „чисту“ књижевност и анализу конкретних књижевних текстова. Све у свему, о чему год сам писао, ја сам имао на уму прије свега књижевне чињенице и конкретне књижевне текстове, а културолошким, па и историјским чињеницама сам се само испомагао. Нажалост, резултате таквих, литерарних анализа у оваквој прилици теже је сажето предочити и за њих заинтересовати читаоца, иако бих волио да сам таквих примјера, а мислим да их заиста има, на овом мјесту могао дати много више. У ствари, конкретној анализи књижевног текста, посебно белетристичког, али и текстова свих других жанрова, увијек сам давао приоритет, јер сам првенствено таквом анализом настојао да докажем основну идеју свога текста. То доказивање је моја препознатљива „болест“, јер је обично опширно и екстензивно, али је заузврат, надам се, макар убједљиво.

Говорили сте о Вашим погледима и искуствима која нису баш увијек саобразна устаљеном мишљењу о књижевно-културним збивањима времена у коме сте више од пола вијека континуирано били активни.

За та моја нека повремена искакања из „шина нормалног колосијека” ја налазим исприку у тзв. критичкој свијести која би морала да буде изван и изнад свих критеријума личне, социјалне, моралне, идеолошке и сваке друге природе. Намјерно кажем „такозваној”, јер сам свјестан да је и то релативна ствар и да нисам увјерен да ми се увијек вјерује на ријеч. Уосталом, свјестан сам да и у овом разговору са вама, има тих неких мојих застрањивања, преоштрих и проблематичних судова и преслободних, за неког можда чак и увредљивих метафора и малициозних досјетки које вам парају уши и не могу стати у хоризонт очекивања ваше критичке свијести. Ја сам из једног другог, у многим стварима свакако архаичног времена, ви припадате новом и другачијем у коме су неке ствари у науци отишле знатно даље и постале сврсисходније него што су биле у моје вријеме, па је и природно да не можемо сви у свему да се слажемо. Ваљда је и нормално да неко мисли другачије од других.

Случај се побринуо да је управо то *другачије* на крају некако дошло као тачка на моје научни опус.

На шта конкретно мислите?

То су ствари о којима сам вам у овом нашем разговору раније већ нешто говорио. Стицајем околности у завршном дијелу припрема овог зборника изашла је моја посљедња, двадесета књига из области науке о књижевности под насловом *Наизврат*, у којој је све то на једном мјесту. Књига садржи пет мојих полемичких студија о неким нашим књижевно-културним питањима и појавама, насталих у посљедњим, ваљда зрелим годинама мога научног рада које овако заједно, на једном мјесту, надам се вјеродостојно, илуструју појам и садржај критичке свијести о којој говорим. Ради се о *другачијем* погледу на нека питања која је, можда, ипак *незгодно* јавно износити у „нашој данашњој ситуацији”. Сиров и груб наслов *Наизврат* учинио ми се експресивнијим и драматичније указује на ствари о којима је, мислим, ипак требало нешто озбиљније и одговорније проговорити. Тим прије што ми се чини да их други ријетко примјећују, а када их и уоче, праве се да их не виде. Напросто, имао сам потребу да о неким стварима размишљам и пишем *другачије* него што су то радили други, што је, искрено речено, за нашу „националну ствар” ипак мало *незгодно*.

На примјер?

Из парадоксалног наслова једне студије „Петар Кочић као ’добри Бошњанин’”, на примјер, уочљиво је како изгледа Кочићева национална митологија изврнута *наизврат*, јер се том приликом указује нешто *незгодно* што њему наводно не „служи на част”, а нама данас наноси „силну штету”, с обзиром на то да „иде у прилог” муслиманској бошњачкој идеологији. То „незгодно” далеко је од тога, јер у себи садржи документовану и провјерљиву чињеницу да се Кочићев аутентични српски национализам и мање познати босански патриотизам ни на који начин не налазе у антагонистичком односу него да се на прави начин допуњавају и испомажу, о чему је напријед било више говора поводом моје књиге о Кочићу. Нешто *незгодно* и *другачије* појављује се и када се критички сагледава слика свијета у роману *Вазнесење* Војислава Лубарде, на исти начин као и с њом „крвно” повезана слика свијета у роману *Нож* Вука Драшковећа. Методом *наизврат*, међутим, том приликом се уочава да слика Босне у поменути романима није Андрићева, као што се обично сматра, јер Андрићеву визију Босне ови аутори маниристички и некреативно и некритички подражавају и при томе је идеолошки злоупотребљавају. Ставом *другачије* ја сам се затекао на Андрићевој стази и у закасњелом разговору о критичком издању његових сабраних дјела који је требало уприличити прије а не послје првог кола тога издања. Читав тај посао започет је без темељно израђеног и у широкој расправи прихваћеног слабората, па је и разумљиво да је резултат тога капиталног подухвата испао доста парцијалан. Стицајем околности у *критичком* односу затекао сам се према још једном изузетно важном научном, културном и државном пројекту чије се унутрашње неусклађено структурно устројство најјасније види управо из *наизврат* визуре. У питању је *Енциклопедија Републике Српске* у којој је изостало кључно разјашњење да ли се име државе Републике Српске у наслову *Енциклопедије* схвата у статичном територијалном или у динамичном функционалном погледу. Испоставило да је нагласак стављен на територијални критеријум, што је природно довело до многих неспоразума и недосљедности због којих је морала да трпи српска традиција у БиХ изван граница РС. На крају, моје дугогодишње бављење културолошким аспектом књижевно-културних појава и догађаја није, природно, могло проћи ни без *незгодног* погледа из *наизврат* перспективе и на нашу данашњу рашомонијаду у вези са језиком. У епицентру ове студије је језичко памћење које је немогуће избрисати и отклонити из свакодневне људске свијести с циљем да се обликује нова језичка стварност у складу са дневним државним, идеолошким, културним и политичким зах-

тјевима и потребама. Јер, језик је заправо једно велико „злопамтило” које се испријечило пред настојањима да се редизајнирањем постојеће заједничке језичке стварности додатно агресивно национализују постојећи и стварају нови језички ентитети.

Да избјегнемо питање шта бисте могли (пре)поручити данашњим млађим генерацијама књижевних истраживача, питаћемо Вас, што рекао Вук, „исто то али мало другачије”: када бисте данас започињали да се бавите науком о књижевности, да ли бисте нешто мијењали у своме приступу томе позиву?

Мало се ми ту нешто питамо, и ја, и данашњи много образованији млади људи који су се нашли на путу науке о књижевности. Ми смо производ одређеног времена и контекста у коме смо изабрали овај позив и тешко можемо да изађемо из тих оквира. Можемо настојати да их с времена на вријеме покушамо проширити, а понекад и пробити. Ја сам то покушавао, а надам се да сам то бар у неким нијансама и успијевао. Ако бих поново био у прилици да почињем, мислим да бих нешто слично покушавао и у тој новој ситуацији. Зато с великим симпатијама гледам на ту особину када је примијетим код младих књижевних истраживача.

Први почеци и прва књига	409 [1]
Инверзија аристотеловске парадигме	414 [6]
Социјални знакови и тачка ослоња	418 [10]
Књижевна Босна	424 [16]
„Рапорт“ у Предсједништву БиХ	429 [21]
Инцидент на одбрани докторске дисертације	435 [27]
Књижевне кривице и освете – генеза негативне муслиманске рецепције Андрића.....	438 [30]
У ћутању је сигурност	444 [36]
На размеђу поетике и идеологије	448 [40]
Муслиманска „кривица“ за посљедице турске власти	451 [43]
Контроверзе босанског духа Мухамеда Филиповића	455 [47]
Манипулације Андрићевом сликом Босне	457 [49]
Андрићева слика Босне и муслиманска национална књижевност	461 [53]
Муслиманска национална свијест и књижевност	463 [55]
<i>Дервиш и смрт</i> Меше Селимовића и <i>Камени спавач Мака</i>	
Диздара и развој националне свијести Муслимана	469 [61]
Ново национално име Бошњак за Муслимане	473 [66]
Претварање Петра Кочића	478 [71]
Језик Петра Кочића	479 [72]
Кочићева поетика „црвљиве јабуке“	480 [73]
Петар Кочић као „добри Бошњанин“	482 [75]
Лирска мисаоност Десанке Максимовић	483 [76]
Нова „Крвава бајка“	485 [78]
Верзије збирке <i>Тражим помиловање</i>	487 [80]
Научно истраживање периодике	489 [82]
Часопис као књижевни облик	494 [87]
Компаративно проучавање јужнословенских књижевности	498 [91]
Поетолошки и поетички аспект.....	501 [94]
О матичном карактеру српског језика	506 [99]
О полицентричности нашег језика	509 [102]
Српски културни наратив	514 [107]
Организација научног рада – ДЦ-13	518 [111]
Компјутерска израда библиографија	524 [117]
Критичко издање дела Десанке Максимовић	527 [120]

Вредновање научног рада	532 [125]
Институт за књижевност	536 [129]
Едиција <i>Фиска књижевност у БиХ</i>	539 [132]
НАТО на Авали	541 [134]
Манастир Детлак	545 [138]
„Амбарине“ у Детлаку	549 [142]
На крају.....	552 [145]

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

821.163.41.09(082)

РАДИ свога разговора : зборник радова у част академика Станише Тутњевића / уредници
Саша Шмуља, Андреја Марић. - Бања Лука : Филолошки факултет Универзитета у Бањој Луци :
Академија наука и уметности Републике Српске ; Београд : Институт за књижевност и уметност,
2023 (Бања Лука : ЈУ Службени гласник Републике Српске). - 646 стр. ; 23 cm

Тираж 300. - На спор. насл. стр.: Radi svoga razgovora : Book of Proceedings in Honour of
Academician Staniša Tutnjević. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија
уз сваки рад. - Summaries. - Регистар. - Из садржаја: Библиографија Станише Тутњевића /
Данка Делић Певуља.

ISBN 978-99955-58-90-1

COBISS.RS-ID 139299073